

HOLMI

VIII. évfolyam 6. szám

1996. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rába György*: A város szobrai • 791
Kántor Péter: Csónak-sírató • 792
Még hiányzol • 792
Határ Győző: Aranyszáj • 793
Quasimodo • 794
Szentkuthy Miklós: Hívjuk Velencének • 795
Ferencz Győző: Napok rése, évek torlasza • 818
Sok más élet • 819
Kis János: Egy régi kérdés időszerűsége (II) • 820
Jászay Antal: A szabadság keserű orvossága
(*Babarczy Eszter fordítása*) • 829
Pierre de Ronsard: E mosoly... • 839
Alekszandr Szergejevics Puskin: Felhő • 840
Oszip Mandelstam: Zendülés • 840
Jorge Luis Borges: Ritter, Tod und Teufel • 841
René Guy Cadou: Tavasz, kalandok ideje (*Imreh András fordításai*) • 842
Méhes Károly: Fürdés • 843
Láng Zsolt: Bestiarium Transylvaniae
(A kígyómadár) • 847
Szakács Eszter: Fátum • 859
Kötelező gyakorlatok • 860
Lackfi János: a villamosban szellemképek • 860
Faggató • 861
Kovács István: Egy 1848-as lengyel tüzértiszt
visszaemlékezése az első kassai csatára
és előzményeire • 861

- Teofil Łapiński*: Egy lengyel számkivetett, volt honvédtiszt visszaemlékezéseiből (1848–1849) (*Kovács István fordítása*) • 865
- Horváth Elemér*: őszi fórum • 881
aere perennius • 882
nyelvek • 882
- Vörös István*: Napóra • 883
- Marcel Proust*: Szodoma és Gomorra (VIII) (*Bognár Róbert fordítása*) • 884
- Krasznahorkai László*: Egy mondat (Metszet egy könyvből) • 892
- Jónás Tamás*: Most nem történik semmi más • 893
Évvége • 894
- Petri György*: Proton • 894
Chopinról • 895

FIGYELŐ

- Nagy András*: Szegény Próteusz (Szentkuthy Miklós posztumusz műveiről) • 896
- Bikácsy Gergely*: Öngyötrők (Füst Milán rejtélyes műzsája) • 909
- Jász Attila*: Egy nyelvtani személy körülírása (Hívó-, segéd- és címszavak Borbély Szilárd „Mint. minden. alkalom.” című kötetéhez) • 913
- Szajbély Mihály*: A hazudni büszke író (Lukácsy Sándor: A hazudni büszke író) • 917
- Dupcsik Csaba*: Vélemények és ítéletek (Halmai Gábor: Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története; A véleményszabadság határai) • 922
- Vita
Rába György: A közlegényeket akarjuk! • 928

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 500, egy évre 1000 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
ISSN 0865-2864

Rába György

A VÁROS SZOBRAI

Ödöngök köztük s szívem görcsbe rándul
ezt kaptuk ezt kapjuk mind a hazától
vagy ezt hagyta örökül a hazára
a történelem gonosz mostohája
csupa dacos szembenéző tekintet
kezükben zászló szablya buzogány
s kinek egy ujj a délibábból intett
távolba révül mereng a Dunán
lebernyeget a bal vállára rántott
jobb válláról a durcás ajku látnok
s akit kor érdem karosszékre ültet
beborult láthatára gondba fürdet
van aki csupaszon feszíti iját
egy hullóvel másik viaskodik
székéhez nőtt más pedig harcba hívják
s előkelők ülnek meg bronzpácit
hol egy kis pajkos kedvre derítő
eltikkadtnak friss vizet pisilő
dévaj akt vagy anyai mozdulat
emlője fáradt gyalogost itat
hát a kétgyökerű kérges fa törzse
nyugtalan művész vándorút búvólte
hol a szellem ingyen záporosője
játékos fintor a járókelőre
a rohanót egy sarokház falán
gondolkodásra serkentő talány
kőből fémből fából mire az elme
mélyálmából végre már ébrededne
hát itt csak kárvallás tragédia
virrad egy bajvívás fiaira
egy oszlop tetején kushadni mackót
jólesik látnom kimaradt a harcból
jövőbe tárt a pucér csitri marka
bár sose nőne a felnőtt kalandra

Kántor Péter

CSÓNAK-SIRATÓ

A csónakot, a csónakot nagyon szerettem.
Szeretném most is, holnap is – hiába.
Új társra lelt. Új izmos karra, lábra.
Ezután majd más teszi vízre nyáron.
És én? Én csak egy üzenetre letem:
– Már voltam a tiéd! Már nem lehetsz a párom!

MÉG HIÁNYZOL

Szökdösnek az évek; erről meséljek?
Néha unatkozom: hosszan rövid az élet.
Csak hát úgy látszik, én ragaszkodó vagyok.
Bár azért ezt-azt itt-ott elhagyok.
Ez óhatatlan. Akár a remény.
Hír, dicsőség nem sok jutott ki, tény,
mégse bánkódj túlzottan emiatt.
Meglelem apránként a szavakat,
amikre vágytam és vágyok tovább.
Eladtuk a csónakot, de nem a Dunát;
nyaranta, ha koszos is, fürdök benne párszor.
Már nem pótol semmi, de még hiányzol.

Határ Győző

ARANYSZÁJ

(1660 esztendővel e sorok írója
előtt, Szent Ágoston i. sz. 354. no-
vember 13-án az észak-afrikai Ta-
gastéban – a mai, algériai Szuk-
Akhraszban született)

lám Ágostonnal egy napon születtem
 (szokolhatod rajtunk a manichaeust)
így hát szépecskén megférünk mi ketten
e füstóarany templomi keretben
 mit is elibéd tárva – láthatni most:

mindegy mit mondunk: a *HOGYANJA! MÓDJA!*
 az az elbűvölő és a gyönyörű
de van is igazáncdi titkos *kódja*
hogy mintha tenn-elmédben gondolódna
 karácsonyfadász és holdezüstfenyő

az aranyszájúság – az a megejtő
 s legyen bár tematikánk sűrű setét
elkárkozás és legyen ama lejtő
Eleve-Elrendelt s kétségbeajtó –
 a *rhétor* csengő-bongó művészetét:

polip mágnességét le nem küzdheted!
 ...Szintúgy a másik: Bach János Sebestyén
mindegy mit zenél – bűt bibliát hitet
soha filozófust meg nem térített
 és mégis: véle áldott minden estém

általuk áldott szó és muzsikálás
 mindegy aranyszáj mit hiblehablatyol
ha *katharszisa* röptet érte hálás
vagyok: a magos égig nincs megállás
 lemarad úrállomás csillaglabor

az értelmét nem – csak a zsongítását
 lesem-keresem szónak és zenének
nem istenükkel sor szent képe-mását:
a létegeész hő eggyéolvadását –
 szállton-elszállni oly jó szállni velük...

QUASIMODO

kalimpál a Quasimodo
kifordul a lába
úgy jár karja feje jobbra-
balra kalimpálva

éjjel-kongó üres templom:
kalimpál a lelkem
méregeti a sötétjét
élete-leverten

jön? megy? merre-hova? miglen
az esze kijárja
s nekilendül hasa-hordó
aszimmetriája

ott megyen főhajó-hosszat
billeg kacska-sántán:
hátralesí társanéző –
árnyéka a sántán

templom őre s annak foglya:
körülkalimpálva
mind bejárja – balra-jobbra
harangozó árva

hálása a harangzugoly
élése a málé
járása a kalimpáló
inga-gingallaré

himbáldozik inog-binog
alig áll a lábán
fiatal bika a szíve
pedig – nincs halálán

zsúfolt élet! válogatja
nézi vonulását
kiszemelné aranyszőke
lányos lelke-mását

magához is úgy éldelné
kecses-mórikálva
s vinné már az oltár elé!
– ...ott is kalimpálna

menekül a fájdmával
torony tetejére
s hátha még a lajtorjával
Göncölig felérne

el a Földtől! emberektől!
– hány ilyen de hány van:
s kiragyogva kalimpálna
égó jégmagányban

Szentkuthy Miklós

HÍVJUK VELENCÉNEK

Napló-novella, 1937

A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kézirat harmincnégy különálló kis fólióból áll. A borítékra Szentkuthy Miklós ezt írta a hetvenes évek elején: „*Apparitio B-ae* – 1937 tájt”. És alatta: „*Betta-találkozás*”. A szövegből kapott információk alapján a szerkesztéskor jól behatárolható volt az írás időpontja: 1937. május vége, június eleje. A dátum azért érdekes irodalomtörténeti szempontból, mert ez a napló-novella új adalékokkal szolgál az 1938-ban elkezdett SZENT ORPHEUS

BREVIÁRIUMA keletkezéstörténetére és indítékaira vonatkozólag. A Szentkuthy Miklós életében egyik legfontosabb nő, Betta portréja pedig itt körvonalazódik először, majd igen részletdús árnyalatokat kap az író több művében is (BIANCA LANZA DI CASALANZA, ÁGOSTON OLVASÁSA KÖZBEN, FRIVOLITÁSOK ÉS HITVALLÁSOK).

A novella címét és alcímét mi adtuk. Sajtó alá rendezte és közzéteszi: Tompa Mária.

A Gresham-palota előtti autóbuszmegállónál láttam meg. Az Akadémiai Könyvtár felől jött egy másik, jóval magasabb és testesebb nővel. Vajon együtt maradnak? Én még akkor köszöntem Velencének (így hívják a nőt!), mikor a másikkal együtt volt. Egy másodpercre úgy látszott, hogy Velence megy tovább, s csak a másik marad a megállónál. Mélyen babonás természetem egy pillanat alatt végtelenül erősen belém szuggerálta, hogy igen, igen, Velence rögtön eltűnik, s marad az idegen másik – gondoltam, ez megtéveszti a démonokat, s azok most dacból mégis Velencét hagyják itt nekem, s akkor nyertem. Így is történt. Köszönnek (a bizonytalanság szinte éterikusan öntudatlan pillanatai számomra), s Velence marad. Háttal áll nekem. Ő kint, egészen a járda szélén, én bent, a várakozó üvegkalickájában.

Szüleimhez akartam menni. Ezt a pesti Lánchíd-fői megállót nagyon szeretem: egyrészt még benne rezeg távoli hullámaival a Belváros (van-e zeneileg pontosabb *Ab-schaukelungs-kóda*,* mint a Belváros után a Dorottya utca?), másrészt már Buda s a 3-as autóbusz révén szüleim és gyerekkorom. A közönség is kellemesen vegyes: a várbeli autóbusz viszi a gentry-hivatalnokokat, katonákat és momentán autótlan arisztókat; a pasaréti a színes, kissé molett parvenüket, a sachlich házak kis modernjeit; a németvölgyi meg a külső kertvárosi keresztényeket, kissé lecsúszott középosztályt, akik házikóikban ugyanazt a napot kapják, mint a pasarétiak, csak kevésbé geometrikus ablakparabolákon keresztül. A Belváros fegyvelmezettebb és kasztszerűbb mondén társasága után ez már a lazulás, a selekció. Ezt a balzaci goüt persze az épületek is hangsúlyozzák – az Akadémia és a Kereskedelmi Bank: két hervadó virága az elmúlt századnak, tudomány és kapitalizmus mind bágyadóbb illatú kaméliája.

Ez volt tehát a hely, ahol Velencét megláttam. Velence egy egészen fiatal, valamikor sokkal erősebben, most egy árnyalattal kevésbé Adonisz-szerű privát-docens felesége. Mind a docenst, mind feleségét kerültem eddig. Atlantisz (így hívják a férjet) pszichológus volt, sportoló, mondén turista, feminin lágyság és professzionista egészség keveréke, minden eunuch-szopránt felülmúló magas hanggal, sok filozófiai műveltséggel, de sok sznobizmussal és sémapozitivizmussal megtöltve, minek jelképe mindig a pszichotechnika marad. Sem turisztika, sem a Pavlov-féle állatszektúra nem vonzott; szépségét meg irigyeltem, sőt zavart. Valamikor az egyetemen az ilyen magányos romantikusoknál, mint én, mindig kötelező *Minderwert*-cirkuszt vele kapcsolatban csináltam végig: nem merem elővenni akkori naplójegyzeteimet, ahol vérengző szadizmussal karikírozom magamat, és idealizálom a pszichológust – nem tudom, miféle túlfinomult apollonikusság felé. Azóta persze alaposan kikopott belőlem a hajlam az efféle hóbortos kamaszrituálék iránt. Mindamellettt értelmileg messze túlkerültem e Nácisz-horrorokban oly gazdag korszakon, de hangulata megmaradt: félttem tőle és kritizáltam. Egy népszerű könyvét olvastam, azt valóban minden „pozitivizmus”-mítosz és „ephebos”-legenda nélkül (mert erre a kettőre zsugorítottam barátomat) nem szerettem.

Közben egy közös barátunktól sokat hallottam róla. Ez a közös barát: Welt, legalábbis alkatilag, ha megfogalmazott gondolatokban nem is, fantasztikus ellentéte volt Velence férjének. Gyermeki, ambíciótlán, a vakságig rossz megfigyelő, slendrián, szavakkal még csak nem is sejtethetően antimondén. Eppen ezért nagyon kínzott, hogy Velencéék mégis olyan jóban vannak vele; a két fiú gyakran együtt utazott. Hogy fér össze a szalondémon és a trotli? Vagy tán a Leibniz-olvasó és kongresszustöltelék mélyén mégis egy kedves, idillikus gyermek lakik, s Apolló- meg szalon-része jelentéktelen héj, amelyet csak az ilyen Proust-kompasszos impresszionisták szívnak úgy mellre, mint én? S Welt embrionális mimikája mögött legfinomabb kis gonoszságok és *roué*-vonások vannak, s így a két figura közös platformra kerül? Néha azt hittem, homoszexuálisak, néha azt, hogy a pszichológus szívesen blöfföl a végtelenségig hajlítható, engedékeny és szolgálatkész barát előtt; egyszerű kis útitükörnek, *portable* publikumnak használja.

Az egyetemi évek óta volt egy nagy feloldódás: egy Bartók-koncert után elmentünk egy kiskocsmába, valahol a Magyar Színház táján, s nagy vita-beszélgetést rögtönöz-

* Fokozatos lecsengés (a hinta lassulásához hasonló ritmus).

tünk Mannheim *Ideologie und Utopie*-könyve körül, majd szociológiáról általában, később a tudományról általában, végül általában általában. Végtelenül jólesett a dolog: hosszú évek fobisztikus nyomorúsága változott át virágoskertté – az ephebos szóba állt a torz-romantikussal, a mondén a remetével, a racionalista a lírai sarlatánnal, a kutató a szofistával, Velence férje Dolly férjével – és így tovább, és így tovább. Én is nagyon jó formában voltam, élveztem, hogy *Minderwert* még csak *Wetterleuchten* alakjában sincs a láthatáron, és boldog voltam. Atlantisz kis piros autóján (olyan típusú, amelyet nagyon nem szeretek, de amibe ha meghív, elájulok a meghatottságtól) hazavitte a feleségemet, én meg Welttel, a közös baráttal gyalog indultam útnak. Tőle hallottam később (s ez volt a beteljesítő „szabad az út Cythere felé”), hogy Atlantisz is nagyon jól érezte magát velem, élvezte a vitát, s üdvösnek találná, hogy megismételjük. Tehát a Velence-familia iránti főbiám egy részét szimbolikusan és sokban reálisan is megoldottam volna: egy ronda kamaszkori impresszió-fétist ledöntöttem, egy horror helyébe édesen izgató trivialitás lépett.

S most itt van maga Velence az autóbuzsmegállónál. Már csak azért is oda kell mennem hozzá és köszönni, mert ha nem cselekszem, örökre a bugris maradok, az arrogáns és a trotli egyszerre. Valami óriás kockás barna skót ruha látszott ki sötétbarna, egyszínű kis kabátja alól. Barna táska, barna antilopcipő.

– Kezicsókolom! – emelem le vadonatúj szürke kalapomat, vékony fekete szalaggal. Ilyen vékony szalagos kalapom még nem volt, ebben városiasabbnak és „mint a többi férfi”-nek érzem magam: talán ez adta egyedül a bátorságot, hogy a híres mondén maskarához vagy maszkhoz közeledjem, „phobie-II.”-höz.

Maszk. Mert eddig csak annak láttam: mindig rettentő erősen ki volt festve, de még rettenetesebb púderrakományokkal halálra fehéritve. Halál, mondén automata, „tudós” férjhez való precíz raison-árnyék. Csak ennyit képzelhettem róla.

Tehát: – Kezicsókolom.

– Jó napot. Hogy vannak? Itthon, itthon?

– Egyelőre. De el fogok menni. Először egy barátommal teszünk egy kis olasz kirándulást, Siena, Ravenna, Vicenza, ezeken a tájakon, aztán feleségemmel találkozom Salzburgban, ahol meghallgatjuk a Toscanini-féle *Varázsfuvolát* és *Falstaffot*, meg egy Bruno Walter-féle Mozart-koncertet, s aztán megint én egyedül elmegyek Németországba, Nürnberg, Bamberg, Berlin, fel Lübeckig, ott valami tengeri helyen lepihenek, s Drezdán keresztül hazajövök.

– Nahát, az nagyon szép lesz. Én már pénteken megyek.

– Most pénteken? Hová? Egyedül?

– Egyedül, illetőleg éppen Atlantisszal kell találkoznom péntek éjjel fél háromkor a bolognai pályaudvaron. Atlantisz kocsiával van lent Olaszországban, levitte Weltet is magával.

Hűtlen kigyó. Még csak telefonon sem búcsúzott el tőlem. Pedig még arról is szó volt, hogy én és ő utazunk el együtt. No de mindegy, a kamaszkornak vége, az efféle túsúrások túsúrások maradnak, a magánosság maszat-mítosza jelenleg elmarad. Vagy nem? Kisebb teatralitással az efféle dolgok még sokkal jobban bántanak? S avval sem vagyok tisztában, hogy tulajdonképpen „neveletlenséget” vagy „hűtlenséget” látok-e az ilyesmiben: úri lelkemet vagy szentimentális lelkemet sérti-e a dolog? Correggiano vagyok-e vagy Novalis?

– Igen? Együtt vannak? És merre?

– Legutóbb Orvietóból kaptam hírt, hogy azóta merre csavarognak, sejtelmem

sincs. Azt se tudom, hogy együtt vannak-e még Welttel vagy sem. Semmit se tudok, csak azt az egyet, hogy Bolognában vár engem Atlantisz éjjel fél háromkor. Maga mikor indul?

Közben zsbonganak bennem az ellentétek: azt mondja Velence (milyen kedvesen beszél!), hogy nem tudja, merre csavarognak – bezzeg én minden külföldi lépésemről pillanatról pillanatra beszámolok, mindig hazafelé nézek, az anzikszok végtelen garadáját küldöm, én nem tudok csavarogni; mint a végzet fekete malomlapátjai süllyedek bele az idegen világ babonás vizeibe. Ha egyszer én is ilyen autós csavargó lehetnék, akinek az idegen világ nem aranyló Acherón! Szégyellem a tengernyi anzikszot, mintha Pestről írtam volna őket Budára a mamámnak, délelőtt, mialatt iskolában vagyok, efféle szöveggel: „végtelen távolból küldi kézcsókjait Miklós”. De hiszen én is memória-metafizikus vagyok és realitás-vallású stb. stb. Exkuzálom magam magamban, meglehetősen haszontalanul.

– Én péntekhez egy hétre megyek. Barátom csak akkor kapja ki a szabadságát.

Milyen szavakat használók: *barátom*, *Velence*, *elmegyek*, *idő*? Van nekem barátom? Létezik Olaszország? Elmegyek én, s van idő? Miért veszem fel a Lipótváros zsargonját? Ez mind nincs. Van... van... mi is van? Valami félelmetes szorongás, babonás demonultságból és hiperintellektuális gourmand-csalódásokból összetéve; és még... és még? holmi szenzuáló pattern, a szemek, fülek, orr, ujjak végén valami kép. Csak ez a kettő van. S én jövő péntekről és barátomról beszélek: gyáván, hitványul alkalmazkodom ehhez az asszonyhoz, ehhez a Velencéhez.

– Na és miután talákoztak Bolognában?

– Atlantisznak el kell mennie Párizsba kongresszusra, s úgy fogunk felmenni, hogy egy csomó kisebb-nagyobb francia katedrális megnézünk. Welt nagyon sokat mesél róluk, nagyon sokat tud is, úgyhogy remélem, szép lesz.

Belülről megint felszisszenek: Welt sokat tud róluk? Tavasszal járt Frankhonban, kértem, küldjön minden egyes katedrálisról anzikszot. Először is minden harmadikról küldött csak! Másodszor, mivel azt kértem, hogy sohase részletet, hanem az egészet küldje, hihetetlenül rossz *vue*-kből küldte a legtöbbet. Az egyetlen szép kép a poitiers-i volt. Akkor erősödött meg bennem a vágy a *Pulcheritas Romanica* megírására vagy sejtetésére, ami (persze csak lírai, szubjektív értelemben) kissé feloldódott II. Fülöp katalóniai román „testrészeinek” katalógizálásában. Objektive? Minden még mindig és továbbra is megcsinálásra vár. Welt sokat tud? Milyen könyvszerű pedantériával élvez a katedrálisokat – ő az *almüansz* nyence: milyen nagyszerű, hogy a périgueux-i apszis pillér- vagy oszlop- vagy mit tudom én, mi a fene távolságai északnyugat felé szélesednek, míg Vézelayben épp ezek a távolságok délkelet felé szűkülnek stb. Mindez nem látható, csak mérnöki könyvekből megtudható. Ultraérzékenynek s analitikusnak látszik, pedig a legérzékletlenebb valaki a világon. Érzékletes kőárnyalatoknál felmondja a szolgálatot, csak a tervrajz centimétereire reagál.

Közben megérkezik Velence autóbusza.

– Jó ez magának?

A szociális szélrózsából ez a pasaréti ág.

– Ez? jó lesz egy darabig.

Ekkor már elvesztettem önállóságomat, tökéletesen elfelejtettem, milyen autóbuszra akarok szállni, csak maradni szeretnék. De halványan él még az az elhatározásom, hogy a Lánchid budai hídfőjénél át fogok szállni, ő a Fő utcán, én az Alagútnál. Mélyen bemegyünk a kocsiba, a vezető mögötti helyen ülünk le, háttal az iránynak, Velence

az ablaknál. Ez a számomra ideális helyzet, csak bal fele tudok operálni, merev szememmel nézni, s így tűnik el bal orcám csont- és izomaszimmetriája. A fotel puha, én ülve nem vagyok magas, a szürkés, szeles idő az autóbust idillikus otthonná szűkíti, ça va. Nem szállok le a budai hídfőnél. Velence erősen szembenéző nő; ez oldalra fordult fejkénél, mikor az útitárs mellettünk s nem szemben ül, még hangsúlyozottabb. A Lánchídon történik a humanizálódás édes átlényegülési rítusa: milyen ember, milyen emberi ez a Velence, milyen kedves, hogy szóba áll velem. Nem azért, mert ő *Wert*, és én csak *Minder*, hanem mert ő az örök Artemisz, az Anti-Idill, s én a káosz, a tudománytalan, a szerelmeskedő. A hídon jegyet váltottunk: talán ez a kis szertartás tette végleg emberré előttem – hiszen a kalauz éppúgy szólt hozzám, mint hozzá, ugyanúgy adott vissza neki, mint nekem, ugyanazok a pénzek forogtak hármunk ujjai között, sőt ő kapott valamit az enyémből, s én valamit az övéből.

Párizsra panaszkodik:

– Nincs semmi kedvem most Párizsba menni, mikor csupa idegennel van tele a kiállítás miatt, de Atlantisznak ott kell lenni a kongresszuson.

– Na, úgy hiszem, elvész ott a sok idegen, és egyébként is hozzátartozik Párizshoz, hogy mindenféle népek járkálnak benne.

– Nem, nem szeretem. Különb, tudja, hogy közben megtanultam vezetni?

– Igen? Persze, jó dolog, élvezni, mi?

– Nagyon jó dolog. Az ember akármilyen ideges, beleül a kocsiba, hajt egy óráig, ha akar se tud másra figyelni, mint az autóra és az útra, és mire vége, nem is emlékszik az idegességére.

Most kezdek először „beszélgetni” Velencével, csak itt a Fő utcában – a Duna felett a hídon még valóban csak szürkés tündértavak, sápadt flamingók között az átváltozás elíziumi hintáján éreztem magam. Beszéltünk ott egyáltalán? Hogyne, hogyne, Londonról. Egy évig Londonban voltam, ösztöndíjjal, már a feleséggel.

– Igen?

– Igen.

– Na és a gyerek azalatt hol volt?

– A gyerek? Hát akkor az még nem volt. Sőt éppen Londonban történt a szeplős fogantatás, s aztán Pesten született meg.

A *szeplős fogantatás*on nevet. Lesem: szereti-e az obszcénbe billenő társalgást? vagy csak udvarias? vagy ez a „jópofa maga, Miklós”-féle nevetés? Egyelőre nem tudom megállapítani. Karkötőórám nézem. Boldogan, mert vadonatúj krokodilbőr szíja van.

– Nézi ugye az óráját, hogy miféle hivatal az, ahonnan tizenkettőkor jön ki az ember.

– Valóban, se szabadság, se hivatal, miféle jó hely az az Akadémiai Könyvtár? – Közben úgy mosolygok, mint egy hetvenéves nyugdíjas diplomata, nőkkel szemben mindig öregúrnak érzem magam. Múltkor beszélt egy barátom Evola báró könyveiről, ahol a *donnák* ismét *dolgok*: *cose*.

– Tudniillik az a helyzet, hogy nyáron csak kilenctől tizenkettőig vagyok bent. Holnapután kapom a szabadságomat, de azt a két napot, ami hátravan, maga nem tudja elképzelni, milyen nehezen viselem el. A gyereket holnap elküldöm a Balaton mellé. A maguk gyerekeivel mi lesz, míg elutaznak?

Mint egy gép akarom mondani, hogy „a nagyszülőknél”, de aztán váratlanul eszembe jut az igazság:

– Feleségeméknek van Esztergom mellett egy villájuk, ott fog nyaralni.

– Nahát, az ideális, akkor az egyszerű lesz maguknak.

Most a szemben lévő autóbuszközönségnek kezdek beszélni, színészkedni. Sötétzöld öltöny van rajtam, sárga selyeming, vörös kravátlí. A dolog egyáltalán nem oly papagájos, mint ahogy leírva hangzik.

– Mondén hely ez az Akadémiai Könyvtár. Alig van munkaidő, a barátnőjén is látom...

– Ó, rémes hely.

– Én, bevallom, mindig irtóztam a könyvtáraktól. Ha valami könyvet nem tudtam megvenni, sose mentem be a könyvtárba magam, hanem valamelyik barátomat kértem meg rá. Az a néhány első kamaszkori benyomás éppen elég volt. A barátságatlan, álmos és ronda szolgálók, a piszkos könyvek, az épületek stílusa, az a századvégi mérnöki gázszerelés, mellszobrokkal és Thán Mór-nimfákkal, rettenetes.

– Na és ha külföldön volt? Londonban, ott se volt könyvtárban? Ott mégis valahogy rendesebbek?

– De igen. Londonban igen. Sőt. Ott mindennap könyvtárban voltam. Nem is tudtam volna mit csinálni egyebet, annyi időm volt.

– Meddig volt kint?

– Egy évig.

Ezt mindig hazudom. Csak hat hónapig voltam kint, noha az ösztöndíjat egy évre kaptam, de közben a hisztérikus állami spór-olló a felét levágta. Azóta minden barátom tízszer volt már kint ösztöndíjjal, de az én rögeszme-kedélyem mégis abban a hitben él, hogy az ösztöndíjak kora lejárt. Mert egyszer a papám (pater mihi omnia) valami effélét mondott.

– Pláne ifjúkorban rettenetes a könyvtár. Akkor az ember még úgyis valami erotikus viszonyban van a könyvekkel, s akkor ezek a fin-de-siècle krematóriumok... szörnyű!

Milyen naiv az ember: érzem, jelentősége van annak, hogy kiejtem, szemébe nézve, az *erotikus* szót.

– Ó, nálunk nagy eredmény az, hogy negyvenévi tervezgetés után újból kifestették a könyvtárat.

– Persze, példát vettek a könyvtárosnőkről, ha már ők oly jól ki vannak mázolva, miért ne a falak is?

– Úgy van, látja.

Mennyire nincs kedvem leírni Velence arcát, én a csak leíró, a mindent leíró. Mert amiről itt szó volt, az tisztára morális játék (*acte purement moral*: az absztrakt hangzás kedvéért). Ez az élmény absztrakció volt a javából. Nem a nő fizikája vonzott, hanem a tiszta tény, hogy egy fóbia-fókuszomból béke-ellipszis kerekedik, mind derűsebben, mind édesebben. Valaki, akiről azt hittem, hogy kinevet, barátságos hozzám. *Circus maximus* vagy *cloaca maxima nervositatis*.

Az autóbusz közben megérkezett a Széna térre. Leszállás közben mondja:

– Én most elmegyek ám ide-oda vásárolni, gyalog. Jó magának itt leszállni?

– Hogyne, én tulajdonképpen most nem csinállok egyebet, mint magával lógok. Egyébként ide-oda fog ugrálni, boltba be, boltból ki, úgyhogy nem lehet kísérni? vagy tesz még egy darab utat egyben, úgyhogy lehet valahogy járni maga mellett?

Egy pillanatra bizonytalannak látszik: elküldjön? itt tartson? Ott tart. Az „ide-oda dolgaim”-ból egyetlen kiadós szolid útirány lesz.

– Hol laknál a maga szülei?

– A Déli vasút felé, majd odajutok valahogy, elvégre modern nagyváros ez a Budapest vagy mi, s a közlekedés...

- Hát akkor erre megyünk, végig a Margit körúton.
- Persze azt nem is tudja, hogy engem kineveztek. Helyettes tanár lettem.
- Gratulálok.

Nevetünk, határ nélkül mind a ketten, egészen sötét barna kesztyűs kezét nyújt, szorongatom erősen, nem húzza el, az antilop alatt érzem a finom csontpálcikákat.

- Mondja, hogy tud maga egyáltalában tanítani? Az valami szörnyű lehet.
- Hát bevallom, nehezen megy.

– Egyáltalán, hogy tud bemenni egy osztályba, mit csinál ott?

– És képzelje, már negyedik éve. A helyzet az volt, hogy ha nem neveztek volna ki, akkor otthagytam volna az egész busineszt, odaállva szüleim és rokonaim elé, *candidé-pózban*: „drágaságaim vagy Ádám, írónak érzem magam”, így azonban éppen a kinevezés pillanatában otthagyni az iskolát, hogy úgy mondjam, nincs arculatom.

– De hát mindenáron kell valamit csinálnia, hogy megszabaduljon attól a rettenetes... munkától?

– Momentán úgy képzelem, hogy még egy évig valahogy kibírom, aztán megpróbálok ösztöndíjjal újra kimenni Londonba, s hogy még azután mi lesz, azzal nem tördöm. Két év sok idő.

– Persze az ember csak beszél, hogy otthagyni, otthagyni, de egyszer csak megszólal az emberben a nyárspolgár, s akkor...

– Úgy van, illetőleg nem is a nyárspolgár, hanem az az egyszerű meggondolás, hogy én soha az életben desszertügynökség könyvelője nem lehetek. (Éppen egy sarki kocsm mellett mentünk el, ahol egy cégtáblára ez volt kiírva: desszert-likőrök). Tehát ha egyszer állásra és keresetre vagyok rászorulva, csak az államnál dolgozhatok, s ha most a kinevezésem pillanatában hagynám ott az állást, az oly prepotens gesztus volna, hogy a minisztériumban holtomiglan *bête noire* maradnék.

– Igaz, igaz. Ha ilyen erőszakosan nem is lehet, azért mégis, valamilyen, akármilyen úton-módon el kellene szabadulnia onnan. Hiszen nem lehet a mellett az idegesítő tanítás mellett semmit sem dolgozni.

– Hát bizony alig. Itt-ott, szünetben. Ha látná az arcomat, milyen sápadt és hosszú, mikor délben hazajövök (s nagy pojáca-gusztóval megállva az utcán demagóg módon hadonászom, hadd lássa Velence, hogy milyen élénk fiú vagyok), szüleim és feleségem egészen odavannak.

– Mit tanít tulajdonképpen? mi a szakja?

– Én? angol és francia a szakom (lusta vagyok elmondani, hogy magyarból is van nyolc félévem, alapvizsgám és doktorátusom, csak éppen nem szakvizsgáztam), de az iskolában mindent tanítok, csak éppen a szakjaimat nem: földrajztól szépírásig minden szedett-vedett históriákat.

– Tudja, hogy tulajdonképpen merrefele tartok?

– Nos?

– Szandált megyek venni a kisfiamnak.

– Úgy látszik, akkor maga nagy szandál-gourmand, mert azt hiszem, már több cipőzlet mellett mentünk el, s maga mégis egy távoli cél felé nyargal.

– Úgy van. Kényelmesebb nekem egy messzi, de régóta ismert boltba menni, mint itt a kirakatokat gusztálni és elmélkedni, hogy ebbe vagy abba a boltba menjek-e be.

– Ami az iskolát illeti, azt szüleim is, én is ideiglenesnek tartottuk, egyszerűen azért, mert angolprofesszorom úgy küldött ki ösztöndíjjal Londonba, hogy ott elkészitem a magántanári habilitációhoz szükséges tézist, és ha hazajövök, habilitálni fognak. Köz-

ben viszont én, hogy úgy mondjam, rosszba lettem a szeminárium döntő befolyású igazgatónőjével, és így a magántanári kinevezés kútba esett.

– És valóban, annak az igazgatónőnek ekkora beleszólása van?

– A legkomolyabb. Az egész persze, így elmondva, úgy tűnik, mint egyrészt a saját lustaságom alibije, másrészt valami naivan fitogtatott bennfentesség, hogy „á, én tudom, mi van az ajtók mögött stb.”, pedig nem. Az igazgatónő kegye nélkül semmit sem lehet tenni. Mindamellettt úgy képezem, hogy ha jövőre ismét kikerülök Londonba, és ott szorgalmasan dolgozom, akkor mégis jutok valamire a disszertációval. Elvégre sok egyetemi embert ismerek, akik szívelnek engem, s azok talán segítenének. Igaz, hogy van egy öreg jelölt, de esetleg másutt is akarnak idővel angolkedtrát...

Át kell menni az úttesten, zavaros a helyzet, villamosok, autók és főleg nagy szénászekerek egymás után. A rendőr dühösen hadonászik, két karjával tizfelé. Én csak akkor tudok átmenni, ha öt kilométeres körzetben abszolút tiszta az úttest. Velence persze, mint általában a nők, minden nézelődés nélkül, lezseren sétál a legfélelmetesebb zűrzavarban. Engem a guta kerülget. Meg is kérdezi:

– Hova hátrál? nincs itt semmi.

– Ja – mondom gyáván –, azt hittem, az az autó erre jön.

– Na, itt van a boltom, maga azalatt mit fog csinálni?

– Majd kint szemléldöm, és legalább nagy jártasságra teszek szert a divatos cipőformákat illetőleg.

Ez a félig ironikus, félig őszinte pedáns mondatszerkesztés Welt stílusa, nem az enyém, de az ember egy barátja nyelvhasználatában, melyet készen kapott, mindig otthonosabb, mint a sajátjában, mely folyton alakuló, átmeneti. De mikor Velence belép a boltba, automatikusan én is utánamegyek.

– Különben, ha bemegyek magával, azt fogják hinni, hogy én vagyok az apa, s gyermekünknek veszünk együtt cipőt. Majd meglátja, milyen apai lelkiismeretességgel fogom kritizálni a szandálokat.

A szandált gyorsan meg is vesszük, barnát és nem pirosat, mivel a barna olcsóbb. Vastag, dupla talpa van. Nincs elég aprópénze, éppen egy fillér hiányzik.

– No akkor egy fillérrel olcsóbban kapom a szandált – mondja mosolyogva. Ezt is rosszul számítottam ki: azt hittem, Velence különlegesen az a nő, aki boltokban, vendéglőben egyiptomi merevséggel jár-kelel, és szolgáltatja ki magát, itt-ott ejtve el egy rabszolgatartóhoz illő unott-arrogáns parancsszót. Közben csomagolják a szandált, a kiszolgálónő apró enyves szalagokkal igyekszik a hajtásokat leragasztani, de a tapaszt egyáltalában nem akar ragadni. Összemosolygunk Velencével. Kedves, hogy ezen ilyen gyerekesen nevet, s nem a türelmetlenül shoppingoló asszony sziszegésével bosszankodik. A kisasszony a spárgához folyamodik, s avval köti össze a csomagot. A dobozt Velence már előbb visszautasította.

– Tudja – mondja a bolton kívül –, akarom, hogy a gyerekeknek egész könnyű cipője legyen a nyáron.

– De hiszen olyan vastag a talpa, mint egy ólomkothurnus!

– Viszont fent egészen lukacsos a bőre. Ejnye, ne vegye el a kedvemet, ha már megvettem... Magának, ha jól emlékszem, bajsa volt régen.

– Volt, de az csak intermezzónak számítható, az volt a kivétel, és most vagyok a rendes állapotban.

– Valakinek nagyon tetszett bajusszal?

– Nem, nem, borotválkozási lustaságból kezdődött, aztán tetszett is... tudniillik

anyám akarta, hogy viseljem, mivel olyan óriási, formátlan és főleg előreugró kőkor-szakbeli állam van, hogy azt gondoltuk, ha felső ajkamnál valami pamacs kidudorodik, akkor nem látszik ez a Neander-völgyi aszimmetria.

– Mondja, a maga szüleinek nincs nagyobb gondja?

Ez a kérdés szíven szúr! Az én aggodás-nimfa és aggodás-mastodon anyámat ilyen lekezelő mondatokkal nem lehet bántani. És milyen hazug, hazug kép ez róla: a fiacskáját cicomázó mamácska. A fiára hiú anya. Ők, akik egészen szabadon engedtek mindig, és soha egy szóval nem dicsértek, mert ezt már émelyítő családkultusznak tartották. Csak a sötétben aggódtak értem, szótlanul, valami tragikus szüzességben, ahogy én is idegen hajókról vágyódtam utánuk, anélkül hogy anyámat emberemlékezet óta megcsókoltam volna. Ezt az orfikus néma szerelmet nem lehet ilyen külvárosi hanglejtéssel blaszfemálni.

– Ez kis gond? Van-e nagyobb gond, mint ha egy anya minden percét a fia tölti be, nem elragadtatásból, buta nyalásból, hanem félelemből, babonás kódorgásból a fiúban élő áttörhetetlen idegen körül...?

– Aszimmetriát titkolni? minek azt? Inkább ki kell hangsúlyozni. Én jobban szeretem az aszimmetriát, mint a szimmetriát.

Vígan gyalogolunk visszafelé a Margit körúton, Budapest legunalmasabb, legfájdabb útján.

– Mondja, maga ilyen rendes ember, hogy türelmesen vár boltokban és boltok előtt, és nem idegesíti? A feleségével is szokta ezt csinálni?

– Vele kevésbé – mondom bizonytalanul, olyan formulát keresve, ami elég bókszerű és hízelgő Velencére nézve, ugyanakkor feleségemet se tagadjam meg ügyetlen mohósággal –, ő az ilyen vásárlásokat valahogy titokban, zajtalanul intézi el, nemigen van tudomásom róluk.

Ez nem igaz, ezt csak azért mondtam, hogy a „vele kevésbé van kedvem menni”-féle esetlenséget s az egész kategóriát kikerüljem.

– Hát akkor a maga felesége igen ügyes asszony.

– Ami a titkokat illeti, vannak kivételek. Például éppen most azzal a barátommal vannak valamelyik utazási irodában, akivel utazni fogok. Már régóta randevúznak, hogy megbeszéljék az útitervet, szállodákat, miegymást, amihez aztán valóban nincs türelmem.

– Mikor is mennek?

– Péntekhez egy hétre.

– Ilyen sokára?

– Igen, mert könyvtáros barátom csak így kapja ki a szabadságát, és előbb még Szegedre is le akar menni. Egyébként mehetnénk együtt.

– Jöjjön. Egy útitársam már úgyis van.

– Akkor nem jövök, dehogyan megyek, a világerő sem! A triók nagyon szépek Mozarttól meg Schuberttől, különben felette gyenge műfaj. – Hangsúlyommal és vigyoraimmal jelzem, nem úgy képezem a dolgot, hogy én zavarom az ő duóját, hanem az a bizonyos útitárs a miénket.

– Különböztet az se tudom, hogy feleségem és barátom nem lógtak-e meg már régen Olaszországba, annyit tárgyalták együtt az útiterveket, nem is volna csuda, ha gusztust kaptak volna a szökésre.

– Azt sosem lehet tudni – aztán kis szünet után –, na, több boltba nem is fogunk menni.

– Ne nyugtasson meg, tudja, és látja... de különben ne provokáljon bókákat.

Ezt persze hadonászva, szélmalomgesztusokkal mondom. Közben szorítom a könyökét; a szokásos kellemes csont-textil komplexum, ilyenkor a hús, bőr, izom kima-rad. Röntgen és pánccél.

– Jaj, jaj, persze, persze, isten őrizz, erre nem is gondoltam – s legnagyobb örö-mömre ő is átveszi a színpadias, stilizált hadonászást. – Hol állnak meg először?

– Velencében. Ott főleg most a Tintoretto-kiállítás lesz érdekes, remélem, hogy szép. – S mindjárt utána felteszem a lemezt, melyet már vagy százszor használtam. – Bízom abban, hogy sok Tintoretto lesz összegyűjtve, mert néha az ilyesmit úgy oldják meg a múzeumok, hogy az összes nem Tintorettotól való képeket letakarják vagy le-akasztják, és kész a tricentenáris emlékkiállítás. Éppen ez a barátom meséli, akivel uta-zom, s aki az École Normale című intézményben tanult, hogy Párizsban látott egy Brueghel-kiállítást, és a bécsiek közül egyetlenny sem volt ott. Hát akkor egyáltalán mi lehetett ott?

– Maga is nagy tisztelője és kedvelője Brueghelnek?

– Igen – mondom kissé tartózkodó hangon, mert világos előttem, hogy ő mit „tisz-tel-kedvel” benne, s azzal, valamilyen számár gögből, nem akarok közösséget vállalni. Irkálásról esik szó, szüleimről. Tudom, ő volt réges-régen az első lány, akiről hallottam, hogy önálló lakása van.

– Szóval az utazás befejeztével visszamegy a gimnáziumba. Hol tanít?

Megmondom.

– Visszamegyek. Szüleim kedvéért. Feleségem kedvéért már a legkevésbé sem, mert ő mindenáron ki akar venni az iskolából, mint az egész reménytelenül rossz tanuló, ő még most, a kinevezés ellenére is ezt javasolja, harsonázza, de ebben a szüleimre hallgatok. Részben szeretetből, mert ők jönnek mindenkor minden előtt...

– Nahát ez érdekes. Ezt ritkán hallani. Ezt valahogy nagyon becsülni kell...

– Másrészt meg kényelemből. A gyakorlati élethez a világon a leghalványabb közöm sincs, tehát egyenesen jó, ha valahol egy praktikus munkát ily kényszerítőleg szugge-rálnak belém. Nem magamról akarok beszélni, s ezért mondhatom, hogy azok a művészek, akik nagy impetussal láznak a gyakorlati, spiess életformák ellen, nem is olyan egészen nagy művészek. Az igazi lázadók sose tépik szét a bilincseiket, mert belső álmaik sokkal hatalmasabbak, semhogy észrevennék egyáltalán, hogy bilincseik vannak.

– Lehet, hogy nagyon igaz van.

Nem emlékszem már, milyen apropóból került szó készülő könyvemre, és bár az olvasó reflexszerűen azt gondolja, „hát kell egy fiatal írónak egyáltalán apropó ahhoz, hogy készülő könyvéről beszéljen?”, mégis le kell szögeznem: volt, egészen biztosan volt apropó. Mondatfoszlányokra egészen világosan emlékszem is, Velence ezt mondta:

– ...pedig maga elég hatalmas könyveket szokott írni...

– No, csak az első volt olyan. A másik kettő már kis terjedelmű volt...

– Azt hiszem, azok is elég tekintélyesek, csak legföljebb az elsőhöz viszonyítva...

Valamit akarok mondani, hogy na, majd ha egy-két év múlva elkészülök új köny-veimmel, azt majd felviszem hozzájuk.

– Most egy *Európai Idillek* című könyvön dolgozom. Azt is mondhatnám, nagy lírai mű, melynek az a trükkje vagy szerkezete, hogy lírai állapotaimat az európai történe-lemnek egy-egy korszaka, figurája vagy nevezetes könyve jelképezi. Így egy-egy feje-zet tulajdonképpen egy óriási metafora vagy jelzőegyüttes. Elvégre a zurnaliszták is

szokták mondani: ez a hangulata vagy életpizódja barokkos, az Tudor, amaz meg skolasztikus, meg mit tudom én, milyen, nos én, ahelyett hogy megállnék ezeknél a jelzőknél, egy nagy Tudor-szcénát vagy egész szcénaort idézek fel, végiggrasszállok, -analizálok egy halom barokk hitvitázó könyvet stb. stb.

– Hát ez nagyon érdekes és rendes dolognak látszik, legalábbis maga az ötlet, ahogy mondja. Sokkal jobb lenne azért, ha iskola helyett egy könyvtárban volna, ott nyugodtan dolgozhatna. Már nem úgy értem, hogy a könyvtári munkát, hanem a magáét.

– Lehet, gyakran én is úgy gondolom. De most még ezt az évet valahogy... Csak a tanrendem lenne jobb. Majdnem minden nap reggel nyolcra mentem be. Este mindig koncert volt, úgyhogy egy éven át kialvatlanul, valami hunyorgó, undorító trance-ban bolyongtam napról napra – s mutatom Velencének az utcán a vakok járását.

Visszajutottunk a Széna térhez, átmegyünk az úttesten.

– Na, most az egyszer én is vigyázok – mondja nevetve, és figyeli a rendőrt a kis dobogón. Nagyon fúj a szél. Fogom a könyökét.

– Tudja, az egész rettenetes, hogy maga milyen magas. Maga azt nem is tudja. Várjon, majd én elmagyarázom, hogy miért. Maga nem tudhatja, mert maga magas, megszokta, de az ilyen szegény földi halandók...

Szerencsésen átjutottunk. A tenispályával szemben lévő oldalon megyünk. Ezt a darabkát szeretem a Széna tér és a Széll Kálmán tér között. Idillikus kis házak, egy panzió, ahol mindig szerettem volna lakni, mert úgy képzeltem, hogy csak öregek élnek benne, akik között jól érzem magam. Azonkívül néha-néha tizenöt-tizenhét évvel ezelőtt lementem anyámmal a piacra: míg a másik oldalon a bódékból egész kínai külváros épült, addig itt a földön heverték az áruk, s csak egy egész keskeny kis ösvény maradt a közepén. Két nagy séta volt – egyik a karácsonyfák között, akkor már ösvény is alig volt, a szó szoros értelmében, erdőben mászkáltam, mámorító mézgaillat és zöld lombgőzök között (különösen erre a zölden káprázó levegőre emlékszem jobban, mint a fákra). Másik gyümölcsszezonban, ahol csak úgy tapostam a lábam alá guruló egrest, ribizlit, málnát és elkésett cseresznyét. Egy dickenszi *homeliness* ez a darab számomra, akár egy londoni klubsarok.

– Először is a magasságával egészen elnyomja az embert.

– Elnyomni? Hiszen magasságomat csodálatos karcsúsággal, bambusz-sveltséggel ellensúlyozom... mint a nád a szélben, zeng a nád... vagy hogy a fenébe van ez a nóta. Oly keskeny vágatok, hogy alig látszom.

– Tudja, éppen az. Ez még csak hangsúlyozza a dolgot. S az ember anélkül, hogy erre lenne oka, kénytelen felnézni mindig, ami rossz.

– Ejnye, ne gorombáskodjék itt, hallja! – és meglóbálom az esernyőmet.

– Mondtam, nem magáról beszélek, hanem általában. Hogy magánál mi van „felnézés” alatt, azt nem érintettem.

– Felnézés, felnézés. Van magának sejtelve arról, hogy én milyen magas vagyok? Mióta itt maga mellett járok, a mellényem alatt már úgy összehúztam magam, mint egy harmonika. A szó szoros értelmében négykézláb járok.

– Azt ne tegye – mondja különös hangsúllyal, mintha célozna valamire, de nem értem –, azt ne tegye, az nagyon egészségtelen.

Arra gondolok, hogy kihúzó magam, de aztán elejtem a perverz ötletet.

– Mondja, nem zavarja, ha leveszem a kalapomat? Mert vannak, akik nem mennek végig az utcán olyan nővel, akinek kezében van a kalapja.

– Sőt, sőt, azt nagyon szeretem. Kellemes lezserséget...

Le is veszi. Festett haj közepén elválasztva, kócos, piszkos, szemétszínű, a homlok fölött, a legszélén a festék rikító vörös-szöke stráfjaival. A festettség ilyen éles határvonalait még nem is láttam.

– Várjon, mit is akarok magától kérdezni... ja, igen, a gyerekével hogy van maga? Szokott vele sétálni? Mert éppen gondoltam, hogy ha énhozzám alig ér le, akkor mit csinál az utcán a gyerekével?

– Hát, hogy őszinte legyek, én még sohasem sétáltam az utcán a gyerekemmel.

– És mondja meg őszintén, nincs ebben egy kicsit az, hogy fél attól, hogy nyárspolgárnak látszik?

– Kétségtelenül. Viszont a nyárspolgarságtól nem azért félek, mintha azt ambicionálnám, hogy mit tudom én, milyen original-genie-nek tartsanak, nem, ilyen közönységes igazán nem vagyok. Ahogy az ebédszapot vagy bármi háztartási odeuröket az ember nem azért utál, mert ezeregyébli füstölők csodálatos illatától akar révedezni, hanem mert minden mesés és költői összehasonlítás nélkül is, ohne weiteres, utálatosak. Így vagyunk a nyárspolgarsággal is: minden költői kontraszt nélkül valljuk be, van valami ellenszenves jellege a dolognak.

– Ez igaz, ez igaz. És mondja – most már végleg megállapodva a játékos vizsgálóbíró tenorjában –, ha már utcán soha sincsenek együtt, otthon szokott *úgy* foglalkozni a gyermekével? Bemegy hozzá játszani vagy beszélni?

– Azt inkább, de azt is keveset.

– Szóval nem apa.

– Várjunk, várjunk, azért ez így leszögezve nagyon nem fog stimmelni. Tudniillik végleg hazug lenne, ha engem beleszorítanának a Bildungsgrübler sémájába, aki ennélfogva nem törődik gyermekével, mert ah! ah! nagyobb dolgok izgatják. Ilyen marhaságról nincs szó.

– Hát mégis mi van, ha már erről beszélünk?

– Az alaptény, hogy ilyen pedánsan beszéljünk, ez: részben nevelés, részben saját hajlamom folytán kiüríthatatlanul erős bennem az antiidillikus vonás. Egészen a szadizmusig. Családom fő-fő horrorra a geilség. Valóban, én is sok családot láttam, szerencsére nem túl soká és nem túl közelről, de annyira éppen kielégítően, hogy a gyereknyalógató apától émeletet kapjak.

– Na jó, az persze hogy utálatos, de azért...

– Egy tény biztos. Ha a gyerekemnek legkisebb baja van, ha szenved, felfordul velem a világ, elsüllyed minden, és csak ő van. Ha egészséges, úgymint mindig a kisasszonyával csavarog, eszik, alszik, nem sokat látom. De ha egy gorilla el akarná rabolni, akkor eszeveszett tusába melegednék amaz ádáz majommal. Szóval kényelmes közöny és eksztatikus részvét cikcakkja. Ez a helyzet.

– Na, ezt akartam tudni, hát akkor rendben van.

– Igen, akcicens az apaságom, nem szubsztancia, deee...

A Városmajor mellé érünk.

– Ismeri ezt a vidéket?

– Hojjé... Már nem merem kiejteni a szüleimet, mert ki fog nevetni, hogy reggeltől estig papázok, mamázok.

– Maga meg azt fogja hinni, hogy én tudj' isten milyen kivert kutya vagyok.

– Ugyan. Elég az hozzá, hogy mikor még szüleimnél laktam...

– Merrefelé laknak a szülei?

– A Déli vasút táján... akkor mindennap ez volt az esti sétám, fel egészen a Fogas-

kereküig vagy a Szent János Kórházig. Kevesen jártak, egyedül nyargalászhattam, jól éreztem magam.

– Én is szeretem ezt a vidéket. Menjünk erre.

– A Városmajoron keresztül?

– Igen.

– Ó, ez is nagyon otthonos nekem. Hány nyári vakáción keresztül olvastam én itt ezeken a padokon. Itt éltem át legbüszkébb intellektuális kamaszpillanataimat, s ugyancsak itt az első nagy szégyenkezéseimet intellektuális voltom miatt, a mondé-
nekkal szemben.

– Remélem, azóta se büszke az intellektuális voltára.

– Hallja, azt csak nem képzeli rólam!

Minden pad külön birodalom, külön egyéniség: az örök *napos*, örök *árnyékos*, örök *lombos*, örök *kisbokros*, örök *piszkos*, örök *sarki*, örök *ferde*. Nincs ember, aki ilyen mar-
káns tudna lenni, mint ez a hét-nyolc különféle pad.

– Régen büszkén vittem őrzítő kánikulában is a filozófiai könyvek tornyait a villa-
moson, mint Chaplin a tényéroszlopokat a régi burleszkekben, hengegtem velük. De bizony ez rövid ideig tartott. Hamarosan beköszöntött az ellenkező véglet: mikor be-
csomagoltam a könyveket, hadd higgyék, hogy teniszlabdás dobozt viszek a hónom
alatt. Képzelheti, hogy a csempészés sokszor nem kis nehézségekbe ütközött: nem volt
olyan egyszerű a nagy skolasztikus fóliánsokat eltüntetnem a kiskabátom alatt. És mi-
kor olvastam... előttem úszóruhás, teniszütős lányok flangáltak, kirándulók, golfozók
meg mi frász, s én csak kuksoltam, kuksoltam, első keserű minderwertjeimmel a ka-
tegóriák transzcendentális dedukciója mellett.

– S azóta hogy van azzal a világgal, amit golfbal meg tenisszel jeleztünk? Szereti? csinálja?

– Mindenesetre sokkal nagyobb mértékben csinálom, és pláne sokkal-sokkal na-
gyobb mértékben apologizálom, ha néha nem is csinálom, mint a magamfajta Bil-
dungsgrübelel megvert fráterek általában. Ebben majdnem egészen biztos vagyok.
Gyakran szoktam mondani a feleségemnek, ha egyszer én szabadon ereszthetném ma-
gamat, olyan körülmények közé kerülnék, hogy abszolút mondén lehetnék, bizony-
bizony erős a gyanúm, hogy teljesen, de teljesen félretennék minden intellektuális
dolgot. Persze lehet, hogy rosszul számolok.

– Gondolja, hogy előbb-utóbb visszatérne az intellektushoz?

– Nagyon könnyen meglehet.

– És mondja, ha így visszatérne a mondenség után az intellektushoz, mit érez: azért
térne vissza, mert megunta a mondenséget, és rájönne, hogy akarva, nem akarva nincs
más lehetőség, mint az intellektuális forma, vagy pedig azért, mert a mondenség még-
iscsak értéktelen, és az intellektus az érték?

– Nem tudom, maga hogy áll ezekkel az értékekkel, de én valahogy mind ritkábban
teszek értékítéleteket. Nem mintha valami naiv mohósággal tetszelegnék magamnak
egy szélsőséges és romantikus relativizmusban, hanem mert természetesen így adott.

Merengve mondja:

– Az helyes, az helyes, én sem szeretem, ha sokat az érték...

– Úgyhogy ha egy ilyen képzelt mondén eszkapád után visszatérnék az intellektus-
hoz, amint hogy valószínűleg megtenném, úgy térnék vissza, mint egy régi megszo-
káshoz.

– Mint ha nélkülözhetetlen rosszhoz – teszi hozzá nevetve.

– Igen. Igen. Ha meg éppen értékelésről van szó... mert az ember ugyan járhatja a száját, hogy így meg úgy, nem mond értékítéleteket, közben ezerszámra cselekszik öntudatlan értékelések szerint, hiszen másképp nem is lehetne élni... inkább a mondén-séget értékelem és az intellektust kevésbé. Persze ez az egész játék a szavakkal: valószínűleg egész mondén-ségem, s' il existe, nem természetes evilágiasság, hanem szép, pedáns, iskolás, cúgos cipős és katedraszagú szillogizmus eredménye, tudniillik a kis grübler rájött gondolkozás útján, hogy az életnek csak az egyik fele az intellektus, illetőleg az életnek vannak olyan vonásai, lehetőségei és intenciói, melyeknek adekvát kifejezése a mondén-ség. De az „adekvát kifejezés”-ként való értékelés nem mondén, hanem intellektuális valami.

– Hát persze, persze.

Egy tűzliliomágy mellett megyünk el.

– Viszont agyam akcidentális voltában való hitem is kiirthatatlan. Olyan az agyvelő, mint egy mikroszkóp, azt nagyítja, ami éppen alája kerül, legyen az a világ legizgatóbb és legértékesebb felfedezése vagy a legsemmirevalóbb szemét. Tény, hogy engem valami örök intenzitással, nyughatatlansággal tüntetett ki a természet. Hogy ez a mindent felnagyító mikroszkóp ifjúkorában véletlenül könyvek közé került... hát istenem! ez szociális kérdés, egy csomó lecsúszó család sarja könyvek közé szokott „csúszeni”. Én is. Nem agyam belső végzete, hanem véletlen miliő. Ugyanez a mikroszkóp, ha nem nyomtatott lapok közé csúszik, akkor lovakat vagy golfbotokat vagy esztergapadokat nagyít épp ekkora intenzitással.

– De most már mégis végleges kényszerűség, hogy könyvekkel törődjék, meg a saját alkotásával, s ne mással?

– Ahá, az alkotás. Az alkotásban érzem legkísértetiesebben a dolognak ezt az akcidentális jellegét. Tiszta kényszer. Neurózis.

– Csak neurózis? – mondja gúnyos hanglejtéssel.

– Hallom a hangján, hogy félreért, azt hiszi, hogy valami szatócslélektanba estem, az alkotás egészen bonyolult monumentalitását és értelmi, erkölcsi nagyságát a divatos és millió esetben kétmilliószor semmitmondó *ideg* szóra akarom orvosi naivitással redukálni.

– Na nem, de azt hittem...

– Nem, nem. Mindössze arról van szó, hogy az ember, ha már alkot, akkor legalább néha vagy egyszer érezze azt, hogy nem egy betegség erinnyesei fojtogatják, hanem valami érdemeset cselekszik, valamit, ami nem az én lírai mániám, hanem objektíve is kell, hogy az emberiség életében előforduljon. Valami missziótudat, csak egy pillanatra is, higgye el, nagyon nem ártana.

– Ó, hát kiben van az meg máma? Éppen a kényszer a jó, akkor és addig van rendben a dolog, ameddig kényszer.

– És ne gondolja, hogy az a derűs, egészen kényszermentes missziótudat kompromittálta az alkotásokat. Éppoly remekművek születtek missziótudatból, mint ilyen betegséghez hasonló kifejezőkényszerekből.

– Persze hogy nem kompromittálja, de mégis, ha nekem kell, ha kell, az a...

Érzem hangjából a professzionista pszichológus feleségének kedves romantikáját. Közben egy fakerítéses út mentén kijutottunk a Városmajorból, átmentünk a Városmajor utcán, s a szanatórium mellett megyünk fel a Kis-Svábhegy oldalára, a Ráth György utca és a Hieronymi út felé. Lengetem esernyőmet, melyet már egyszer kritizált:

– Miért hord olyat, mondja? Az nem fiatalembernek való.

– Ó, hogy miért hordok? Először is, megsúgom, azért, mert új kalapom van, s nem akartam, hogy első nap megázzék.

– Na ezt egy kicsi-kicsit elfogadom, de azért ez nem elég.

– Azonkívül, nézze, ha az ember így lengeti, milyen remek ritmust ad a járásnak.

– Ugyan, akkor vegyen egy botot. Az ernyő is amolyan spiess dolog.

– Az ernyő spiess? Különben is, ha ilyen gyönyörű szorosra van csavarva, olyan, mint egy bot.

Még valamit akartam dadogni a walesi herceg és az ernyő viszonyáról, de közben ő másra terelte a szót. A kritizálás persze egy sokkal régibb „korszakban” játszódott le, még a Széll Kálmán téren, két járda között.

– Erre megyünk fel, ez a mi vidékünk.

– Hohó, nagyszerűen ismerem.

– És mégse jött el soha hozzánk. Vagy maga is olyan, mint Jancsi, aki nagyon ritkán jön el, mert szereti, ha nagyon örülnek neki. Valami igaza van. Ismeri a menyasszonyát?

– Csak látásból. Jancsi hozzám is extra ritkán szokott eljönni. Különben, úgy hiszem, nem is vagyunk valami nagyszerűen összehangolva. Őbenne kialakult egy nehézkesség meg koravénség.

– Igen, van benne valami.

Közben mutogatom a gesztusait: hogyan szokott az egyik lábáról a másikra áthintázni és vissza, hogyan szokta zavarában haját hátramarkolni, száját nyomorítani. Velence helyeslő mosollyal jutalmazza a színészkedést.

– Furcsa pedantéria vett erőt Jánoson, mintha az egyetemi pozitívizmust túlságosan mellére szivta volna, s beszélgetés közben nem veszi észre, hogy amit mondok, azért szofisztikus és frivol, mert ez a beszélgetésnek mint műfajnak első és utolsó kritériuma. Nem tudom, miféle sarlatánnak és demagógnak képzel engem János.

– Igen, sok van benne mindebből.

Megérkezünk a ház elé. Undorító kék színre mázolt, banális kubista formák; jóval mélyebben fekszik, mint az út, várhidhoz hasonló gangon jut az ember az ajtóhoz.

– Ó, hát ezt a házat nagyszerűen ismerem. Rengeteget sétáltam előtte.

– Kívül nagyon ronda, de remélem, belül szépnek fogja találni.

– Kívül valóban ronda – mondom behízelt mosollyal. – Egyébként biztosan csodálkozik, hogy oly könnyedén szaván fogom, s valóban bejövök magához.

– Hát hallja, miért mondtam volna, ha nem akarnám? Azt hiszi, hogy cipeltem volna magammal végig az utcán, boltokba, ha nem...

Valami affélét mond, hogy „érdekes ember” vagy „ha nem érdekelne...”. Az előszobában nagy vörös függöny takarja el a fogasokat, olyan, mint nálunk egy régi Meidinger-kályha, melyet nem használunk.

– Ott leteheti a holmiját.

Bemegyünk a nyitott ajtajú szobákba. Ilyennek képzeltem Atlantisz lakását. Nagy, geometrikus térségek, ablakok, zsákszövetes kubusszékek, alacsony szalagkönyvtár, tejüveg négyzettel takart villanylámpa, anonim Sachlichkeit. Valami dicséretet makogok, meggyőződés nélkül, bár sokkal otthonosabban érzem magam, mint számomra természetes lenne ilyen rikitőan huszadik századra datált terekben (a *szoba* szónak itt nincs sok értelme), egészen világos falak között. Az asszony a kis íróasztalhoz megy, és egy zöld tintával írt postalapot kezd olvasni; bocsánatot kér. A leánynak már szólt valami innivaló dolgában.

– Nem haragszik, ha egy kicsit föl-alá szaladgálok a lakásban, mint egy kutya, de szeretek először egy kicsit körülszaglászni.

A szokásos mozdulatok: szememmel letépek a könyvtárpalcokról (legföljebb a mellemig érnek) egy-egy érettebb könyvcímet; kezemmel megfogom a csúszós-szögletes karfákat; megállok egypár Egry-képecske előtt; kinézek az ablakon („á, a kilátás”), s éppen visszaérek, mire Velence a postalapot elolvasta. Bejön egy teli üveg aranylő veremut, kis sajtos piskótákkal (vitézkötésben hátukon a só), színes, füstös-zöld üvegtányéron, két magas talpú pohárral. A kehelyforma kellemesen lebeg szöglet és ovál között. Egyszerre különlegesen boldog vagyok. Vitéz cigarettával kínál, skatulyából, melynek belső fedelén a testőrök várbeli menetelése látható. A bien-aise teteje: kissé összegyűrt ezüstpapír a doboz szélein kilógva. Leülünk a zsák-fotelokba. Ő ugyan (valószínűleg nem tudatosan, csak mert a kínáló mozdulat kényelme és ironikus színvadiassága így kívánja) egy saját magától távolabb eső fotelra mutat, én azonban melléje ülök. Vállaink elég távol vannak, térdünk majdnem összeér. Persze most látom először ruháját teljes egészében, a barna kabát nélkül. Mennyivel nagyobb nuditás ez a vetkőzés, az előszobaiból a szobaiba, mint a szobaiból az ágyba. Kerek üvegasztal van előttünk, látszik alatta a cipóm; mintha a tárgyak a levegőben lebegnének. Eszembe jut fél pillanatra a *Prae*, abban efféle jelenségek voltak a centrális drámák.

– Jó ruhája van.

– Ez? Ez a legvacakabb ruhám, ami csak van.

– Ja persze, ez a rendes női válasz. Viszont én nem udvariasságból mondtam, valóban szeretem ezeket a nagy skót mintákat. És ez a nagy Hunding-öv egyenesen nagyszerű. Szélesebb a szíj, mint amilyen magas maga.

– Ja, evvel a szíjjal folyton csúfolnak engem...

S azzal, noha így első rápillantásra fűszálnál soványabb és karcsúbb, a szokásos női mozdulattal (gratias tibi!) öve alá nyúl, úgy dugva a ruha és a szíj közé hosszú csontos ujjait, mint a cowboyok a revolvvert és Osmin a tört.

– ...és nézze, ehhez még milyen sovány vagyok. Meg akarok hizni.

– Ugyan, ezt nem mondja komolyan. Egyébként nem akar velem cserélni? – s rámutatok új karkötőóráim krokodilszíjára – ez éppen jó gürtli lenne magának, s az a Hunding-dolog az én csuklómra.

Nevet, tölt. A sok tükröződés jelképezi a társalgás lényegét, boldogságát. Az ital felszíne. Az üvegtálca. A poharak fala. Az üvegasztal reflektáló lapja: csupa fény, tükrözés és prizma-fantazmagória. S e mértani szivárványok közt valóságok: egy antilopcipő, egy kéz, egy darab zöld öltönyöm színéből. A fikció és a valóság, a dantei paradiso-gyűrűk és a naturalizmus házias zsuzsui és bizsui. Ezt, ezt akarom, ezt örökké és semmi mást.

Koccintunk. Én állva, ő ülve, csak egy kicsit felemelkedve (a karfából véve a lendületet), mint mikor a pápa beszélt trónusáról: lelkesedése felállásra ingerelte, de uralkodói volta mégis a fotelhoz kötötte.

– Isten éltesse.

– Isten – mondja röviden, s ebben nem tudom, miféle bonyolult jelképeséget látok: úri otthon, anyás idill, nagy szerelem és humánus Isten egyesülését. Csöndesen leng a veremut felszíne a pohárban, mint a tenger sima lapja a moziban, ha hintázó hajóról fényképezik. Nincs szebb, mint egy ilyen arany veremutmassza a levegőben: az üvegfal alig látszik, olyan, mint egy csoda, hogy az illanó folyadék olyan formás, mint egy absztraktszobor. Concours d'élégance és mitikus boldogság: efféle témák röpködnek a poharak körül, mint méhek a fehér margarétán. Egy nagy boldogság: az asztal nagyon

alacsony, ennél fogva a kis helynek óriási utat kell megtennie, míg felér a számhoz, és ebben a mozdulatban abszolút otthon vagyok. Chic, hic – nem Bildungsgrübelei, hiába. S közben mindkettőnk arcán tart a mosoly, a rafinált mondén ellenpontnak és a meleg otthonosságnak gyönyörű szólamai. Egész gyerekkori kereszténységem benne van a cigarettakinálásban, vermutkinálásban, süteménykinálásban. Ahogy a kabátját levető nő az igazi Anadyomené, úgy az első koccintás a legnagyobb szerelmi lehetőség.

– Szeret iszákolni? – kérdem.

Macskásan hunyorít:

– Igen. Nem mindig, de aztán ha benne vagyok, ha kedvem van, nagyon. Maga is?

– Ó, hogyne. Sőt. Utóbbi időben kissé fékezmem is kell magam.

– Mit? Remélem, édeset, nem?

– Isten őrizz. Egyébként szenzációsan jó dolog, hogy szeret inni. Ki nem állhatom a nem ivó nőket. Akik leülnek a likőrös pohár mellé, nézik egy óra hosszat, belemártják a nyelvüket, azt a cseppet, ami a nyelvük hegyére ragadt, zebkendővel letörlik, s utána kijelentik: „Jaj, drágám, mit csinálsz velem, le akarsz itatni, már egész részeg vagyok, hogy fogok én innen hazamenni?” brrr!

– Az tényleg rettenetes.

– Múltkor egy társaságban egész zavarba jöttem, velem szemben ült egy nő, olyan alkoholista típus volt, hogy a delírium-tankönyvekbe lehetett volna fotografálni. Gyanútlanul fel is teszem a lemezemet a nem ivó nőkről, hogy azok milyen kiállhatatlanok, különösen az a variáció, amelyik a pezsgőt szereti.

– Na, miért? Azért a pezsgő nem rossz, ha van alkalom.

– Igen, de akkor rendszerint az alkalmat szereti az ember, az ünnepélyes hangulatot, s nem magát az ivást.

(Elképzelem Atlantisz magántanári kinevezésekor a bankettot, talán Velence is épp erre gondol?)

– Na és mi lett a szomszédnőjével? Nem ivott semmit?

– Úgy van, képzelheti, mit kellett összehalandzsáznom, hogy helyreüssem a dolgot. Kényelmesen rakogatom extragalaktikákat sóprő lábamat.

– Na, van elég helye?

– Köszönöm, van. Bizony, ha én egyszer átszerelék a horizontális regiszterbe, szintén vannak bajok. Minden egyes koncert- vagy színházjegyváltásnál külön probléma, hogy kapok-e a sor szélén jegyet, mert különben úgy kell ülnöm, mint azok a pápua vagy bantu néger hullák, melyeket guggolva temetnek el. Ismeri őket? – S azzal ott helyben mutatom, térdemet államig felhúzzom, s alattuk összekulcsolom a kezem. – Nem is emlékszem magasságom bármilyen előnyére.

– Hanem tudja, ez nőknél aztán egész rettenetes.

– Persze. Templomban élveztem csak, kamaszkoromban: evangéliumnál, mikor felálltunk, mindenkinél magasabb voltam, s ez szörnyen büszkévé tett. Mikor a többiek már rég leültek, én még mindig emelkedtem fölfelé, a magasba, mint valami kötélvasúton.

– Maguk hogy vannak berendezve? Modernek? A régít szeretik?

– A modernnel úgy vagyok, hogy mivel rengeteget foglalkoztam építészettel meg más effélével, tervezéssel: ha modernül rendezkednék be, akkor csak úgy tudnék, hogy ától cettig mindent magam tervezek, ahhoz pedig egyelőre nincs anyagi lehetőségem. Oly abszolútan mérnöknek, építésznek és általában ilyen anyagi formákkal

gondolkozónak érzem magam (joggal vagy jogtalanul, az most mellékes), hogy boltban venni bútort nem tudnék. Ez egészen abszurd elképzelés számomra.

– Szóval régiek.

– Régiek? Nincs sok értelme ennek a szónak, hiszen a lakás java része ablak, ajtó és könyvtárfal, alig marad ott hely réginek vagy modernnek. Egy nagy, óriási asztalom van, afféle reneszánsz kocsmaasztal, nem íróasztal.

– Azok jók, azokat szeretem.

– Az valóban nagy, sok-sok méteres, képzelheti, ha az én méreteim után van szabva.

– Jaj, azokat szeretem!

– Mondja meg őszintén, valóban nem zavarja magát, ha én itt mindent megiszom?

– Ellenkezőleg, nem szeretem azokat az embereket, akik csak úgy ülnek, ülnek a dolgok mellett. Parancsoljon – és harmonikus, könnyed átmenetekkel mutat a süteményekre, vermutra és cigarettára.

Minimum egy nőből, minimum a toxinokból, nem ez az egyetlen, de az egészen egyetlen boldogság a világon? Igen, igen: kényszerképzetből bukdácsolunk narkózisba és narkózisból kényszerképzetbe. Igaz hit helyett idegbe oltott mániák és rögeszmék („alkotás! alkotás!”), igaz derű, boldogság helyett kábulat, konyak és bor számár bürger-dioniziái.

– Bor – jegyzi meg Velence –, igen, bor, ha az ember úgy inni akar, akkor a bor az egyetlen jó.

Töltünk, iszunk. Nézem.

– Szóval, ez Velence, ez az Atlantisz felesége – hangom csupa eluzív merengés, nézésem éles, mint egy precíziós műszeré. Látom mosolyában, gesztusaiban, hogy ő is a teleszkóp szigora és a Monet-kép ködössége között tornászik, nyújtózik.

– Miért mondja ezt? Hát minek képzelt engem?

– Nekem csak két adatom volt, az egyik az a pár pillanat, mikor az utcán láttam, a másik meg amit Welttől hallottam.

– Na, mondja el, milyennek látott! Az oly érdekes, mikor az ember ilyesmit hall... oly ritkán...

– Maga egyetlen benyomásra korlátozódott nálam: a végtelenül, halálosan fehér púdermaszkra.

– Púder? nem inkább festék?

– Az lehet, de púder sokkal több volt. Valami dehumanizált maskara volt az egész arc, afféle hieratikus figura, mint az ott – s a tőlünk meglehetősen távol álló egyiptomi fejre mutatok, naivan játszva egyszerre a megfigyelőt és az otthonosat –, ami mögött semmi emberit nem tudtam elképzelni, legföljebb arroganciát, barátságtalanságot.

– Jaj, ez rém érdekes, mikor az ember így egyszerre csak visszahallja, hogy milyennek látják az emberek.

– Ezért is kerültem magukat. Gondoltam, mit kezdjek egy ilyen hieroglifával? Az én sarlatán- és lírai kedvemnek nincs keresnivalója az ilyen... – s ezt már nem szóval folytatom, hanem gesztusokkal; minden lehetségest megragadok, hogy a hidegséget, melegséget, visszautasító oltári szögletességet ujjaimmal, karommal valahogy kifejezzem.

– Nahát, nahát, ez nagyon jó. Megjegyzem, tényleg nagyon sokszor tudok és szoktam ilyen lenni.

– Túúúdom, túúúdom – mondom nagy, stilizált helyesléssel és beleegyezéssel –, nem kell azt külön magyarázni – azzal megcsókolom csontos ujjait, s átkarpercezem mindkét kezemmel gyerek-vékony karját. Vigyázok, hogy ne csináljam túl soká, nehogy ő húzza el (ami zavarná transz-szerű „jól-érezésemet”), idejekorán én veszem le

a kezem. Különös, hogy noha belülről egészen gyermeknek, sőt anyja után nyafogó csecsemőnek érzem magam, méreteim (van-e közöm hozzájuk?) mégis férfiasak: tenyeremben elvész ez a női kar, mint a *Normandie* dokkjában a *mon plaisir* nevű pöttöm jachtocskák.

– Megjegyzem, remek tulajdonságai vannak: egyik, hogy jól tudja rázni a haját, a másik, hogy olyan szép tisztán, világosan és intenzíven néz az ember szemébe. Azt már az autóbuszban láttam, hogy maga ilyen becsületes nézőfajta... *Magyar Néző* vagy mi... volt ilyen régi magyar lap vagy esszé? nem? Bessenyei? mit tudom én...

Jóízűen nevet. Fejét, haját valóban olyan lányos kacérsággal és kedves, rám nézve hízogó *bien-aise*-zel dobálja, amilyet ettől a püdermúmiától nem vártam. S a nézés? Magam elé bámulok, nem órá, hogy titokban figyelhessem, hogyan néz engem. Félig hiúzgonoszszággal, egy finom bestia esztétizáló alattomos gonoszszágával és iróniájával, félig játék, tudományos játék, orvosi leleskedéssel, s ha még marad valami, holmi női kedvességgel, egészen-egészen labilis háziasszonyi jóakarattal.

– Tudja, mi ez a nézés? Megmondom őszintén: becsületes érdeklődés. Egyszer jó-soltak a tenyereimből, és azt mondták, az az én hibám, hogy túlságosan becsületes vagyok, nagyon nyílt, úgyhogy nem tudok semmit sem titkolni, s ha van bennem valami, nem tudom elrejtetni, minden mindjárt kiül az arcomra.

Közelébe húzódok, megfogom a karját, az orrunk, noha nem érinti egymást, a levegőn át már csiklandozva közeledik.

– No, no, no. Ha így belenézek a szemébe, valóban valami nagy nyíltságot látok, de az először is nem becsületeség, hanem inkább egy öntudatos asszony sachlich önbi-zalma, majdnem, ne haragudjék, kihívó szemtelenség, másodszer ezekben a szemek-ben a képmutatásnak oly nagy és kiadós potenciáit látom, hogy elég volna még három kis hipokritajelöltnek, de bőven – s megcsókolom a csontokat. – Szeretem az ilyen éles kezeket.

– Jaj, dehogy, túl férfias.

– Annyi baj legyen. Jók.

Ami a képmutatást illeti, azon nagyon jól mulat, jólesik neki, hogy nem naiv pali-sággal, hanem derűs pesszimizmussal tetszhet nekem.

– Nincs a világon nagyobb öröm, mint hogy két ember nyitott szemmel egymásra néz. Hogy ebben a nyílt egymásra bámulásban mi az erkölcsi frinc és mi a szerelmi franc, egészen mindegy, számomra ez a legnagyobb öröm.

– Na?! – kérdi kissé megrökönyödve, félig viccből, félig komolyan – azért auf die Dauer ez talán mégsem elég?

– No jó, nem mondom, elvégre meg lehet szakítani az effélét eggyel-mással – és mindenféle lehetetlen szem körüli ráncokkal jelzem, hogy valami obszcén jár a fejemb-en. – Viszont a becsületeségnek vagy őszinteségnek sem fogalmilag, sem gyakorlat-laban semmi értelme.

– Hát persze. Az ember...

– Az ember, akkor, ha kicsit intellektuális és kicsit ideges (jaj de kicsit vagyunk, hál' istennek!), így is, úgy is, mindig figyelni énjét, s akkor már *ab ovo* egész életét őszinté-lennek érzi, egyszerűen azért, mert látja magát.

– De gondolja, hogy az ember jól látja magát? El lehet jutni oda, hogy az ember ismeri magát?

– Na hogyne – mondom lágyan, hogy ne túl élesen cáfoljam meg –, nagyjában még-icsak tisztában van az ember magával.

– Gondolja? Szerintem az ember legföljebb azt hiszi, és egyszerre csak jön valami váratlan esemény vagy helyzet, s annyira másképp csinál mindent, mint ahogy várná magától vagy képzelné.

– Ez igaz, de ez tulajdonképpen nem érinti az önismeret kérdését. Az önismeret nem önjóslás, eltekintve attól, hogy az ember még azt is meglehetősen jól tudja, ha elképzelésével ellenkezőleg fog viselkedni egy váratlan szituációban, az hogy is fog kinézni.

– Nem, nem – mondja merengve.

– Nézze, képzeljük el, hogy egy növény nagyszerűen ismeri magát, tudja minden erezetét, gyökérszálát, szirma árnyát és illata gáznyomását az alvó szarvasbogarakra éjjel, szóval minden anatómiai és élettani titkával tisztában van önmaga előtt. Egyszer csak jön valaki vagy valami vihar, és letöri egy levelét vagy gyümölcsét vagy mit tudom én, mijét: erre most azt kell mondanunk, hogy az a növény, lám, lám, rosszul ismerte magát? Ilyen levél- vagy gyümölcsszakadás az ember életében a „váratlan helyzet”, hogy akkori attitűdünk teljességgel kiszámíthatatlan (amit különben is a legnagyobb mértékben kétkel), nem jelenti, hogy rosszul ismertük magunkat.

– Na, naaa, a növény és az ember, az nem egészen...

– Önismereten egyszerűen azt értem, hogy az ember úgy nézi magát, mint egy félig megunt, régen azonban kedvenc színészét. Hát nem így nézzük-e mi magunkat most ketten? Mert hiszen hogy négyen vagyunk az is világos, nem?

– Na persze, az kétségtelen – mondja nevetve.

– S ezzel az emberismeret be is van fejezve. Hogy maga például kicsoda-micsoda, azt sem ebben a pillanatban, sem egy félóra múlva, sem soha megtudni nem fogom. Az emberismerő, a pszichológus is, az erkölcsbíró, a művész, mind-mind beszélnek valamit lélekről, de az ember érzi, hogy mindez nem az, mint amit minden definíció nélkül *lélek*nek érzünk egy emberben, s amiről csak éppen az a kettő bizonyos, hogy van, és hogy a legfinomabb paradoxonokra és legszofisztikusabb misztériumokra behangolt agy számára is teljesen megismerhetetlen. – Azzal az íróasztalhoz csavargok, ahol egy fordítva felállított könyvet látok. Hangosan olvasom a címét: – *Die Seele des Menschen von...* nem tudom, mifene... *Pfände*. Olcsó a pszichológia: ők nem a pszichéről beszélnek, hanem a pszichológiáról, s így a könnyű végét fogták meg a dolognak.

A nő komoly arccal folytatja a viccet:

– Úgy is van, a férjem szerint például lélek nincs is.

Az efféle megjegyzésektől az ember kissé fejbe vertnek érzi magát. Mint mindig, most is én szégyellem magam a másik ember esetlenségéért: zavartan kullogok vissza a zsák-fotelba.

– Lélek, lélek – motyogom nagy szemérmemben és zavaromban, erősen figyelve Velence arcát, hogy a fizikai vonalak és a más számomra örök erőforrásából merítek valamit. – Épp azért, mert kvázi pesszimista vagyok a lélekkel szemben, nem is törődöm soha, legyen az férfi vagy nő, hogy egy ember mit csinál, mit gondol, hogyan él, ha nélkülem, ha távol van tőlem. Elvégre az ember azért *poet* vagy mi a fene (szerénységből mondom angolul), hogy az, amit a nő jelenlétekor nyújt nekem, teljesen kielégítsen.

– Érdekes, az emberek általában nem ilyenek.

– Mert buták, és értelmetlen detektívkérdésekkel minden maradék örömet is rágogó szabályossággal elrontják.

Hirtelen egész közel húzom széket az övéhez, és nézem megnagyult arcát.

– És a viláért se gondolja, hogy ez nálam kisigényűség, valami efféle: ó, ó, én megelégszem, ha egy pár pillanatra láthatlak, s aztán menj egyéni utadon, Adelaida, nem, efféle schwächling alázatról szó sincs. Különben az a nő, aki csak egészen rövid ideig is volt velem, ezt valószínűleg látja is. Nem. Arról van szó, valami féktelen realizmus kormányozza az életemet: ami itt van, az létezik, ami már a szomszéd szobában van, az zérusnál is zérusabb. Ennélfogva nem estem a fejem lágyára, hogy zérusokkal tördjém.

– Hiába, maga nem olyan, mint a többi, úgy látszik.

Az efféle mondatokra reflexszerű gyorsasággal villan át rajtam ez a gondolat: „Nehogy olyan közhülye legyél, hogy az ilyen megállapításoknak csak egy fél pillanatra is bedőlj vagy élvezd őket.” A reflex most is pontosan és hatással működött.

– Hát nem örület-e a féltékenység vagy a kíváncsiság minden töprengése, ha van (még közelebb húzódom) egy így és így elválasztott haj, annak ilyen és ilyen színárnyalata a homlok felett, amolyan az elválasztás partján, megint más a halánték körül, ha van szemhéj, amelyik emígy vagy amúgy rolózik rá a pupillára, van platinakorona a fagon, amelyre ilyen vagy olyan miniatűr packákban tapad rá a téglaszínű ajakfesték. Hang, ruha, mozgás, ez a nagyszerű! nem az, hogy mit csinál vagy gondol a nő – s mint egy párja mellől odább somfordáló macska, tolom távolabb magam tőle, ez álarcos vallomás után, hogy észrevegye: előbb közel voltam hozzá. Mikor hátratulom magam a fotelban, már rég vége a pátosznak, nevetve mondom: – Gondoljon a nő és csináljon, amit akar! Gondolhat! mikor rúzs van, cselekedet van, mikor... na majdnem valami pornográfot mondtam.

– Szerencséje van, hogy elhallgatta. Érdekes, érdekes – mondja egész szórakozottan, mintha közben valami nagyon praktikus kérdésen gondolkoznék.

– Így van ez. Az embert egyszer csak elkapja egy icipici *Konfessions-Wahn*, nem?

– Úgy van, úgy van. Nagyon jól mondja.

– És érdekes, hogy az ember azt hiszi, minden nő a legnagyobb lelkesedéssel fogadja az én attitűdömet, mert hiszen kényelmesebbet álmodni sem lehet a szerelmi partner számára, pedig nem így van. A legtöbb elvárja, hogy féltékeny legyen az ember rájuk, sorban mondják: „Na, ha így gondolkozol rólam, akkor nem is szeretsz igazán.”

Sétálok föl és alá a szobában.

– Azon gondolkozom – mondja Velence –, mihez is hasonlít maga tulajdonképpen. Nagyon hosszú, és folyton ég. Egy végtelen cigaretta, nem?

Persze az ilyen hasonlatokban feszeng az ember, mint légy a levesben. A cigaretta szónak van valami tangó- és sanszon-mocsksa, a latinos kicsinyítő képzőben valami közönséges. Hosszú, hosszú? Egy plakát jut eszembe, valami rajz a *Tolnai Világlapjából*: „A világ leghosszabb cigarettája, három méter, evvel ajándékozták meg a texasi ültetvényesek Rooseveltnél elnököt...”, és az *égés* szó is zavar. Valamit motyogok:

– És min van itt tulajdonképpen a hangsúly, a tűzön vagy a füstön? Az én romantikus fantáziám persze rögtön a lángot... – de abba hagyom a mondatot, mert semmit nem akartam mondani.

– Ha szívják – kezdi Velence, mire melléje ugrom, és ironikus kadétmodorban mondom:

– Tessék elszívni! Állok rendelkezésére!

Miután leültem, megkérdi:

– Hánykor ebédelnek?

– Igaza van. Dobjon ki. Tudniillik az világos, hogy ma ez nem fog másképp menni velem, mert nagyon jól érzem magam.

– Azt csak bizza rám, én tréfán kívül kidobom, ha itt az ideje, egész nyugodt lehet.

– Igazán lekötelez – és hálásan megcsókolom a kezét –, összevissza ebédelünk, ahogy jön, amikor akarok.

– És a felesége hogy?

– Szívesen megvár, különben is szeret csipkedve enni, apró szendvicseket improvizálni a készülő ebédből, úgyhogy nem probléma.

– Mondja, egyáltalában hogy bírja magát a felesége? – A szeme villanásán látszik, hogy nemcsak az ebédidő problémájára céloz.

– Bevallom: jól. Ha már úgyis kissé *Konfessions-manírokba* züllöttünk, meg kell jegyeznem, hogy... várjon, azért előbb iszom egyet erre...

– Parancsoljon...

– ...hogy meglehetősen erkölcsi lény vagyok. Egy régebbi könyvecskémben ezt úgy fogalmaztam meg, hogy *Don Juanus Ethicus*. Kissé fából vaskarika, de csak első pillantásra.

Azzal leteszem a poharat, és a nevetéstől fuldokolva mondom, mélyen lehajtott fejjel:

– Végeredményben én komoly ember vagyok.

Mikor felemelem a mea culpa-tartásból fejemet, a könyvespolcon meglátom közös ismerősünk, a mitológiatanár *Apollon*-könyvét.

– Hohó, most éppen ebben a témakörben utazom – mondom a könyvre mutatva.

– Ja?

– Igen, egy kis, egészen szubjektív, lírai *Schluss-rechnung*ot akarok csinálni, ahogy az öreg grünewaldi Rehmke mondta a metafizikával kapcsolatban ezekről az egyrészt végletesen racionalista, másrészt végletesen irracionalista mítosz-interpretátorokról. Hiszen ez a két véglet az én triviálisan ideges és romantikus kedélyemnek két jellegzetes véglete: én is mítoszból és afféle kiszidó kritícizmusból tengetem öreg napjaimat.

– Nem szereti az *Apollon* szerzőjét?

– Dehogynem. Sőt. Nagyon szeretem. De csak mint színfoltot, mint lehetőséget és variációt, ezer más között. Egyébként két dolog zavar vele kapcsolatban: az egyik a dogmatizmus, a pártszerű merevség, amelynek persze ő egész csinos és demagóg védelmét tudja adni; s a másik: elvégre van valami enyhe humor abban, hogy ugyan-ezeket a kérdéseket végigjátszották száz-százötven évvel ezelőtt, csak sokkal nagyobb stílusban, összehasonlíthatatlanul nagyobb belső erővel és művészi írni tudással.

– Na, na – mondja Velence riadtan, nevetve, ijedten és kissé undorral. Azt hiszi, hogy ezt csak pözből, pukkasztásból mondom.

– Higgycs el, hogy így van. Hiába mesélik ezek a neo-neo-neoromantikus papír- és onánia-dionüszoszok, hogy ilyen nővumokat hoztak meg amolyan kegyetlen kritikával dolgoznak a K. O. Müllerekkel, Görresekkel és Bachofenekkel szemben. Az egész csoport alkatalig mégis ugyanannak a társaságnak az epigonja. *Zwischendingek*, szerencsétlen fráterek a költő és a tudós között. Elvben az ember azt mondja: miért ne legyenek az életben átmeneti, keverék formák? Vannak repülő halak, legyenek tudós költők és költő tudósok. Ez az elv. Viszont ha a kezemben van egy ilyen könyv, egyszerre legyőzhetetlen emely fog el. A költői részeknek képtelen vagyok átadni magam, mert lehúz az elméletromantika ólma, az igazságrészek abszolút hiteltelenek, mert ideges nosztalgiákat látok csak bennük, álmok kategóriákat.

– Így gondolja? – s azzal mindkét cigarettadobozt elém tolja. – Vegyünk talán most ebből? – s az extrára mutat.

– Ha megengedi, mégis a másiból veszek, étvágygerjesztőbben van csomagolva.

– Igen, ez szebben van adjusztálva, az biztos – azzal ő gyűjtja meg a cigarettámat.

Ez életem egyik legnagyobb öröme, ha nem én a nőnek, hanem a nő nekem gyűjtja meg: s ebben a pillanatban érzem, hogy a legaljasabb árulás, mert egy másik asszony számára ez a legszentebb ritus volt, így ki kellett volna kapnom a gyufát Velence kezéből és egyedül meggyújtanom.

– Nekem ez a Bachofen–Winckelmann ellentét nem szellemtörténeti játék, hanem élet-halál kérdés. Ha én egyszer elengedem magam *Tod-Nacht-Höhle-Weib-Chton...* stb. stb. cirkuszok irányába, alaposan megvesznék és elvesznék. Hiszen mint költői nyersanyag, mint ihlet-trambulín szenzációs jó dolgok.

– S tudatosan fékezi magát?

– De még mennyire! Még a barátaimat is így válogatom össze a legmesszebbmenő mértani pedantériával.

– Ugyan!

– Például az *Apollon* szerzője után mindig rohanok Haagéhoz, aki, ismeri, a Voltaire-lemez...

– Jaj, jaj, Haagét nem bírom, arról ne beszéljünk.

– Megjegyzem, korrigálnom kell a dolgot, Haage sokkal szenvedélyesebb, liraibb temperamentum, mint távol állók gondolják. Mikor a Voltaire-lemezt említettem, csak a társalgás kedvéért egyszerűsítettem le a dolgot.

– Nahát, azért ezt a két embert jól kiválasztotta magának.

Közben leejtettem a hamut a szőnyegre. Jajgatok. Nyugtat:

– Nem történt semmi, csak egész nyugodtan. Ez a szőnyeg már hozzá van szokva.

– Igen? Nagyszerű. Hamukúrán tartja?

– Igen – és megigazítja övét.

– Ezzel az övvel nem lehet betelni.

– És a férfidivathoz is ért? Az is izgatja?

– Érteni értek, ha nem szemtelen ez a kijelentés, de kevésbé érdekel. A női divat, az igen, az olyan a huszadik századnak, mint a gótikának a katedrális vagy a tizenkilencedik századnak a regény. Az egyetlen műforma századunkban, amely intellektuális precízióval (de abszolút precízióval) és érzéki monumentalitással kifejezi a kor lényegét, s'il existe.

– Ó, a férfidivatban is annyi van, ott is sokat ki lehet hozni.

– Éppen tegnap veszekedtem a feleségemmel, mert kijelentettem, hogy ezentúl csak szürke öltönyben és fehér ingben fogok járni, egyszínű sötét nyakkendővel.

– Jaj, miért? Oly szépek azok a színes dolgok.

– Igen, régen én is nagyban rajongtam értük, s innen indult ki a veszekedés. Feleségem oly kedves volt, hogy egymás után hozta nekem ajándékba a legkülönlegesebb *décor de cacadoukat*, s mikor kijelentettem szürke-pártiságomat, úgy érezte, hogy őt s az ő aranyos gondoskodását tagadtam meg ezzel.

– Aha – s idenyűjtja nekem a ruhájához hasonló skót kockás szalvétát.

Közben látma, jön a gyerek a németkisasszonnyal. A szcena szokásos: az udvarló jó negyedórát hancúrozik a kölyökkel. A fotelok alatt hever, s én húzom, tolom, mint egy darab fát. „Szervusz”-szal köszön nekem, s az anyja nem szól neki, hogy finomabb üdvözlési forma is van a világon. De az valószínűleg stilustörés volna a zsák-fotelok

között, s mint műértő, elfogadom a dolgot. Az anyja közli a gyerekkel, hogy nem lehet holnap a Balatonra utaznia, mert a szobája még foglalt. Csak pénteken mehet. Pityergés. Ketten vigasztaljuk: úgyis rossz az idő, nem lehet fürödni. Szörnyen hasonlít az apjára, épp ezért viccből Atlantszknak szólítom.

– Maga mellett megfiatalodnak az emberek – jegyzem meg.

– Na most valóban kidobom.

– Még ezt a cigarettát végigszívom, jó?

– Parancsoljon. Igyék is még egyet.

Iszom; tüntető lassúsággal szívom a cigarettát, és ezt közlöm is vele.

– Magas vagyok, magas vagyok, de féltékeny leszek a reimsi katedrális tornyára, az pár milliméterrel magasabb, s el fog felejteni.

Megyek kifelé, a belső lépcső mellett, amely miatt egy angol ezt a lakást közömbösen normálisnak találná: Angliában perverzebb lévén egy lakás a triviális belső lépcső nélkül. Igen, a boldogságnak vége, már az ajtónál vagyok. Ez soha többé nem lesz. Valami butát és formátlant mondok: „oly nagyszerű volt maga” – és már rég az elhagyatott üres úton bolyongok, kifejezhetetlen magányban.

Ferencz Győző

NAPOK RÉSE, ÉVEK TORLASZA

Mintha két rétege volna,
S a külső szüntelen beomolna,
Mállik a magas kőfal,
Peregve tágul, hull magába le,
Darabos zokogással
Borul rá kettős élete.

Szakadatlan ropogás fentről:
Jelene vékony sávján áttör
Az összes salétromszagú év.
Porladó napjai vastag
Csomókban lerakódnak és
A múlt boltíve beroskad.

Kezét arcára tapasztja, ha
Megrendül újuló robaja
Lezúduló évtizedeknek.
Csíkorog fogai közt a homok.
Hajszálrepedéssel erednek
Ismét az esték és hajnalok.

Rázkódik, zuhog a kötörmelék,
Rés, torlasz, amerre lép.
Mit kezdjen ideje szilánkjaival?
Szemcsés fénygerenda vibrál
Átlósan, éteri választóvonal.
Kétfele élni nem bír tovább már.

SOK MÁS ÉLET

Miért maradnál itt tovább,
Ha nem vár semmi máshol?
Vedd már észre magad, elég
Volt az önáltatásból.

Azért fogsz magadnak helyet,
Mert egyelőre nincs jobb?
Hogy ott vagy, ahol épp lehetsz,
Maradni még nem indok.

S hogy minden ide köt? Hiszen;
Annál nincs semmi rosszabb.
Ami romlásnak indul, az
Mindent magába rothaszt.

Volt idő, emlékszel, mikor
Még elképzeltélhetőnek
Tartottál sok más életet:
Mind elvették-e tőled?

Nem ragaszkodnék annyira
Itt semmihez se most már.
Menj, szívj friss levegőt. Tovább
Úgysem jutsz a saroknál.

Kis János

EGY RÉGI KÉRDÉS IDŐSZERŰSÉGE (II)

A liberális paradigma sorsa

28. Mint láttuk, a republikánusok szerint a demokrácia eszméjének nem olyan rendszer felel meg, mely a magánérdek vezérelte cselekedetekből összegzi a közérdek megvalósulását, hanem olyan, mely módot és kedvet ad a közösség tagjainak, hogy megvitassák közös céljaikat, valamint a közös cselekvést korlátozó elveket, s hogy az érvek erejénél fogva válasszák ki a lehetőségek közül a helyeset. Nevezzük az előbbit az *alkuk politikájának*, az utóbbit az *érvek politikájának*. Az érvelő politika előfeltévesei szerint 1. az állampolgártól elvárható, hogy több politikai terhet vállaljon, mint amennyi okvetlenül szükséges ahhoz, hogy cserében az állam békén hagyja (magyarán, hogy ne szorítkozzék a törvényes kötelezettségek betartására); 2. a politikai részvétel önmagában jó, értéke nem instrumentális (nem privát előnyök megszerzésének eszköze); és 3. a politika az igazság másokkal közös keresésében áll, nem pedig a közös erőforrások elosztása fölötti huzakodásban.

Nos, a republikanizmus tézisei véleményem szerint részben (de csak részben) igazolhatók. Helytálló a megállapítás, mely szerint vannak politikai kérdések, melyek nem válaszolhatók meg alku és kompromisszum útján, csak morális érvek és ellenérvek vitájában. Az is igaz, hogy az így felfogott politika értéke az egyén számára nem kizárólag instrumentális. Az ember javához hozzátartozik, hogy életének társadalmi környezetében ne kényszerüljön idegennek tekinteni magát; jobb életet él, ha társadalmában közösséget láthat, mellyel lehetséges és érdemes is azonosulnia, mint ha idegen és ellenséges világban találja magát. De a modern tömegettársadalmak tagjai csak a politika tartományában alkothatnak közösséget, csak polgárként azonosulhatnak társadalmuk egészével, és csak olyan társadalommal azonosulhatnak, mely nincs durva ellentétben az igazságosságról, az embereknek kijáró bánásmódról s a jó világról alkotott elképzeléseikkel. Rosszabb soruk van, ha államukban nem folynak komoly viták az igazságosság elveiről, az emberi jogokról, az élet minőségéről és a megőrzendő kulturális értékekről, vagy ha folynak is, nem befolyásolják a viszonyok alakulását, és ha ők maguk nem foglalhatnak (vagy tehetnének ugyan, mégsem foglalnak) állást a vitatott ügyekben – akkor is, ha magánéletükben semmi nem változik emiatt.

De nem keveredünk-e így ellentmondásba korábbi megállapításunkkal, mely szerint az emberek nagyobb része csupán instrumentális értéket tulajdonít a politikának? Hogyan lehet rossz az egyén számára, ha olyasvalami hiányzik az életéből, amit ő maga nem hiányol? A válasz attól függ, hogy konzisztens álláspont-e (vagy azzá tehető-e) a politika merőben instrumentális felfogása. Meggyőződésem, hogy nem az. Íme egy lehetséges módja az inkonzisztencia kimutatásának.

29. Mint polgárok nem csupán azt várjuk az államtól, hogy a lehető legkevesebb hátránnyal sújtson bennünket. Azt is elvárjuk tőle, hogy ne okozzon nekünk *igazságtalan* hátrányokat. Beletörődünk a velünk szemben alkalmazott megkülönböztetésbe (mondjuk, az adókulcsok számunkra hátrányos meghatározásába), ha érdekcsoportunk az adott pillanatban nem eléggé erős valamilyen kedvezőbb bánásmód kiharcol-

lásához – de felháborodunk, ha azt találjuk, hogy a megkülönböztetés önkényes, vagy hogy csoportunk lebecsülésén alapul. Nemcsak azok gondolkodnak így, akik a politika önértékében hisznek, hanem azok is, akik csupán instrumentális értéket tulajdonítanak neki.

Csak hogy nem követelhetünk önellentmondás nélkül igazságos elbánást *a magunk számára*, ha nem tartjuk megkövetelhetőnek, hogy az állam *minden embert* ugyanilyen igazságos elbánásban részesítsen. Az igazságosság logikája univerzalizáló: ha azért kifogásoljuk jövedelmünk „túladóztatását”, mert aránytalanul nagyoknak és ezért igazságtalannak tartjuk az elvonást, akkor bármely más hasonló mértékben megadóztatott ember „túladóztatását” is pontosan ugyanígy kifogásolnunk kell.

Ha igaz, hogy önmagunkra vonatkozó preferenciáink magukban foglalják a kívánást, hogy az állam az igazságosság elvei szerint bánjon velünk, akkor az is igaz, hogy az önellentmondás terhe mellett lennie kell olyan preferenciáknak is, hogy az állam *a többi emberrel* is ugyanezen igazságossági elveknek megfelelően bánjon. Aki tehát azt kívánja, hogy az állam ne legyen igazságtalan vele, annak nemcsak a saját helyzetéhez fűződik személyes érdeke, hanem ahhoz is, hogy államában a politikai döntésektől függő előnyök és hátrányok valamennyi polgár között igazságosan legyenek elosztva. Továbbá ahhoz is érdeke fűződik, hogy az állam az igazságosságnak azt az elgondolását kövesse, melyet ő maga helyesnek tud elfogadni. Érdekében áll tehát, hogy közösségében legyenek viták az igazságosság elveiről, hogy megismerhesse a szőnyegen lévő nézeteket, s hogy ő maga is állást foglalhasson mellettük vagy ellenük.

Aki igazságos bánásmódot kíván magának, de ugyanakkor kétségbe vonja, hogy személyes java magában foglalja az igazságosság elveinek általános érvényesülését és az igazságosságról folytatott politikai vitákat, az egyszerűen rosszul ad számot arról, hogy mit tartalmaznak a kívánságai.

30. Igaz tehát, hogy a politika nem csupán arról szól, ki mekkora hatalmat szerez magánérdekeinek érvényesítésére. *Vannak* politikai kérdések, melyek nem dönthetők el az érdekek kiegyenlítése útján, csakis érvekkel, s az állam polgárainak érdeke fűződik hozzá, hogy az érvek és ellenérvek valóban elhangozzanak: hogy közösségükben legyen nyilvános vita az ilyen kérdésekről. Ennyi azonban még nem elegendő a liberális paradigma elvetéséhez. Ahhoz még arra is szükség volna, hogy vagy *minden* politikai kérdés olyan természetű legyen, mint az igazságosság kérdései. Vagy legalább, hogy az érvek politikája *megelőzhesse* az alkuk politikáját, előre kijelölve az alkudozás határait. Az előbbi lehetőséget most veszem szemügyre; az utóbbira a 32. szakaszban térek rá.

Lehetséges-e tehát demokratikus politika, melyből az érdekek harca és kompromisszuma teljesen ki van küszöbölve? Ez nem valószínű program. Először is a vezetők és vezetettek elkülönülése óhatatlanul beviszi az érdekkonfliktus elemét a politikába. Modern tömegdemokráciában, képviseleti demokráciában a legnemesebb választási verseny sem egyszerűsödhet le eszmék versengésére: definíciójánál fogva tartalmazza a közjogi posztokért folytatott vetélkedést. A győztes személyes előnyökhöz (hatalomhoz, befolyáshoz, ranghoz, fizetéshez) jut, melyek kárpótolhatják a versenyben való részvétel hátrányaiért (a vele járó megterhelésért és mindazért, amit elérhetett volna magának, ha idejét és erőit másutt kamatoztatja). Másodsor, még ha a választott vezetőnek nem volnának is különérdekei, a választók különérdekeivel akkor is számolni kellene. Minden polgár egyszersmind magánember is, akit érdekek sokasága fűz a társadalom magánszféréihez. Mivel a társadalom rendelkezésére álló erőforrások kor-

látozottak, ezek az érdekek összeütköznek egymással. Miután a közösség kialakította álláspontját az igazságosság elveiről, az egyéni jogokról, a megőrzendő kulturális értékekről és a hasonlóról, ennek az álláspontnak a korlátai között egy sor további döntés születik, melyek nem egyformán érintik az eltérő magánhelyzetű embereket: az adózás szintjéről, a befolyt jövedelmek felhasználásáról, infrastrukturális beruházásokról, gazdasági ágak támogatásáról, környezetvédelmi és egészségügyi programokról és így tovább. Ezek a döntések nem vélemények és meggyőződések szerint osztják meg a társadalmat, hanem érdekek alapján, és nem az igazság kiderítése útján juttatják meg a nyugvópontra, hanem optimális kompromisszumok által.

A demokratikus politika csak akkor egyszerűsödhetne az elvi alapkérdések tisztázására, ha 1. lehetséges volna közvetlen demokrácia, s ha 2. megszűnnék a politikai döntések befolyása alól kivont magánélet tartománya. Az első feltételt manapság senki nem veszi komolyan. Arról sem esik sok szó, hogy a második miként teljesülhetne. Itt nem is szükséges azzal foglalkoznunk, hogy lehetséges-e egyáltalán a modern tömegtársadalmak viszonyai között. Elegendő rámutatni, hogy ha kivihető volna, mi lenne az ára.

31. Karl Marx írja, hogy a kapitalista piac az emberek „háta mögött” utólag dönt a termelésről és az elosztásról, míg a központosított munkaidő-gazdaság kollektív döntései előzetes mérlegelésen és választáson fognak alapulni. A piacon a tőke és a munkaerő tulajdonosai maguk rendelkeznek erőforrásaik felhasználásáról, de hogy döntésük értelmes-e, az az ellenőrzésük alól kivont személytelen erők játékától függ. A központosított munkaidő-gazdaságban senki nem rendelkezhetne egyedül az erőforrások felhasználása fölött, de a „társult termelők” együttesen a gazdálkodás minden változójáról tudatos döntést hoznának. Ha ezen azt értette Marx, hogy a piaci folyamatokat a részt vevő egyének nem képesek, míg a kollektív döntéseket képesek érzékelhető mértékben befolyásolni, akkor bizonyosan tévedett. Tévedése azonban megvilágosító erejű; érdemes komolyan foglalkozni vele.

Marx azt javasolta, hogy fordítsuk meg a negatív és pozitív szabadság liberális rangsorát. Ha lemondunk arról, hogy a személytelen hatalmak megszabta feltételek között ki-ki maga rendelkezze saját eszközeinek felhasználása fölött, akkor cserében mi magunk dönthetünk, valamennyien együtt, az összes lényeges feltételről. Másokkal együtt döntjük el, hogy mit termeljünk és mit fogyasszunk, de mi döntjük el, előre döntjük el, és minden fontos részletre kiterjedően el tudjuk dönteni. A közösség tagjaként sokkal teljesebb uralmat szerezhetünk életünk fölött, mint elszigetelt piaci szereplőkként. Autonómiánkat a közélet és a magánélet közötti határsorompó ledöntése teljesíti ki.

Csakhogy nagy lélekszámú népességekben az egyén ugyanúgy nem ellenőrzi a kollektív döntéseket, mint a piaci folyamatokat. Miként az egyes vevők által támasztott kereslet nem módosítja az összes keresletet, egy-egy szavazó voksa sem változtat a szavazás eredményén. A különbség egészen másutt van. Piaccgazdaságban az egyének saját eszközökkel rendelkeznek, s azok felhasználásáról ki-ki szuverén módon dönt a többi egyén hasonlóan szuverén döntéseinek korlátai között. A korlátokat senki nem tudja vágyaihoz hajlítani, de ami a korlátok között történik, afölött ő az úr. A piac a sok külön egyéni döntés eredményeit összegzi. A politikai döntésekkel szemben a résztvevőknek nincs ilyen önállóságuk. Az ő személyes döntésük csupán egy szavazat a sok között, nincsenek a végeredménytől elkülöníthető, önálló következményei. Ezért aztán minél nagyobb részben rendelődik alá az egyén élete politikai döntések-

nek, annál szűkebb lesz a személyes autonómia területe. Szélső esetben semmivé zsugorodik.

Összefoglalva: az alkudozás politikájától csak akkor lehetne megszabadulni, ha az egyéneknek nem volnának az elvek tisztázásától megkülönböztethető érdekeik. Ez csak akkor volna lehetséges, ha megszűnnék a politikai munkamegosztás, s ami még fontosabb, ha nem léteznék magánszféra, ahol az egyén egyedül vagy maga választotta társaival dönt a rá vonatkozó ügyekben. Azonban láttuk: az egyének, hogy autonóm életet élhessen, tágas terekre van szüksége, ahol ő maga dönt egyedül vagy a hozzá közeli emberek meghitt közösségében. A politika nem ilyen tér. Ha tehát fontos, hogy ki-ki maga formálhassa önmagát, a saját meggyőződése, hajlamai és belátásai szerint, akkor nem szabad, hogy a politika elhatalmasodjék az emberek élete fölött. A magánélet nélküli világ egy másik világ volna, ahol az egyéni önrendelkezésnek nincs méltósága.

32. De miért akadály a érdekek konfliktusa a republikánus szellemű elvi politikának? Miért ne volna lehetséges, hogy a politikai elvek tisztázása megelőzze és megszorítsa az érdekek közötti alkudozást?

Nem teljesen lehetetlen. A liberális demokráciák az alapvető jogokat, az egyenlő bánásmód minimális feltételeit s a legáltalánosabb közcélokat az alkotmányban rögzítik; az alkotmány módosítását rendkívüli módon megnehezítik a törvényhozás számára, s szövegének értelmezését a bírói hatalomra bízják. A vezető bírakat nem a polgárok közössége választja, így nagyfokú függetlenséget élveznek a választók érdekeitől. Nem is egyszerű parlamenti többséggel választják őket, így a törvényhozásban megjelenő érdekektől is viszonylag függetlenek. Nincsenek alárendelve a kormánynak, kinevezésük hosszú időre – gyakran élethossziglan – szól: így a végrehajtó hatalom által képviselt érdekek sem gyúrik őket maguk alá. Másfelől ítélkezésük során érvelésre kötelezettek: nem elég dönteniük, vitára alkalmas módon meg kell védeniük döntéseiket a hatályos törvények, a korábbi precedensek és az elfogadott alkotmányos elvek tükrében. Az érvelő politika ideális megvalósulása az alkotmánybíráskodás.

Azonban ennek a megoldásnak határai vannak. Ha következetesen végigvinnék, reménytelenül szétnyílnék az olló az alkotmányos elvek és a köznapi érdekek között, s a demokratikus rendszert lehetetlen volna egyben tartani.

Mert mit is jelentene az érvelő politika és az érdekpolitika tökéletes elválasztása? Azt, hogy a bírák nem csupán értelmezik: ők is hozzák létre és módosítják az alkotmányt, s hogy az alaptörvény szövegébe annyit zsúfolnak bele, amennyit csak a jog rugalmasságának kívánalma még megenged. Ez a demokratikus legitimitáció végét jelentené. A szétválasztás gyakorlata nem csupán a többi hatalmi ággal szemben függetleníti a bírói hatalmat, hanem a választók közösségétől is. Ez így rendben is van: liberális demokráciában a permanens kisebbségek egyenlő jogait is védeni kell a többségi koalíciók érdekeivel és előítéleteivel szemben. Ha azonban az elhatárolás teljessé válik, akkor az alkotmány forrása többé nem a politikai közösség, az alkotmány stabilitása nem azon nyugszik, hogy a közösség – minden vitán túl – a magáénak fogadja el, s így az együttélés alapelvei ahelyett, hogy a politikai rendszerrel való azonosulás forrásául szolgálnának, elidegenítenék a polgárokat a rendszertől.

Egyszóval, az elvek vitájának nem kis részben azokon a színtereken kell zajlania, ahol az érdekek közötti alku folyik. Az érvelő politika csak akkor lehet szerves része a demokratikus politikai folyamatnak, ha a jóval és igazzal kapcsolatos argumentumok

– legalább hosszú távon – a tágabb nyilvánosságban és a képviseleti fórumokon is az érdekek fölébe kerekedhetnek. Ehhez pedig arra van szükség, hogy maguk a polgárok elsőbbséget adjanak az igazságosság és a közjó érveinek. A kérdés tehát ez: meg lehet-e győzni őket, hogy csak ahhoz fűződik valódi érdekük, ami összhangban áll az igazságosság elveivel és a közjó eszméivel.

33. Amikor a republikánusok arra próbálják ráébreszteni az embereket, hogy érdekükben áll olyan társadalomban élni, melyet igazságosnak és jónak fogadhatnak el, nem ideális cselekvési indítékokkal szembesítik őket, melyeket magukévá kellene tenniük, hogy a köztársaság felvirágozzék. Nem azt mondják nekik, hogy angyalá kellene lennetek. E tekintetben nincs különbség republikánizmus és liberalizmus között. A különbség abban rejlik, hogy a liberális paradigma magánérdekeinél fogva igyekszik a közjó felé fordítani az egyént, míg a republikánus arra a belátásra próbálja rávezetni, hogy ezektől függetlenül is érdekelt a közjóban. Mint a 29. szakaszban láttuk, ez oly módon is elvégezhető, hogy megtapasztalt vágyainak konzisztens értelmezését tárják az ember elé. Arra emlékeztetik, hogy ő maga kíván olyan társadalmi környezetben élni, mellyel azonosulni lehet. Arra mutatnak rá, hogy politikai közösségével akkor tud azonosulni, ha nyilvánosan állást foglal a helyeseltető politikai eszmények mellett.

Ez vonzó okoskodás, mert az embereket saját kívánságaiknál fogva szólítja meg. Abból indul ki, hogy a demokrácia sikeres működéséhez nincs szükség a polgárok személyiségének kicserélésére – nem kell „új embert” alkotni, akit egészen más érdekek mozgatnak, mint a létező demokratikus államok polgárait.

És mégis, hátramarad egy megválaszolatlan, nyugtalanító kérdés. Ha az egyént saját vágyainak és kívánságainak kritikus értelmezése rávezetheti az aktív állampolgári elköteleződés preferálására és az igazságosság politikai uralmának helyeslésére, akkor miért oly kevésbé hatékony az efféle kritika? Miért oly gyöngé a szegények, a munkanélküliek iránti szolidaritás, az elnyomorodó harmadik világ iránti együttérzés, miért olyan erős az előítélet az etnikai és vallási kisebbségekkel meg a vendégmunkásokkal szemben, még a legrokonszenvesebb demokráciákban is? Miért oly csekély a politikai részvételre való hajlandóság?

34. A válasz véleményem szerint ez. Nem mindegy, milyen fokú különbség van között, ahogyan az emberek ténylegesen látják s ahogyan látniuk kellene érdekeiket. Minél nagyobb a különbség, annál inkább tűnik fel úgy, hogy érdekeik újragondolása *áldozatot* követel tőlük, lemondást arról, amire vágnak. Ha nagyon nagyok mutatkozik az áldozat, azon nem segít a pusztá belátás, hogy a veszteség nem is igazi veszteség, mert csak azokat a vágyainkat helyeselhetjük, melyek összhangban vannak az igazságosság elveivel. A jogtalan előnyök élvezése során kiművelt vágyak is létező vágyak, valódi motiválóerővel.

Amikor felismerjük, hogy igazságtalan előnyöket élvezünk, s hogy ez az állapot nekünk magunknak rossz (amennyiben nem felel meg végiggondolt politikai meggyőződéseinknek), akkor ez a felismerés cselekvést indokol; azt kívánja, hogy önként törekedjünk az igazságosabb viszonyokra. Eddig minden rendben van a republikánus elvekkkel. Mindazonáltal az ilyen felismerés (többnyire) nem oltja ki a megszokott javak iránti vágyakozást. Az igazságosság választásával gyakran azt vállaljuk, hogy ellenállunk ennek a nagyon is valóságos vágyódásnak. Ez nemcsak pszichológiailag nehéz, morálisan sem egyértelmű feladat. Képzelnék el, hogy társadalmunk gazdagabb, mint most, úgyhogy a mi jelenlegi vagyoni helyzetünk már nem igazságtalanul előnyös. Tegyük fel, hogy kiművelt vágyaink ugyanazok, mint most, és hogy ebben a helyzetben

nem volna erkölcsi kifogás ellenük. Ez azt jelenti, hogy életmódunk *önmagában* helyeseltető. A bennünk zajló konfliktus igazságosság és jó élet között valódi konfliktus, nem erkölcsi restség alapul.

Ezért a lehetőség, hogy az elkötelezett állampolgár politikai világnézetét abból a módból fejtsük ki, ahogyan a demokratikus államok polgárainak döntő többsége a tulajdon érdekeit látja, önmagában még nem biztosítja, hogy az érdekükben állónak elismert változásokat valóban kívánják is. Az érvelés csak akkor lehet sikeres, ha nem túlságosan sok az, amiről a politikailag meghatározó rétegeknek – politikai javuk érdekében – le kell mondaniuk, s ha világosan látható, hogyan lesz nekik maguknak jobb attól, hogy kevesebbre tartanak igényt.

A nyugati demokráciák mai erkölcsi krízisének talán legmélyebb oka abban rejlik, hogy az elmúlt évtizedekben erőteljesen nőtt a távolság a közép rétegek hagyományos jóléte és a méltányos társadalmi tehermegosztás mellett megőrizhető jólét között. Túl sokról kellene lemondani azért, hogy a tartós munkanélküliség sújtotta csoportok visszaintegrálódhassanak a társadalomba, hogy a bevándorlók elfogadható bánásmódot élvezzenek, hogy az etnikai kisebbségek tagjai egyenlő eséllyel választhassák a csoportjukban való megmaradást vagy a kifelé asszimilálódást, hogy a tönkretett régiókban ismét lakhatóvá tegyék a természeti környezetet, és folytathatnám tovább. Túl kevésbé látható, hogy mindez hogyan szolgálja a lemondást vállalók személyes javát. Ez az összefüggés kellene világosabbá váljék, a megszokott előnyök és a még elfogadható előnyök közötti távolságnak kellene szűkülnie ahhoz, hogy a republikánus kritika az emberek saját vágyaihoz fellebbezhessen. Ha a kritika nem párosul annak megmutatásával, miként szűkíthető ez a távolság, akkor az a veszély fenyegeti, hogy terméketlen siránkozássá fajul, üres morálprédikációvá, az emberek önzésének és ostobaságának rosszízű szapulásává, amiből a közönség köszöni, de nem kér.

35. Gondoljunk bele, honnan hová vezetett ez a fejtegetés. Onnan indultunk el, hogy a republikánus kritika saját megtapasztalt vágyainál fogva szólíthatja meg az állampolgárt. Szemügyre vettük e szókratikus eljárás gyöngéit. S ezek vizsgálata visszavitt a republikánusok által megtagadott liberális paradigmához. A távolság szűkítése nem mást jelent ugyanis, mint olyan intézmények, olyan szabályok és mechanizmusok kialakítását, melyek a személyes előnyöket és hátrányokat mérlegelő egyént érdekeltté teszik a közjónak megfelelő cselekvésben. De magán a liberális paradigmán most már nem egészen azt értjük, mint korábban. Nem gondolunk arra, hogy a közjó automatikusan létrejön a róla folytatott politikai vita nélkül. Azt állítjuk, hogy megfelelően szabályozott rendszerben a magánérdekek követése nem teszi közömbössé az egyént a nyilvános érvek iránt, sem az igazságosság hangjára süketté.

A jóléti állam keynesiánus logikája pontosan ezen a módon működött. A feltételezés az volt, hogy az igazságosság által is megkívánt újraelosztás növeli az összes hatékony keresletet, s az így fölgerjesztett gazdasági növekedés azokat is kárpótolja, akikre a kormányzat többletterheket ró ki. A nyugati demokráciák erkölcsi válsága egyebek között azzal függ össze, hogy a jóléti állam intézményei egyre nehezebben tarthatók. Ameddig a kapitalista gazdaság szabályozása valami ahhoz hasonló mechanizmust nem tud újra létrehozni, amilyent a keynesianizmus kínált, addig tartani kell tőle, hogy a közép rétegek és a legrosszabb helyzetű csoportok közötti erkölcsi szolidaritás vágyálom maradjon, s a demokratikus politikai közösség veszélyeztetve lesz.

Ez pesszimista, de nem fatalista álláspont. Olyan politikai berendezkedésben józan ésszel nem reménykedhetünk, melyet nem érintenek meg az egyének közötti érdek-

konfliktusok, ahol mindenki azzal törődik csupán, hogy melyek a politikai együttélés helyes elvei. De olyat keresni, ahol az ellentétek nem annyira súlyosak, hogy a politikát mint a jó és igazságos társadalom közös kutatását lehetetlenné tegyék, ez nem ésszerűtlen vállalkozás.

36. Egyszóval a liberális paradigma fogyatékoságai nem abból származnak, mintha az elgondolás eredendően elhibázott volna. A magánérdek és a közjó összehangolásának keresése nem zárja ki, hogy a közjót politikai viták tárgyának ismerjük el, és igyekezzünk úgy berendezni közösségünket, hogy ezek a viták a belőlük kibontakozó elvi álláspontok a polgárok támogatását élvezzék.

Nem reménykedhetünk persze hibátlanul működő politikai berendezkedésben. Kant és általában a felvilágosodás bizalma az intézmények erkölcsi fegyelmezőerejében túlzott volt. De a liberális paradigma alapföltevést, mely szerint az ember racionális döntésekre képes lény, nincs okunk eldobni. A közösség szempontjából irracionális eredmény általában nem annak tudható be, hogy az egyének irracionálisan viselkednek, hanem annak, hogy a körülmények és szabályok, melyek között választanak, azt teszik számukra racionálissá, aminek összegződő hatása a közösség szempontjából irracionális.

Ha azonban így van, akkor valahányszor azt találjuk, hogy a rendszer működésének erkölcsi következményei elfogadhatatlanul súlyosak, érdemes lehet keresni az olyan intézményi elrendezéseket, melyek között a polgárok számára racionális döntés közelebb jut ahhoz, hogy a közösség szempontjából is racionális legyen. A demokratikus rendszer soha nem lesz angyalok köztársasága; ésszerűtlen vállalkozás volna arra törekedni, hogy minden erkölcsileg kifogásolható magatartást eleve kiküszöböljünk a politikából (akárcsak a magánéletből). De az sem szükségszerű, hogy minden kifogásolható magatartást eleve tudomásul vegyünk.

Jellemkérdések

37. Még egy utolsó következményre érdemes felfigyelnünk. A liberalizmus eredeti programja úgy szól, hogy ha az erkölcsi közállapotok elfogadhatatlanok, akkor az intézmények fogyatékoságait kell szemügyre venni. Azt jelentené ez, hogy a liberalizmus morális érdeklődés nélküli tanítás? Arra jutottunk-e, hogy közömbösek lehetünk a politikai közszerplők jelleme iránt?

Ha Kant elgondolása kifogástalanul működne, akkor – de csakis akkor – valóban egyre menne, milyen karakter fejeződik ki a politikus cselekedeteiben. A tökéletes köztársasági rendszer semmit nem bízna a politikai szereplők erkölcsi érzékére, nem hagyná nyitva a lehetőséget, hogy a tilalmas cselekedetek jobban szolgálhatják a politikai szereplők személyes érdekét, mint az erkölcs által megengedett alternatíváik. A politikus személyisége ekkor is erkölcsi megítélés tárgya volna persze, és morális szempontból nem lenne mindegy, hogy milyen szándékok vezérlik nyilvános cselekedeteit. Politikai szempontból azonban mindegy lenne, mert a cselekedetek ugyanazok volnának, a szándékok mibenlététől, a politikus karakterétől függetlenül. A politika szempontjából csak akkor számít, hogy milyen jellem a politikus, ha a rendszer nem annyira tökéletes, hogy közszerplőként még az ördögöket is az angyalok érzülete szerinti viselkedésre szorítaná. De azt találtuk, hogy éppen ez a helyzet. S ezért a liberalizmus nem lehet morális érdeklődés nélküli tan. A demokratikus intézmények tökéletlen voltából nem az következik, hogy a politikusnak mindent szabad, amitől a rendszer nem képes visszatartani, hanem, éppen ellenkezőleg, az, hogy a politikai vezető

nyilvános tevékenysége során erkölcsi normák fennhatósága alatt áll, és működésének megítélését döntően befolyásolni fogja, hogy milyen jellem igazgatta a tetteit.¹

Nos tehát milyen karakter a jó politikus? Nyilvánvalóan olyan ember kell legyen, akit a lelkiismeret háborgása nem akadályoz meg feladatának végigvitelében. Am ez nem úgy értendő, mintha a politika olyan embert kívánna, akinek nincs lelkiismerete. A jó politikusnak szüksége van arra a képességre is, hogy kritikus távolságot tartson az elkerülhetetlennek látszó döntésektől. Meg kell legyen benne a kételkedésre való hajlandóság. A tőle elvárható erkölcsi tehetség abban áll, hogy legyen érzéke minden pillanatban eltalálni a helyes arányt az érzelgősség nélküli cselekvés és az erkölcsi érzelmek vezérelte kétely között.

38. Dosztojevskij regényalakja, Razumihin azt mondja: aki az igaz úton jár, az előbb-utóbb majdcsak keresztülhazudja magát az igazságig. Komoly politikus nem veheti kézpénznek Razumihin állítását. Tudnia kell, hogy a hazugságba csúfosan belebukhat.

Háromféle bizonytalansággal kell szembenéznie. Először is nincs egyértelműen rögzítve, hogy mi az a rossz, ami szükséghelyzetben még vállalható, s mi az, amit a legvégső veszedelem sem tesz megengedhetővé.² Másodsor, nem állapítható meg bizonyossággal, hogy valóban szükséges-e az erkölcsi tilalmak áttörése a jó ügy sikerreviteléhez, s hogy arányban áll-e a vállalt rossz az elhárítandó veszéllyel.³ Végül azt sem mindig lehet előre felmérni, hogy mi lesz a rossz vállalásának következménye. Előfordul, hogy megcselekvése sikerre vezet, ha bizonyos – nem ellenőrizhető – feltételek teljesülnek (például a tett nem tudódik ki túl korán), de visszaüt, ha nem állnak fön a siker külső feltételei (például a sajtó megszellelteti a történeteket). Ez a bizonytalanság a politikai cselekvés legsúlyosabb erkölcsi kockázata.⁴

Mert hiába menthetik a politikust tettének következményei, ha a szerencse rámosolyog – kudarc esetén nem lesz mentség, hogy a végső szándék tiszta volt. Semmi más nem marad, csak a morális katasztrófa. Erkölcsileg megbukott a politikus, ha tisztátalan alkui miatt pártja elveszti a választásokat, ha kormánya elvérzik kétes húzásain. Sőt akkor is megbukott, ha a választást megnyeri ugyan, ha kormánya szilárdan áll, de a győzelem érdekében megkötött kompromisszumok messzire sodorták eredeti céljaitól, melyek megvalósítása mentségül szolgált volna kezének bepiszkítására. Nem tudhatja előre, sikerül-e keresztülhazudnia magát az igazságig.

¹ Ezért írja Bernard Williams, korunk egyik legjelentősebb morálfilozófusa, hogy a demokratikus államok polgárának nem mindegy, olyan emberek-e politikai vezetői, akik számára a morális normák minden további nélkül áthághatók a közéletben, vagy olyanok, akiket mély nyugtalansággal töltenek el saját – talán elkerülhetetlen, de erkölcsileg kockázatos – tetteik: „*Csak aki vonakodva, hajlamai ellenében cselekszik meg valami morálisán kellemetlen dolgot, amikor az valóban szükséges, csak az lehet képes rá, hogy ne tegye, amikor szükségtelen.*” B. Williams: POLITICS AND MORAL CHARACTER. S. Hampshire (szerk.): PUBLIC AND PRIVATE MORALITY. Cambridge, 1978.

² Vannak, akik szerint az atomfegyver bevetése Hiroshima és Nagaszaki ellen az adott helyzetben vállalható rossz volt. Mások úgy vélik, hogy 1945 augusztusában már nem volt elfogadható indoka az atombomba háborús felhasználásának, de elvben elképzelhető olyan helyzet, amikor volna. Ismét mások amellett érvelnek, hogy demokratikus állam semmilyen körülmények között nem alkalmazhat tömegpusztító fegyvert háborús ellenfelével szemben. Amikor Truman meghozta döntését, a vita még el sem kezdődött. Abban a tudatban kellett cselekednie, hogy jó esélye van a hibás döntésre. Vö. J. Rawls: 50 YEARS AFTER HIROSHIMA. Dissent, 1995/3.

³ Lásd H. Shue (szerk.): NUCLEAR DETERRENCE AND MORAL RESTRAINT. Cambridge–New York, 1989.

⁴ Aki ismeri a II. példa eredetijét, a Szaumári-ügyet meg a Raszputyin-ügyet, érzékelni fogja, mire gondolk.

39. Ez a cikk azzal a megállapítással rugaszkodott el a fiatal Lukács György kérdésétől, hogy Lukács hamis dilemmára adott rossz megoldást. Vizsgálódásaink mellékes hozadéka, hogy a dilemmából, melyet ő a forradalmi politikának tulajdonított, most már ki tudjuk hámozni a forradalmár helyesen fölállított dilemmáját. A forradalmárt nem az állítja súlyos erkölcsi választás elé, hogy a forradalmi *cél*, melyért küzd, csak a saját erkölcsi elveitől idegen tettek által valósítható meg. Dilemmája a forradalmi *helyzetben* gyökerezik; mégpedig a forradalmi helyzetnek abban a tulajdonságában, hogy a politikai küzdelem szereplői nem számíthatnak az állam kényszeralkalmazási monopóliumára, mert az elbizonytalanodott vagy talán össze is omlott. Az ebből kibontakozó játszma logikája analóg a demokratikus politika mindennapos logikájával, csak erkölcsileg kiélezettebb annál. Az egymással vetélkedő erők fölött nincs törvényes autoritás, mely eldöntené, hogy ki, kivel szemben, mikor és milyen feltételek között vehet be kényszerítő eszközöket. Senki nem számíthat arra, hogy ha ő maga tartózkodik az erőszak igénybevételétől, akkor a többiek is tartózkodni fognak tőle. Könnyen lehet, hogy az győz, aki elsőként vág oda. A veszély nagy, s a tét is óriási, hisz most dől el, milyen intézményi rendben folytatódik a verseny a társadalmi folyamatok alakításáért, és kié lesz a hatalom az új intézmények kiépülésének pillanatában. Ezért az erkölcsös forradalmár, aki abban a tudatban cselekszik, hogy az erőszak minden körülmények között kerülendő, súlyos választás elé kerül. Ha átengedi az első csapás lehetőségét az ellenfélnek, akkor tisztaságát megőrzi ugyan, de tábortát kiszolgáltatja. Ha vállalja a preventív erőszakot, akkor talán győzelemre segíti ügyét, de tisztaságának elvesztése árán. S még csak abban sem lehet biztos, hogy az erőszak elkerülhetetlen volt, s hogy nem fogja messzire sodorni eredeti céljaitól.

Ez a bizonytalanság sejlik fel a fiatal Lukács vívódásait rögzítő esszéekben, s ez ad különleges súlyt a bennük megfogalmazott dilemmának. Nem egyszerűen arról az antinómiáról szólnak ezek a szövegek, hogy a szükséges rosszat tilos megcselekedni, és mégis meg kell cselekedni. Lényegi tárgyuk a rossz megcselekvésével járó morális kockázat. Ez mondatja A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA szerzőjével kommunista fordulata előtt, hogy a forradalmi erőszak nem vállalható. S ennek sötét árnyéka borul rá még a fordulat után keletkezett TAKTIKA ÉS ETIKÁ-ra is. A forradalmár, állítja itt Lukács, soha nem lehet biztos benne, vajon eljött-e már a pillanat, amikor a végső eszközök igénybevétele új világot teremt. De ha hibás becslések alapján vállalja az erőszakot, akkor azt vállalja, hogy növekszik a kínok tömege a társadalomban anélkül, hogy a szenvedés bármi jót vajúdna ki magából. Így hát a TAKTIKA ÉS ETIKÁ-ban is benne foglaltatik az intellektus, hogy elengedhetetlen a kritikus távolságtartás a bűnvállalás mítoszától. Igaz, a figyelmeztetés itt már nem olyan nyomatékos, mint a BOLSEVIZMUS-esszében. A kommunizmushoz megtért Lukácsot az az irracionális remény fűti, hogy ha minden forradalmár az erőszak tilalmas voltának tudatában cselekszik, akkor a személyenként, de mégis együttesen meghozott erkölcsi áldozat garantálni fogja az egyetemes szabadság és testvériség birodalmának eljövételét. Ez a hit a TAKTIKA ÉS ETIKA vezérmotívuma; ennek szíréhangjait követte a szerző, nem a kételkedésre való felszólítást. Művét mégis a másik motívum, a kételyre intő hang jelenléte teszi maradandóvá. Meglehet, ő volt az első gondolkodó, aki fölismerte, milyen súlyos erkölcsi követelményekkel jár, hogy a politikában gyakran bizonytalan feltételezések alapján kell visszavonhatatlan döntéseket hozni. Igaz, nem ő volt az első – sem az utolsó –, aki azt hitte, büntetlenül túlteheti magát a kötelező szkepszisen.

Jászay Antal

A SZABADSÁG KESERŰ ORVOSSÁGA*

Babarczy Eszter fordítása

A politikai filozófia romantikus kora óta eltelt idő sok felkavaró képet hagyott ránk. Némelyik az idegen vagy honi elnyomók szorításából kitörni igyekvő népeket festi elibénk, mások a magányos egyént mutatják, amint szellemi autonómiájáért és anyagi függetlenségéért harcba száll a totalitárius bilincsek ellen. De bármi lett legyen e képek jelentősége a múltban, a jelenben egyre inkább megfakulnak. A szabadság ügye civilizációnkban lassanként megváltozik. Nem despoták, diktátorok vagy totalitárius eszmék fenyegetik már, hanem elsősorban mi magunk fenyegetjük.

Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a kormányzás demokratikus ellenőrzése általában a liberális gyakorlat és értékek megőrzéséhez vezet, hogy megerősítésükről ne is beszéljünk. Az antiliberális ideológiák szíves fogadtatásra lelnek, ha jól szolgálják hajlamainkat, igazolják érdekeinket, és aláátaszják politikánkat. Szeretjük a szabadság szólamait, minden mértéken és jó ízlésen túl hangoztatjuk őket, de az már egyáltalán nem bizonyos, hogy a szabadság tényleges tartalmáért is lelkesedünk. A következőkben amellet fogok érvelni, hogy a szabadság kemény dolog, leginkább a keserű orvossághoz hasonlítható, amelyet persze nem szívesen ízlelünk meg – habár kivételes egyének rákaphatnak az ízére –, s csak akkor vesszük be, ha már nagyon muszáj. Azt szeretném megmutatni, hogy a szabadság édesség-és-fény felfogásával szemben e komorabb kép ad a leginkább magyarázatot arra, hogyan lehetséges, hogy folytonosan dicsérjük, miközben politikánkban gondosan igyekszünk visszaszorítani.

Az olcsó és hiú szabadság

A szabadság fogalmához számtalan többé vagy kevésbé homályos értelmezés tapad, s különféle meghatározásait igencsak fárasztó volna egyenként sorra vennünk. Ugyanakkor az az igen korlátozott minta, amellyel a következőkben foglalkozom, mégis reprezentálni látszik korunk főbb politikai irányzatait. Egyikük sem robinsoni alapokon áll, azaz a személy szabadságát a társadalmi élet lehetőségeinek és kényszereinek tükrében veszi szemügyre. Más szóval tárgyunk nem a Teremtőjével szembenéző egyén, s nem is a magányos játékos, aki a Természet ellen játszik, hanem a hasonló személyekkel együtt vagy ezek ellenében cselekvő személy. A kérdéses szabadság másokkal szembeni viselkedésünket jellemzi, nem a szabad akaratot, a „belső” szabadságot vagy az emberi cselekedetek okaira vagy az emberi tudatállapotokra vonatkozó valamely más fogalmat.

A szabad személy liberális meghatározása alapján olyan emberre vonatkozik, aki nem kerül szembe ember alkotta akadályokkal, ha saját preferenciái szerint kíván választani, amennyiben ez nem sért más embert. A szabadság eszméje adottnak tekinti a preferenciát és a választást, nem törődik azzal sem, hogyan ismerjük fel a preferen-

* Kivonatok az angol eredetiből.

ciát, ha nem a választás tényéből következtetünk rá, s nem kíván állításokat tenni az én természetéről sem. Ez a szabadság gyakorlati politikai szabadság. Ez azonban valami lényegesen általánosabbat jelent, mint a hagyományos „politikai szabadság”, vagyis az a szabadságunk, hogy hatással legyünk a kollektív döntésekre, ha csak minimális mértékben is, egy szabályozott politikai folyamaton keresztül, amelynek elemei közé általában a szólásszabadságot, a gyülekezési szabadságot, a sajtószabadságot és a választójogot szokás sorolni. E szabadság tágabb értelemben politikai jellegű, mivel egy politikai folyamat során jön létre, s a választási lehetőségekre nehezedő kisebb-nagyobb kollektíve kialakított intézményes kényszerek függvénye. Mint Frank Knight mondta, tulajdonképpen nem is a szabadságot, hanem a kényszert kellene definiálnunk.

E nézet kiterjesztésével juthatunk Hayek állításához, hogy a szabadság szükségszerű együttjárója a kényszer „*lehető legnagyobb mértékű*” csökkentése, azaz a függetlenség valaki más „*önkényes akaratától*”. Ha etikai dimenziót akarunk adni a dolognak, azt mondhatjuk, hogy a szabadság olyan helyzet, amely megengedi, hogy az adott egyén bármilyen rendelkezésre álló lehetőséget válasszon, amennyiben ezzel nem árt senki másnak. A *kényszermentesség*, a *függetlenség* és a *nem káros jelleg* mellé állítható az „*egyenlő szabadság*” kanti alapelve is. Ez utóbbi olyan helyzetet jelöl, amelyben egy ember választása nem lehet olyan ember alkotta korlátok közé szorítva, amelyek ne lennének érvényesek éppúgy mindenki másra is. E megfogalmazás azonban hiányos. Mondanunk sem kell, hogy sem Kant, sem azok – például Herbert Spencer –, akik átvették tőle e szóhasználatot, nem gondolták, hogy a szabadság „mértéke” vagy „mennyisége” lényegtelen az adott helyzetben, csak az a lényeges, hogy milyen az „eloszlása” – azaz hogy mindenki egyenlő részt kapjon. Ha az eloszlás volna az egyetlen kritériumunk, nem sokat számítana, sok jut-e vagy kevés, feltéve, hogy mindenkinek ugyanannyi jut. Rawls a kanti elv átvételekor világosan megfogalmazza, hogy a szabadság „*maximalizálása*” éppúgy követelmény, mint „*egyenlő eloszlása*”.

A szabadság e megfogalmazásokban egységes fogalomnak tűnik, s vagy megengedi a fokozatosságot, vagy nem. Hayek többször is utal arra, hogy a szabadság oszthatatlan, vagy van, vagy nincs, vagy rendelkezünk vele, vagy nem, vagy szabadon választunk, vagy kényszernek vagyunk alávetve. A nyitva álló, kényszermentes lehetőségek „mérete” nem érinti a kérdést, ahogy a kényszer mértékének vagy intenzitásának sincsenek fokozatai.

Az ortodox hagyományhoz tartozó liberálisok, akik szemében a szabadság az egyéni preferencia és a választás viszonyának jellemzője – e viszonyban nem jelenhetnek meg politikai akadályok, hacsak nem arra szolgálnak, hogy mások szabadságát védelmezzék –, többnyire nem fogadják el a szabadság pluralitását. A többes számú „szabadságok” emlegetése viszont meglehetősen jellegzetes szokása a heterodox, „újraelosztó” liberálisoknak, akik sokféle szabadságról beszélnek, különféle kívánatos állapotok vagy tevékenységek elérésével kapcsolatban, amelyeket „pozitív” szabadságnak vagy az *éhségtől*, *szűkölködéstől*, *bizonytalanságtól* vagy más nemkívánatos állapotoktól való szabadságnak neveznek. A Dewey-féle szabadság, „*a megcselekvés képessége*” szintén e kategóriába tartozik, mivel a különféle „*szabadságok*” nála különféle cselekedetek lehetőségét jelölik. Nem nehéz észrevennünk, hogy e heterodox szabadságfelfogások lényegében retorikai trükkök, s különféle – anyagi vagy szellemi – javakat fednek, amelyeket máskülönben igen jól meg tudunk nevezni a maguk köznapj nevén is, s teljesen szükségtelen őket a „szabadság” mezébe öltöztetnünk. Az éhségtől való „szabadság” homályos kifejezése annak, hogy az élelem kívánatos dolog, valamint azon

állapotnak, amelyben ezt nem kell nélkülöznünk; olyan általános normaként is megfogalmazható, amely szerint senki sem szűkölködhet élelemben. A vallásszabadság megint csak azt a pozitív állítást rejti, hogy jó dolog, ha mindenki szabadon gyakorolhatja a maga vallását, azaz – normatív megfogalmazásban – hogy senkit sem szabad megfosztani ettől az értéktől. Ha a különféle javakkal kapcsolatban a szabadságok nyelvét beszéljük, azzal legjobb esetben is csak jelentőségüket hangsúlyozzuk; legrosszabb esetben viszont összekeverjük az autonómia és a kényszer kérdéseit a gazdagság és a jólét kérdéseivel. A szabadság szó – klasszikus értelemben – a preferencia akadálytalan cselekvéssé fordítását kívánja jelölni, azt a lehetőséget, hogy úgy cselekedjünk, ahogy jónak látjuk. A „valamire való szabadság” és a „valamitől való szabadság” viszont arra látszik utalni, hogy a cselekvési lehetőségek mennyiben képesek kielégíteni az egyéni vagy akár „társadalmi” preferenciákat.

Marx egy látványos logikai ugrással, amely egyébként jelentős intuitív képességről árulkodik, ha a világos megfogalmazás készségéről nem is, „leleplezi” a szabadság liberális alapját: „Az ember szabadsághoz való joga a gyakorlatban az ember magántulajdonhoz való jogát jelenti.” A marxista fogalomnak semmi – vagy semmi megragadható – köze nincs az egyéni választás és az egyéni preferencia viszonyához, ahhoz a viszonyhoz, amelynek a magántulajdon kiemelt eleme. A marxista szabadság szükségszerű velejárója nem az, hogy az egyént nem kényszerítik embertársai a politikai hatalom közvetítésével, hanem az, hogy az egyén kiszabadul az anyagi szükség birodalmából, felszabadul a dolgok zsarnoksága alól. Alanya nem az egyén, hanem az emberiség. Az utóbbi önmegvalósítása – „rehumanizációja” –, túl az „árutermelés” világának „eltárgyasított” társadalmi viszonyain, *maga* a szabadság.

Amennyiben egyáltalán érthető ez a gazdagon átmetaforizált nyelv, úgy tűnik, mintha azt akarná mondani, hogy az emberiség akkor szabad, amikor nincs már alávetve a dolgok öntudatlan és személytelen erejének – Marx így nevezi a piacgazdaság automatizmusát –, hanem tudatos, racionális tervezés révén kollektíve úrrá lesz saját sorsán. Az átmenet a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába egyszerre oka és okozata a szűkösség birodalmából a bőség birodalmába vezető átmenetnek.

Üresség és erkölcsi közhelyek

A szabadság e különféle fogalmai, meghatározásai és normatív elvei mögül egy közös vonás tűnik elő. Mindegyikük erkölcsi közhely, amelyet nem lehet sem vitatni, sem elutasítani, mivel ha egyáltalán jellemző rá valami, az a vitathatatlan magasabbrendűség. Ráadásul mindegyiket olyan feltételek keretében definiálják, amelyek teljesülése empirikusan nem verifikálható – mikor „a lehető legminimálisabb” a kényszer? mikor nincs alávetve az ember „a dolgok zsarnokságának”? Az az állítás, hogy ez vagy az a helyzet szabad, „cáfolhatatlanná” válik. Végezetül mindegyikük olyan állapotot jelöl, amelynek előnyeit anélkül élvezhetjük, hogy bármiféle árat kellene fizetnünk érte. Következésképpen a szükséges kompromisszumok kérdése nem jelenik meg, s örültség volna azt állitanunk, hogy mindent összevetve mégis inkább valami mást szeretnénk. Az ígígyen meghatározott szabadság elutasítása semmiféle előnnyel nem járna az egyén vagy mások számára, s nem is csökkentené semmiféle szükséges áldozat vagy hátrány mértékét. Ellentétben az olyan értékekkel, amelyeket azon az áron vásárolunk meg, hogy más, hozzájuk mérhető értékeket fel kell adnunk, az ilyen szabadságot mindig jobb megszerezni és megtartani, mint feladni.

Nem kell nagy elemzői erőfeszítés ahhoz, hogy belássuk, a szabadságfogalmak akkor lesznek ilyen „anyuka meggyes rétese”-szerűek, ha üresek, mivel feltételeiket sem

megsérteni, sem teljesíteni nem lehet. Semmiféle igényt nem támasztanak senkivel szemben, s nincs olyan tartalmuk, amellyel valaki esetleg nem ért egyet. Az az óhaj, hogy a kényszert „a lehető legnagyobb mértékben” csökkenteni kell, bármit mond is Hayek, üres előírás, ha nem a „szükséges kényszer” valamely szigorú és világos elméletének részét alkotja. Másképpen a kényszer bármely szintje éppolyan jól illik a szabadsághoz, mint bármely más szint, s a libertárius hiten lévőknek a legszégyentelenebb diktátorokról is el kellene ismerniük, hogy minden lehetőet megtesznek a *szükségtelen* kényszer elkerülése végett.

A másik ember „önkényes akaratától” való mentesség hasonlóképpen üres megfogalmazás, mivel a másik akaratát aszerint ítéljük önkényesnek vagy nem önkényesnek, hogy milyen indokokat tulajdonítunk neki. Ha a másik döntésének indoka érthető, lehetséges ugyan, hogy nem fogadom szívesen, lévén, hogy csökkenti cselekvőképességemet, de csak akkor tarthatok igényt arra, hogy mentes legyek tőle, ha megfelelő érvekkel cáfolni tudom ezeket az indokokat. Ha az indok rossz, akkor a döntés nem helyes, de csak akkor önkényes, ha semmiféle indoka sincs – az utóbbi alighanem elég ritkán fordul elő. A probléma magva azonban nyilvánvalóan az, hogy a másik indokainak megítélésétől függ, jogosan követelhetjük-e, hogy mentesüljünk a másik akaratának következményeitől, s ahhoz, hogy ez az ítélet ne legyen önkényes, törvényeken, szokásokon, erkölcsi elveken vagy bármi más olyan dolgon kell nyugodnia, ami hatással lehet a személyek egymás közti viszonyaikban élvezett szabadságára. A mentesülés a mások „önkényes” akaratának következményeitől minden jel szerint mindössze annyit jelent, hogy az ember szabadságjogait tiszteletben kell tartani; ha ezzel akarjuk definiálni a szabadságot, akkor tautológiához jutunk, hiszen a szabadság azonos lesz a szabadságjogok tiszteletben tartásával (bármi tartozzék is ide), holott egy értelmes definíció segítségünkre kell hogy legyen e szabadságjogok meghatározásában vagy legalább egyféle megközelítésében. Az a szabály, hogy a szabadság állapotában senki sem lehet alávetve senki más önkényes akaratának, senkit nem kötelez semmire azon túl, hogy a magánjog bizonyos jól meghatározott szabályait be kell tartania. Voltaképpen a szabadság ilyen „mentességi” felfogása és az ebből következő normatív szabály még ennél is közhelyszerűbb, hiszen azt is mondhatjuk, hogy az ilyen esetekben a szabadságjogok csak akkor vannak világosan meghatározva, ha törvényben kodifikálták őket, úgyhogy az egész felfogás végül is nem mond többet annál, hogy a szabadság állapotában senkinek sem szabad megsértenie a törvényt.

A kár-elvről alaposabb vizsgálat után szintén kiderül, hogy nincs specifikus tartalma, pontosan ugyanazon oknál fogva, mint a mentesség-elv esetében. A kár-elv értelmében a szabadság állapotában a politikai autoritás nem tilt olyan cselekedeteket – illetve nem növeli „mesterségesen” ezek költségét –, amelyek másokra nézve ártalmatlanok; nem engedi, hogy bárki beavatkozzék mások ártalmatlan cselekedeteibe, viszont megtilt, illetve szankcionál minden ártalmas cselekedetet. Csakhogy a cselekedetek nem oszthatók olyan egyszerűen károsakra és ártalmatlanokra. Egyes cselekedeteink talán mindenki más számára jótékonyak vagy a legrosszabb esetben közömbösek, noha erről igen nehéz megbizonyosodnunk. Az elég világos, miért szabad ezeket a cselekedeteket végrehajtanunk. Csakhogy ezzel még elég szűken határoztuk meg a szabadságot. Nyilvánvalóan számos olyan cselekedet van – a pusztá bosszantástól a súlyos sérelemig –, amely valamilyen mértékben árt valaki másnak, mivel hátrányosan érinti az érdekeit.

Ennek elég sok oka van; a legegyszerűbb az, hogy a szűkösség – a szűkös javak, a túlzásúlt *Lebensraum*, a korlátozott piacok, a versenyszerű vizsgák, a rivális pályák, a

másokat kirekesztő barátságok, a birtokló hajlamú szeretetek – világában az egyén által választott cselekedetek, néha pozitíve, de többnyire negatíve, befolyásolják mások választásait is. Az a hely vagy díj, amit mi szerzünk meg, nem hozzáférhető többé a második helyezettek számára, bármennyire szeretnék is, vagy bármilyen nagy „szükségük” van is rá. Hol kezdődik a nekik okozott „kár”? A józan ész azt súgja, hogy – a körülményektől függően – vannak olyan cselekedetek, amelyeket megengedetteknek kell tekintenünk még akkor is, ha sértik az érdekeinket, illetve az érzelmeinket, vagy kockázatnak tesznek ki bennünket. Hogy különböztethetjük meg ezeket a megtiltandó cselekedetektől? Ha ezeket sikerül meghatároznunk, azzal meghatároztuk a *gyakorolható* jogok – a „pozitív” szabadság – és a *sérthetetlen* jogok – a „negatív” szabadság körét, mivel a két dolog látszólag a „jogok” egyazon rendszerének kétféle aspektusát alkotja. A kár-elv a jogok és a szabadságok valamely rendszere nélkül üres, e rendszerrel együttvéve viszont nem mond többet, mint hogy a szabadságok és a jogok birtoklóit nem foszthatja meg ezektől sem az állam, sem más. Röviden, a kár-elv nem mond többet, mint hogy a szabadságok szabadságok, a jogok pedig jogok.

A kanti egyenlő szabadság elve, akár hozzácsapjuk a maximalizálás záradékát, akár nem, zavarbaejtően semmitmondó azt illetőleg, pontosan mi – illetve mi legyen – egyenlő, mit kell egyenlősíteniünk és maximalizálnunk. Első pillantásra mintha valami véges, kvantifikálható és megváltoztatható dolgot kellene egyenlően szétosztani az egyének között, amely leginkább egy akadályoktól mentes sima felületre, privát térre, védett szférára hasonlít. Ha elfogadhatnánk ezt az értelmezést, azaz a szabadság a különféle helyzetek kvantifikálható dimenziója – vagy dimenzióinak sokasága – volna, nyugodtan mondhatnánk, hogy ennek vagy annak az embernek több jutott belőle, mint valaki másnak – ez az egyenlőség próbaköve –, s hogyha több volna belőle, legalábbis egyeseknek – de az elosztás problémájának megoldásával már mindenkinek több jutna belőle, ami azt is jelenti, hogy ha többet adunk belőle, azzal maximalizálhatjuk – ez a próbaköve annak, hogy a gyakorlatban megvalósítható célkitűzés-e a maximalizálás. A probléma az, hogy az akadálytalan terület vagy tér és a szabadság közti analógia nem más és nem több, mint analógia. Nemigen adódik olyan módszer, amellyel a szabadságot kvantifikálni tudnánk. Az a kijelentés, amely szerint két személy „egyformán szabad”, olyasféle kognitív értékkel bír, mint az a kijelentés, hogy két személy „egyformán boldog” vagy „egyformán jóképű”; ezek empirikus ítéletek, de az alapjukul szolgáló evidencia valaki mást más ítélethez vezethet, s lehetetlen pusztán a rendelkezésre álló evidencia alapján eldönteni, hogy a két ellentmondó ítélet közül melyik a helyesebb. Az ilyen szubjektív összehasonlítások esetében nincs olyan általánosan elfogadott ítélőbíró vagy végső alap, amelynek alapján választani tudnánk az egymással ellentétes ítéletek közül. Ha úgy véljük, hogy az olyan tudatállapotok személyközi összehasonlítása, mint például a hasznosság, a boldogság vagy a megelégedettség, eleve kategóriahiba, s hogy az ember szabadsága, mivel szubjektív tapasztalásmódokhoz kötődik, éppilyen kevéssé hasonlítható össze valaki más szabadságával, akkor a szabadság szintjeinek vagy különbségeinek méricskélése amúgy is elég gyanús dolog. Az „*egyenlő szabadság*” normatív változata semmivel nem szigorúbb, mint a Dworkin-féle „*egyenlő tisztelet és figyelem*” – Dworkin demokratikus etikájának szíve –, amelyet Raz joggal intéz el azzal, hogy „*úgy tűnik, azt jelenti, hogy mindenkinek joga van a figyelemre és a tiszteletre*”. Az „*egyenlő tisztelet*”-hez hasonlóan az „*egyenlő szabadság*” normája sem ismer kivételt, ami nem kis részben homályos általánosságából ered: gyakorlatilag *bármilyen* helyzetről nyugodtan állíthatjuk, hogy eleget tesz az ilyen normáknak.

Ha a szabadság marxista felfogásának lényegét jogosan látjuk az „eltárgyasított viszonyok” rendszeréből való kiszabadulásban és életfeltételeink uralásában, s ha aztán az egésztest lefordítjuk kevésbé emelkedett nyelvre, mondván, hogy mindez az áru- és munkaerőpiacok eltörlését jelenti, e szabadságfelfogás extravagáns ugyan, de nem üres. „*A piac eltörlése*” és „*a források elosztása a politikai autoritás által*” jelszavak tényleges tartalma eléggé világos ahhoz, hogy empirikusan megállapíthassuk, illenek-e egy adott helyzetre vagy sem. Ellentétben az „*önkényes akarat*”-tal, „*a minimálisan szükséges kényszer*”-rel vagy az „*egyenlő szabadság*”-gal, elkülöníthető tulajdonságai egy adott társadalmi helyzetnek: vagy érvényesülnek, vagy nem. Nemigen lehet „dekonstruálni” a Tervhivatalt vagy az Elosztási Minisztériumot, s kimutatni, hogy „valójában” a piac húzódik meg mögötte. A marxista szabadság azonban mégiscsak üresnek és közhelyesnek bizonyul, mivel olyan fáradhatatlanul módosítja és minősíti a leíró jellegű megállapításokat, hogy végül semmi meghatározhatót nem irnak már le. A „szolgaság” nem a piaci feltételekkel szemben szolgaság, hanem a piac „vak szeszélyével”, „irracionalitásával” szemben; a központi forráselosztás hiánya „kaotikus, önromboló rendszer”; „a termék a termelő ura”; „az ember is áru”, ezért aztán „a véletlen játékszerévé” válik. A szocialista tervek szerint folytatott termelés nem a politikai autoritás parancsainak engedelmeskedik – ez ellenőrizhető állítás volna –, hanem „*a szükségleteknek*”, ami cáfolhatatlan semmitmondás. Minden helyzetet egyformán leírhatunk zavartalan harmóniaként vagy vad dzsungelharcként, teljesen függetlenül empirikus jellemzőitől; bármilyen forráselosztást nevezhetünk társadalmilag optimálisnak vagy elítélhetünk „bürokratikus” elosztásként, amely nem „a szükségleteknek megfelelően” termel. Óhatatlanul egyetértünk azzal a közhellyel, hogy a racionális, tudatos társadalmi döntés jobban segíti az emberiség szabadságát, mint az irracionális, öntudatlan vagdalkozás a sötétben; csak hogy mivel nem tudjuk, melyik melyik, ezen a szinten nem nehéz megegyezésre jutnunk, s hiába vesszük a szánkra a szabadság nevét, senkit sem kötelezünk semmire.

A fájdalmas szabadság

A szabadság érdes visszaja az egyéni felelősség. Minél kevesebb intézményes akadály áll az egyén útjában, amikor preferenciái szerint választ, annál kevésbé hivatkozhat arra, hogy nem ő akarta így. Minél kevésbé kötik meg ember alkotta kényszerek, annál kevésbé számíthat rá, hogy a többiek rábírnák az ilyen kényszerek arra, hogy tiszteletben tartsák az érdekeit és segítségére siessenek, ha erre van szüksége. Ha az egyén tetszésére van bízva, hogy hozzájárul-e a közösség javához, vagy hűvösen figyelmen kívül hagyja, annak elkerülhetetlen következménye, hogy maga sem követelhet a közösségtől semmit. Lehet, hogy a mások „*önkényes akaratától*” való mentesség a szabadság, de ugyanez azt is jelenti, hogy saját képességeinkre, erőfeszítéseinkre és szerencsénkre kell hagyatkoznunk.

Jogaim kellemes velejárója mások azon kötelessége, hogy e jogokat tiszteletben tartásák; az ő jogaik viszont az én oldalamon szülnék kötelességeket, ami már kevésbé kellemes. Úgy tűnik, hogy ha van a szabadságnak határozott tartalma, akkor áldozatokkal is együtt jár, s ha léteznek fokozatai, akkor alighanem minél nagyobb a szabadság, annál nagyobbak a vele járó lehetőségköltségek. A szabadság és más javak közti kényszerű kompromisszum nyilvánvaló ténye a társadalmi életnek, habár talán magunk sem szívesen valljuk be, milyen gyakran élünk vele. Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy az emberek olyan nagyon vágyanak arra a szabadságra, amelyetől a zsarnoki vagy a „bürokratikus” politikai rendszer megfosztja őket. [...]

A szabadság valamely maximalizáló elvének elfogadása első pillantásra a szerződés szabadságának sérthetlenségét vonja maga után, hiszen ugyancsak különös volna, ha azt állítanánk, hogy e szabadság korlátozása – járjon ez bármilyen jótékony hatással mondjuk a hatékonyságra vagy a jövedelmek eloszlására – valamiképpen mégis sérthetetlenül megőrzi, sőt ad absurdum maximalizálja a szabadságot. Ha a szabadság lényege valóban az, hogy minden épelméjű felnőtt ember teljes mértékben képes megítélni a saját érdekeit, s úgy cselekedhet, ahogy jónak látja, „azt teheti, amit kíván”, akkor e szabadság abszolút középpontja a szerződés szabadsága. [...]

A szerződés szabadságának és következményeinek, a tulajdonjognak és a magánélet jogának védelme kemény álláspont, amely csak egy maroknyi doktrinert és a sosem volt régi szép idők nosztalgikus visszakívánóit vonzza. Az effajta támogatás óhatatlanul gyanút kelt. Sérti a tágabb közönség erkölcsi beidegződéseit, hiszen régi közhely, hogy a „méltányos” árak, „méltányos” bérek, „méltányos” fizetések és munkakörülmények vitathatatlanul sokkal vonzóbbak és elismerésre méltóbbak, mint azok az árak, bérek, fizetések stb., amelyek egy nem szükségképpen „méltányos” alku következményeképpen jöttek létre. Ha valaki ezt vitatni merészeli, az azt jelenti, hogy valamit az igazságosság fölébe helyez. [...]

A szabadság és az igazságosság összebékítésének kísérlete két nehézséggel kerül szembe, az első érdemi, a második inkább analitikus jellegű. Az érdemi nehézséget az alapszint létrehozása jelenti, anélkül hogy az erre irányuló erőfeszítésekkel még egyenlőtlenebbé tennénk. [...] A második nehézséget az okozza, hogy a procedurális igazságosság mellett szóló érv önellentmondásos okoskodáson alapszik. A javak és előnyök elosztása egyszerre végállapot és új elosztásokhoz vezető kiinduló helyzet. Egy adott E elosztást, amelyben fennáll az esélyegyenlőség, a szerződés szabadságának értelmében lehet tovább módosítani. Csakhogy az így keletkező E' elosztás különbözni fog az eredeti, esélyegyenlőséget biztosító E elosztástól; egyesek jobb helyzetbe kerülnek – vagyonukat, szakértelmüket, megbecsülésüket, a társadalmi hálóban elfoglalt helyüket tekintve –, mások pedig lemaradnak. Nem kell eldöntenünk, hogy empirikus törvényről vagy logikai szükségszerűségről van-e szó. Ez lesz tehát az első forduló eredménye. Csakhogy ez az igazságos végállapot a javak és előnyök új E' elosztását képviseli, s ez az új elosztás már, ellentétben az eredetivel, nem biztosít esélyegyenlőséget minden versenyző számára a második fordulóban. Az esélyegyenlőséget újraelosztás, pozitív diszkrimináció stb. segítségével kell helyreállítani. Az esélyegyenlőség és a szerződési szabadság eredményeképpen létrejött E' végállapotban a második fordulóban már nem egyenlő eséllyel indulnak a versenyzők, s ezért ezt az elosztást ki kell igazítani, biztosítandó a következő végállapot igazságosságát, s így tovább a harmadik és további fordulóban, egészen az idők végezetéig [...]

Az olvasó megjegyezheti, hogy ha az esélyegyenlőség nem önmagában értékes, hanem csak egy értékes végállapot eszközeként, de ezt a végállapotot folyamatosan felül kell bírálni, mivel nem fér össze az esélyegyenlőség fenntartásával, akkor az utóbbi eszközértéke is mulandó és önromboló. Ha az esélyegyenlőség érték, csakis önértéknek tekinthetjük, s nem a procedurális elosztási igazságosság eszközének, hiszen e célra alkalmatlan. Ha nem adódik más procedúra, akkor a procedurális elosztási igazságosság maga is megbukik, s egy elosztás igazságosságát valamilyen más alapon kell megítélnünk, például a közvélemény morális konszenzusátamely alapján, s vagy fel kell adnunk az igazságos elosztást, mint olyasmit, ami túl nagy árat követel, s igen nehéz elérni, vagy olyan közvetlen eszközökkel kell kikényszerítenünk, amelyek önmaguk-

ban sértek a szerződés szabadságát és a vele járó jogokat, a tulajdon és a magánélet jogát.

Akárhogy csavarjuk a dolgot, a dilemma nem tűnik el. Az a kemény szabadság, amely nem pusztán erkölcsi közhely és semmire sem kötelező, kényelmes szentbeszéd, nem engedi, hogy a társadalom döntse el, „ki mit kap”. [...]

Nehéz döntések nélkül

Az erkölcsi önkényesség vádja nem mond többet annál, hogy a jutalmakat nem vagy nem teljesen a társadalmi helyzetek erkölcsi sajátosságai határozzák meg: az erkölcsileg önkényes elosztás nem tesz eleget annak a leíró állításnak, hogy az emberek jövődelme stb. érdemeik függvénye, valamint annak a normatív állításnak, hogy annak is kell lennie. A morálisan önkényes elosztás nem tesz eleget egy erkölcsi elmélet követelményeinek, önkényesnek azonban nemcsak morális szempontból nevezhetünk egy elosztást, hanem gazdasági, jogi, társadalmi vagy történelmi szempontból is. Ha a tényleges elosztást részben a genetikai adottságok és ezek kifejesztése, a jellem, az oktatás, a vagyon és a véletlen határozza meg, ami elfogadható hipotézisnek tűnik, akkor ez az elosztás minden olyan elmélet szempontjából kiirthatatlanul esetlegesnek vagy – hogy ezt az értékterhes szinonimát használjuk – „önkéntesnek” tűnik, amely nem tud kellőképpen elszámolni ezekkel a tényezőkkel. Kijelenthetjük tehát, hogy a határhaszon elméletének értelmében a faktorális jutalmak elosztása a Szovjetunióban önkényes. Ez azonban önmagában még nem szégyenbélyeg. Az önkényesség a magyarázatot vagy az előrejelzést nehezíti meg, s azt is jelenti, hogy nem szólnak határozott érvek egy adott elosztás fenntartása vagy elítélése mellett, ez azonban még nem ok arra, hogy megváltoztassuk. További érvekre van szükség ahhoz, hogy azt állíthassuk, egy önkényes elosztást meg kell tisztítanunk esetleges vonásaitól, és olyan elosztássá kell alakítanunk, amely teljes mértékben engedelmeskedik valamilyen morális (vagy más) elméletből eredő szabálynak.

Túlságosan is egyszerű lenne a helyzet, ha az az ideológia, amelynek a teljességhez még szüksége van az elosztási igazságosság valamilyen elméletére is, igazolni tudná az utóbbit pusztán azon az alapon, hogy a tényleges elosztás önkényes. Az elméletnek független, nehezen cáfolható és adekvát axiómákra is szüksége van. Csakhogy miféle axiómák bírnák el egy olyan elmélet terhét, amelynek az a feladata, hogy igazolja a „ki mit kap” probléma alárendelését a politikai hatalomnak? Nem eléggé cáfolhatatlanok ehhez sem a morális érdem, sem az egalitarizmus különféle változatai.

A morális érdem nem független axióma, mivel az, hogy mit tekintünk erkölcsileg megérdemeltnek, nyilvánvalóan valamilyen (legalábbis implicit) erkölcsi elmélettől függ, amely az ilyen ítéletek alapjául szolgál.

A morális érdemmel ellentétben az egalitarizmus legalább nem cirkuláris érv, és adott esetben tartalmaz is lehet (habár ritkán az), vagyis olyan módon is meghatározhatók szükséges feltételei, hogy empirikusan megállapítható legyen, eleget tesz-e nekik egy adott helyzet. Ha eszükértéknek tekintjük, olyan konzekvencialista érvek támasztják alá, amelyeket ma már nemigen fogad el senki – azaz a haszon maximalizálása egy adott összjövedelem alapján, a „valóságos szükségletek” jobb kielégítése vagy az irigység csökkentése. Végső, nem instrumentális értéként vizont, amely mellett így nem is szükséges érvelnünk, ma is őrzi azt az érzelmi vonzerőt, amellyel mindig is rendelkezett, s amellyel alighanem mindig rendelkezni fog. Paradox módon azonban minél világosabb, hogy ez a vonzerő érzelmi jellegű, annál inkább elhalványul hatása.

Általánosságban – mint a csábító bányászati kilátások, amelyeket sajnos elront az első próbafúrás – a szorosabb elemzés során a disztributív igazságosság is elveszti ragyogását. „Az elosztás igazságos kell hogy legyen” – ez tökéletesen kézenfekvő kijelentés. „Az igazságos elosztásnak az erkölcsi érdemeket kell követnie”, vagy: „az igazságos elosztás egyenlő elosztás” kijelentések viszont már vitathatóbbak. Ráadásul az ilyen normák gyakorlati bevezetésére irányuló kísérletek sem túl meggyőzők, hol családást keltenek ugyanis – ha hatástalanok –, hol meg katasztrofális következményekkel járnak – ha mégis hatásosak. Sir Stafford Cripps, Olof Palme és Willy Brandt sokat tettek azért, hogy a redisztributív kompromisszumok elveszítsék vonzerejüket. Pol Pot és Nicolae Ceaușescu pedig legalább ennyit tettek a kompromisszummentes változatok hiteltelensége érdekében. [...]

A magánélet, a magántulajdon és a szerződési szabadság tiszteletben tartása jelentős önmegtagadást igényel. Nagymértékben fel kell adnunk azt a lehetőséget, hogy a politikai folyamatokat bizonyos érdekek előmozdítására használjuk fel. Ahelyett, hogy egyenesen utat törne magának, a többség kénytelen alkudozás és egyezmények révén megszerezni, amire vágyik. Ez azoknak a hihető és alaposan kidolgozott ideológiáknak az elutasításával is együtt jár, amelyek az elosztási hatékonyság vagy a társadalmi igazságosság nevében igazolják a politikai hatalom felhasználását saját önző vagy önzetlen céljaik érdekében. Nem csoda tehát, hogy a szabadság alapelveit folyamatosan megsértik vagy üres retorikává alakítják. Az ellenkezője volna meglepő egy olyan civilizációban, amely jó adag politikai szofisztikával és sokoldalú érvelési technikával van megáldva, hiányoznak viszont belőle a kényelmetlen tabuk – azaz a mi civilizációnkban.

A meg nem érdemelt szerencse

Nem az a kérdés, hogy lehetséges, hogy felvilágosult emberek nem kedvelik a pusztá retorikán túllépő szabadságot, amely önmegtagadást, felelősséget és kötelességeket kényszerít rájuk. Az a kérdés, hogy miért tartja magát ilyen erősen, száz-egynéhány év óta talán először, ez a szabadság, amelyet többségünk nem igazán szeret. Úgy tűnik, hogy a politikai Nyugat néhány országában még meg is erősödött, s a többiben is megállt a visszaszorulása. Nyilvánvaló, hogy szakadéknyi mélypont után növekedésnek indult a politikai „Kelet” országaiban, amelyek valóban nekiláttak a szocializmus építésének, s legnagyobb meglepetésükre azt találták, hogy sikerült ezzel óvatlanul felzárkózniuk a harmadik világ országaihoz. Hogyan lehetséges, hogy a társadalmi választás folyamatosan növekvő birodalma köré, amely pedig maga mögött tudhatja a politikai hatalom logikáját, sok helyütt határt húztak, sőt e növekedéssel ellentétes folyamatot indítottak el?

E társadalmak mindegyike sajátos eset; nem kétséges, hogy mindőjük története értékes tanulságokkal szolgál. Nem tekinthetjük itt át bizarr epizódjaikat vagy csúcspontjaikat és mélypontjaikat. De mint többnyire, az egyes történetekben itt is van valami közös. A legfontosabb közös vonás véleményem szerint az, hogy a „társadalmi választás” rákényszerítése a legkülönfélébb termelési és elosztási vagy a hatékonyságot és az igazságosságot érintő problémákra olyan perverz hatásokkal járt, amelyek együttesen végül rábírták a szorongatott társadalmat a szabadság keserű orvosságának elfogadására. [...]

A nemkívánatos következményeket tág értelemben nevezem „perverznek”, azaz nemcsak akkor, ha közvetlenül ellentétben állnak a politika legfontosabb céljával (pél-

dául amikor az egyenlőtlenség csökkentésére szolgáló redistributív intézkedések végső soron növelik az egyenlőtlenséget; amikor a behozatalt korlátozni kívánó politika következtében a kivitel még erősebben visszaesik; amikor az állam által támogatott kutatási programok ténylegesen akadályozzák a technikai haladást stb.), de akkor is, amikor egy nehezen körülhatárolható területen, közvetetten vagy váratlan irányban olyan költségeket kényszerítenek a társadalomra, illetve olyan előnyöket csökkentenek, amelyek következtében a társadalom végső soron rosszabb helyzetbe kerül, mint a redistributív intézkedések előtt. [...]

Emlékszünk még helyrehozhatatlan katasztrófákra, határozott kudarcokra vagy a befektetés és a hozadék szembeszökő aránytalanságaira, amelyek esetében annyira nyilvánvaló egy bizonyos politika felelőssége, hogy rosszhiszeműsége vagy intellektuális kényeskedésre vallana további bizonyítékokat követelnünk. A földek kollektivizálásáról és az ezt követő nagyüzemi rendszerről a mezőgazdaságban vagy akár az iparban csaknem mindenki elismeri, hogy helyrehozhatatlan károkat okozott a Szovjetunióban. Az „angol betegség” okát ma már – ha nem is ennyire egyhangúan – a szakszervezetek erejének növekedésében, fegyelmeztségükben és jogi sérthetlenségükben, valamint abban szokás keresni, hogy belevették őket a Macmillan-, Wilson- és Heath-éra korporatista szervezkedéseibe. Az a politika, amely Olaszország egyéb részei felől a Mezzogiornóba irányította a befektetéseket, nemcsak sokba került az országnak, közvetlen és közvetett úton, de talán még a Mezzogiorno számára sem járt valódi előnnyel.

De vannak ennél általánosabb példái is az olyan, egykor nagyra tartott politikáknak, amelyeket ma okkal gyanúsítunk perverz hatásokkal. Ezek egyike a progresszív adózás: még természetes szövetségei is megtanulták, hogy nem szabad „túlágosan” progresszívnek lennie. A másik a szabad, egyetemes, nem szelektív állami oktatás, amely nem engedi meg az „elirányítást”, az elitizmust, mindenki számára diplomát kínál, minden egyetemet hozzáférhetővé tesz, s megkoronázása a „mindenkinek Ph. D.-t” szlogen. Lassan ráébredünk, hogy akadályozza azok oktatását, akik valóban profitálhatnak belőle, s csak az idejét vesztegeti a többiekkel, diáklázadásokat és csalódást szül, s ezeket a személyes és társadalmi áldásokat olyan áron vásárolja meg, amely csaknem tönkreteszi a közösség pénzügyeit. A jóléti politika és az állami garanciák politikája (beleértve a kötelező biztosításokat is) gyaníthatóan nemkívánatos magatartásformák kialakulásához vezet: lelassítja az ösztönzőkre és lehetőségekre adott válaszokat, csökkenti az emberek kedvezőtlen körülmények között tanúsított ellenálló képességét, rontja a „munkaetoszt”, bátorítja a potyautasokat, csökkenti a személyes felelősség érzését, nem ösztönzi a megtakarítást, túlfogyasztáshoz és a közjavak pazarlásához vezet, s hosszú távon árt a társadalom működőképességének, valamint tagjai jellemének és erényeinek. Ezek a költségek lassanként súlyosabbnak tűnnek, mint a jólét és a társadalmi igazságosság várt növekedése, amelynek, lassan kezdik már fel-fogni, hogy e hátrányok a melléktermékei.

Nem mintha a kiábrándulás, a gyanakvás és a költségek és hozadékok „fájdalmas átértékelése” ahhoz vezetne, hogy teljesen felhagynak az ilyen típusú politikákkal. Terjeszkedésüket azonban gátolják e tanulságok, s a kollektív választás néhány területén az önkorlátozás mintha megnyitná az utat a szabadság „kemény”, nem üres elvei előtt. Utolsó bajnokaik afféle végső menedékként arra a régi ígéretre hivatkoznak, hogy hiszen meg, a kettő egyszerre is. Habár már nemigen beszélnek jugoszláv útról, harmadik útról, irányszabó tervezésről vagy a „társadalmi igazságosság egy szabad

társadalomban” elvéről, s habár a kényszer olyan mágikus jelszavai, mint „*a fogoly dilemmája*” vagy „*a közösség preferencia-sorrendje*” talán hamarosan „*a pénz csökkenő marginális haszna*” és „*a teljes foglalkoztatottság szivattyúja*” sorsára kerülnek, a kollektív döntések felhasználása a világ jobbítására mindig megtalálja majd a maga szószólóit. Annyi jó ötletet nem próbáltunk még ki! Annyi biztos, hogy hallunk még az első számú agyrémről – a piaci szocializmusról.

Ha a társadalmak – és a döntéshozó érdekközlők bennük – nem kívánják a javak és a források újraelosztására használni az erejüket, s elfogadják a szabadság keserű orvosságát, azért hajlandók erre, mert világjobbító terveik, amelyek sértenék a szabadságot, túlságosan is sok perverz hatással járnak. Állítsuk ezt szembe azzal az egészen másfajta állásponttal, amely egyszerűen csak szereti a szabadságot, még ha ez anyagi áldozatokat követel is. Ahogy Roepke olyan megindítóan mondja: „*Akkor is egy szabad gazdasági rend mellett állnék ki, ha ez anyagi áldozatokkal járna, s ha a szocializmus bizonyosan az anyagi javak megsokasodását hozná magával. Csak meg nem érdemelt szerencse, hogy ennek éppen az ellenkezője az igaz.*”

Meg nem érdemelt szerencse, valóban. Hol tartanánk, ha a szocializmus működőképes lenne, s a szabadság megnyirbálásáért nem kellene ilyen súlyos árat fizetnünk?

VERSFORDÍTÁS-PÁLYÁZAT

Pierre de Ronsard

E MOSOLY...

E mosoly, édes, mint műve a méhnek,
 E fogak, ezüst sáncként fénylenek,
 E vérvörös korallba ültetett
 Gyémántok, ahogy kettős sorban égnek,
 E dal, mely gondjaim közt megigézett,
 E szó, mely éleszti a lelkeket,
 E kettős égbolt két csillag felett:
 Mind Istennőm csodájáról mesélnek.
 Szép kertjéből tavaszi harmatok
 Lehelnek mindig üde illatot
 És az eget lágyan bebalzsamozzák,
 S mikor bűbájos hangon énekel,
 Az erdő lenyűgözve táncra kel,
 Sík lesz a hegy, felgyűrődik a síkság.

Alekszandr Szergejevics Puskin

FELHŐ

Elült a vihar, s te magadra hagyottan,
Ragyogás közepette lebegsz az azúrban.
A föld szomorú árnyát te adod,
Egyedül csüggeszted e drága napot.

Az eget nemrég még körbebolongtad,
A villámok fenyegetve befontak;
Titokzatosan zengtél, mielőtt
A mohó földet megitatta esőd.

Rejtőzz el! Elég! Az időd, ime, elmúlt,
A föld felüdült, a vihar tovaszánguld,
S a szél, simogatva a fák levelét,
Tovakerget már – és tiszta az ég.

Oszip Mandelstam

ZENDÜLÉS

Mintha a szélvihar fákat döntene meg:
Tompá, mély moraj a külvárosok felett.
Ajtókopogatók bronzablákhöz verődnek,
A rettegés lecsap. Asszonyok, gyerekek
Sírása hajadonfőtt jut el az öreg
Fülekhez. És remeg mindenki és futásra
Kész. Egy perc s már be is bújt mind az odujába.
De végighúzza az utcán szúrós fejét
Egy seprű s egybegyűl mind az ember-szemét.
S bőszip cipősarkokon, hömpölygőn űzve-hajtva
Népét a zendülés, tenyerét összecsapja.
Kiáltás-szörösen az ezerfejű nép
Próbálja sorai felduzzadt erejét
És a rakpartokét, hogy ott a sziklaágyon
Részegségtől nehéz nőként csak kiabáljon.

Jorge Luis Borges

RITTER, TOD UND TEUFEL

Két változat

I

Rideg arcél képzelt sisak alatt:
Kegyetlen, ahogyan a kard kegyetlen
Várakozás közben. Rendíthetetlen
üget puszta erdőn át a lovag.

Körötte titkos, alaktalan, obszcén
tömeg: a szolgatekintetű Ördög,
körkörös labirintusszerű hullók
és homokórával egy ősz hajú vén.

Látszik, Vaslovag, hogy nem ismered
hírből sem a sápadt rettenetet
s a hazugságot. A parancsolás, a
szitkozódás a sorsod. És egész
biztosan méltó leszel, te merész
német, az Ördöghöz és a Halálra.

II

Két út van. Az egyik ezé a gőgös
vasemberé, aki biztos hitében
üget a világ kétes erdején át,
gúnyolódás, az Ördög s a Halál
statikus tánca közepette és a
másik, a rövid, az enyém. Miféle
letúnt éjszakán, régi reggelen
fedezte fel szemem e hihetetlen
epopeiát, örök álmát Dürernek,
a hőst s szellemképeinek rajját,
kik keresnek, lesnek rám s megtalálnak?
Nem a lovagot, engem int az ősz,
tekergő kígyókkal felkoszorúzott
öreg. Az óra is az én időm
méri, nem az ő örök jelenét.
A hamu és a homály én leszek,
engem, később indulót ér utol

halálos végzetem; te, aki nem vagy,
egyenes kard és mozdulatlan erdő
lovagja, te saját nyomaidat
üldözöd, amíg világ a világ.
Rendíthetetlenül, a képzeletben.

René Guy Cadou

TAVASZ, KALANDOK IDEJE

Mióta rönkök és tuskók közt navigálok
A Tűzhöz oly közel, szén-szemhéjak alatt
Mióta a tücsök szájamba lyukat ásott
És énekel tüdőm alagútja alatt

Megérint végre az ég mint egy alvó orca
Eloldozom magam s újra szemem előtt
Gyönyörű életem sok suttogó vitorla
S a forgó nap keze a háztető fölött

Itt vagyok veletek lábatok közepette
Alszom kezes lovak de semmi nem maraszt
Futok nagy hullámú tájakra szigetekre
Mik eltűntek akár kút mélyén angyalarc

Magammal hordozom szívem szomorú lámpást
De fénye nem elég én látni akarom
Amott a végtelen ringó lucernatáblát
Tengert mely hömpölyög víz-sugárutakon

Tavaszom a fehér habban van s illatában
A tengernek gyerek aki semmit se nőtt
És járok a vizen nyugodtan mint ki nyáron
Az ablakban dohányzik lefekvés előtt.

Imreh András fordításai

Méhes Károly

FÜRDÉS

– avagy a „másik” –

*K. D.-től
K. D.-nek*

Június végén süt így a nap. És csakis itt.

Ahogy a „dögmelegben” is benne van a bomlás, a lábát az égnek lökő, legyekkel lepett barom. Olyan volt.

A fürdőtelep munkahelyről összelopkodott, kidőlt-bedőlt oldalú, unalmas hétvégeken fusizott nyaralóit majd szétvetette a hőség. Lángolt a tört keramitkő padló, az alumíniumkeretes ajtó s nem utolsósorban a levegő. Mintha minden mozdulatukkal egy előre melegített fürdőköpenybe bújtak volna az itt nyaralók. No de melegített fürdőköpeny, ilyenkor?!!!

Fél háromra járt.

Suhalydának a kötelező ebéd utáni szunyókálás sem esett jól. Pedig ebédre alig evett valamit, épp csak beletúrt a gyorsszósszal nyakon öntött tortellinibe. Fölhajtott egy nagyfröccsöt, ami egy pillanattal később kijött a bőrén izzadság formájában. Nem így képzelte ezt a nyaralást.

– Hová? – kérdezte Suhalydáné, aki naptaszítóként reklámozott alufóliás kalapban ücsörgött az eresz alatt. Buzgón fejtette a többfordulós keresztretjvényt, aminek a tétje egy kétszemélyes út volt a jövő évi olimpiára. Minden egyes ceruzával beirogatott „norvég női név” után elképzelte, amint épp száll be a családdal a repülőbe.

– Fürdök egyet – morgott Suhalyda, és a fonott székben álló nagy halom ruha között elkezdte keresni a fürdőgatyáját. Igazi fekete „klott” volt, a felesége varrta maradék anyagból; mikor a sportboltban meghallotta, mibe kerül manapság egy fürdőnadrág, elfutotta a pulykaméreg, és az eladó szemébe vágta, hogy egy „darab rongyért” sült-bolond lenne ennyi pénzt kiadni.

Suhalydáné föllesett az újságból, és a homlokára tolta a szemüvegét.

– Vidd le őt is – mondta, és a fejével a kulipintyó ajtaja felé intett.

– Nem.

– Mégiscsak vakáció van.

– Annak, aki megérdemli – csapott egyet Suhalyda a kezében lévő gatyával. – Ki az ördög hallott már olyat, irodalomból megbukni?

– Ellükéskedte az idejét. Pedig olvasni szeret – vonogatta a vállát Suhalydáné. – Ne félj, őt bántja a legjobban. Ne vadítsd el magadtól teljesen!

– Olvasni! – méltatlankodott a férfi. – Én csak a tévé előtt látom ülni. Ha kérdem, mit néz, annyit vet oda, hogy egy „tök jó filmet”. De ennek most vége lesz, egyszer s mindenkorra.

Az ajtóban vékony fiú jelent meg. Chicago Bulls pólóban, hátracsapott simléderű sapkában. Egyik kezével a másik kéz ujjait tekergette. Pislogott az anyja meg az apja felé.

– Mit műveltél odabenn? – kérdezte Suhalyda, közben nem is nézett a fiára, a szemközti bódéból is előbújt egy pocakos, pucér férfi, négy sarkánál megcsomózott vizes zsebkendőt viselt a fején, őt nézte.

– olvastam – jött a halk válasz, és a két küzdő kéz elengedte egymást.

– Mit?

– *Az egri csillagokat.*

– És? Nem tetszik?

– De. Tetszik.

– Nem találsz benne semmi szépet?

– De. Találok.

– Talál – mondta Suhalyda ajakbiggyesztve, mint aki nem nagyon hiszi az egészet.

– Ugyan, ne légy már ilyen hepciás! Kínózod itt nekem! – próbálkozott az anyai szív.

– Akkor azt mondja meg a fiatalúr – folytatta Suhalyda kérlelhetetlenül, és egy pillanatra eltöprengett –, hogy hívják azt a törököt, akit Dobóék ejtenek foglyul, s ott marad az öreg Cecey udvarában, he?

A gyerek hallgatott.

– Lila göze sincs! – förmedt rá az apja, de inkább a helyzet súlyosságát bagatellizálni szándékozó Suhalydánénak címezte, bizonyítékként. – Hát persze! Szerintem azt se tudja, ki az a Dobó meg a Cecey!

– De. Tudom – motyogta a fiú alig hallhatóan.

– Tessék? – tette a kezét a füléhez Suhalyda. – Mondtál valamit? Én, barátocskám, nem vagyok egy irodalomprofesszor, de ezt a könyvet több mint hússzor kiolvastam, oldalakat fújtam belőle kívülről! – Tehetetlensége jeléül széttárta a kezét, a baljában ott fityegett a fürdőgatyá. – Ezt senki és semmi nem érdekli! Mi lesz egy ilyen gyerekből, akinek ennyi idősen semmit se jelent Dobó és Bornemissza Gergely? Mi lesz belőled, mondd?

Suhalydáné lecsapott rejtvényt, ceruzát, szemüveget, és most már erélyesebben vette védelmébe a gyermekét.

– Ne maceráld már a Rolandot egész nap. Büntetésből nem hoztuk le a Junoszyot, furt csak olvas, mit akarsz még? A feje tetején táncoljon tán?

– Még csak az hiányzik! – kiáltott Suhalyda, de már visszavonulást fújt magában. Elindult a kapu felé.

– Menjetelek le szépen mártózni egyet, ő is egy kicsit fölfrissül, aztán olvashat meg tanulhat tovább. Úgy látom, fölforrt az agyvizetek. Szaladj, hozd a cuccodat! – nógatta a zavarodott Rolandot.

Suhalyda kicsit ácsorgott a már elvirágozott pünkösdi rózsák mellett, mintha késlekedő fiát várná. Majd kiment a nyikorgó léccapun. A tó felé ballagott, valamivel lassabban, mint máskor.

Roland sokáig keresett.

A hatodik osztály utolsó irodalomóráján a tanár, kezét a padban ülő fiú vállán nyugtatva, azt mondta neki, nem azért buktatja meg, mert butább lenne, mint a többi. Ugyan kiderült, hogy nem olvasta el a kötelező olvasmányokat, és a fölmérői is minimális tárgyi tudásról tanúskodtak, ám a fogalmazványai oly megkapóak voltak, hogy egy-egy részletet mindig fölolvastak belőle. A legnagyobb dicséretet akkor kapta, mikor egy őszi kert leírására tanára kijelentette, hogy „ez egy felnőttnek is becsületére válna”. Hol látott ő a panelban őszi kertet? Schol. A tévében. A dolgozatírás előtt nézett

egy francia krimi, az egyik marihuánaterítőt nyírták ki egy gyönyörű őszi kertben. Akinek ilyen nyelve, fantáziája van, mondta a tanár, azt rá kell szoktatni a módszeres gondolkodásra, a munkára is. Különbözik nem lesz belőle semmi. Álmodozni, nézelődni nem elegendő. Ez a tanár semmiben sem hasonlított az apjára, egészen máshogy szokott ránézni, más volt a hangja, ezért Roland nem is tudott rá haragudni a bukásért, elfogadta, hogy igaza van. Apa, persze, a maga szívritmuspanaszával, mítosszá emelt és semmi más el nem tűrő „űzött életével”, „fenyegetett egzisztenciájával” csak üvöltözni tudott, szidni makacsul heteken át – a fiú úgy érezte: mindig.

Mikor meglett a fürdőnadrág (a MBX-bringa kormányára akasztva száradt), nagy gumipapucs-csattogással rohant Suhalyda után, aki már eltűnt a kanyarban. Mikor utolérte, lelassított, előbb mögötte lopakodott néhány lépéssel, majd melléje zárkózott.

Az apja egy szót sem szólt, a mérge már elszállt, a szidáson kívül viszont nem jutott eszébe semmi, amit a fiával közölhetne. Szája sarkát húzogatta jobbra-balra, s Roland tudta, hogy ez azt jelenti, apa gondterhelt, ilyen mogorván szokott reggelizni egy-egy nehéznek ígérkező nap előtt, ezzel a grimasszal töltötte ki a totót. Ilyenkor jobb nem zavarni.

Roland egykedvűen ballagott, rúgta a port, félreállva elengedték a jövő-menő autót. Mikor az apja köszönt valakinek, ő elhadart egy „csókolomot”. Igazság szerint szikrányi kedve sem volt fürödni. Főleg így. Félig kegyként, félig parancsként.

Öt perc alatt leérték a partra. Alig lézengett valaki. A tetovált karú úszómester egy monokinis lány gyékénye mellett guggolt, cigarettázott.

A kabinban hamar átöltöztek. Roland most sem tudta megállni, hogy megbámulja apja himvesszejét. Néhány hónapja egy barátjának köszönhetően már tudta, mi köze van ennek a vesszőnek az ő életéhez. Emlékezett, sok évvel ezelőtt, mikor ő még kicsi volt, együtt szoktak pisilni apával, lesték, kinek jön előbb, és kacagtak. Ma ez elképzelhetetlen.

Ott álltak a lépcsőnél egyforma fekete „klottgatyájukban”.

– Na, gyere – szólalt most meg először Suhalyda. Még mindig türelmetlen nőgátás volt a hangjában, aminek maga sem örült. Először ő gázolt bele a szinte kádvizzé melegedett tóba. Hátranézve, kevésbé mogorván szólt:

– Félsz?

– Nem.

– Akkor mit mamlaszkodsz?

Annál a cölöpnél álltak, ahol a fiúnak épp a melléig ért a víz, az apjának valamivel följebb, mint derékig. Suhalyda hirtelen mozdulattal lekuporodott, mikor megint fölállt, gyors vízcseppek szaladtak le puha, pirult karján.

– Nem úszol? – kérdezte egyszerre élénkebb hangon.

– De – felelte a gyerek bátortalanul. Eszébe jutott, egy villanással, hogy hívták a törököt, akit Dobó fogott, és ott maradt az öreg Cecey udvarában. Hát Tulipán, ez lett a magyar neve, Tulipán. Úgy látszik, egészen eddig minden ízével ezen gondolkodott, még ha nem is tudott róla. De inkább nem szólt egy mukkot sem. Úgy tűnt, Suhalyda teljesen átadta magát a fürdőzésnek.

– Ide nézz! Ilyet tudsz? – ezzel előrelendülve belevetette magát a vízbe, és fölfelé kirúgott a lábával: kézen állt a víz alatt.

Prüszkölve, arcát csapkodva bújt elő.

– Nem rossz, mi? – Ezzel megismételte a mutatványt.

Roland kényszeredetten mosolygott.

– Víz alatt úszni is tudsz? – kérdezte hirtelen, ártatlan-bátortalan hangon. – Mint a janicsárok?

– Janicsárok? – nézett rá az apja.

– Igen, abban a könyvben olvastam – mondta hunyorogva.

– „Abban a könyvben”, mi? – bokszolta lágyan mellbe Suhalyda. – Hát ide lessél, pajtikám! – kiáltotta, mintegy engesztelő kedveskedésnek szánva, mert a vízmutatványoktól egészen megittasodott. Újabb fejest ugrott a zöldesbarna vízbe. Eltelt egy negyed perc, és egészen máshol, jó tizenöt méterrel odább bukkant föl: valóban a víz alatt úszott. Már nevetett:

– Ne tojjál be, itt vagyok! – és integetett, mintha átúszta volna az óceánt.

Roland állt, lábujjaival a puha iszapot markolta, érezte, hogy meztelen felsőtestét a nap kiméretlenül tűzi. Azt mondják, vízben lehet a legcsúnyábban leégni.

Suhalyda újból alámerült a habokba, hogy megint máshol tűnjön elő.

Aztán megint.

Egyszer azt kiáltotta:

– Várj, odaúszok hozzád!

Egy csobbanás, és kisimult a víz felszíne.

Eltelt egy kis idő. Roland a hőség ellenére dideregni kezdett. Lába szárát hínár súrolta. Az ég és a túlsó part fehéren izzott.

De az apja nem bukkant föl sehhol.

A fiú összehúzott szemmel meredt a vízre. Torka kiszáradt, és gombóc gyűlt benne. Nézett jobbra, nézett balra. Kiáltani akart. A part felé fordult. Aztán megindult befelé. Szelni akarta a vizet, de úgy tűnt, ólomból van a lába.

Nem tudta, mennyi idő telhetett el. Már a nyakáig ért a víz. Vett egy nagy lélegzetet, és alámerült. Nyitott szemmel kapálózott ide-oda, de csak zöldtet látott és barnát, mintha iszonyú mélységek nyílnának alatta. Ettől megijedt, fölbukott, a lábával alig találta a tó fenekét.

Megint csak állt, és sokkal rémisztőbb, hidegebb érzés költözött belé, mint bármikor, ha az apja nyugós, ideges hangon prédikálni kezdett neki. Arcizmain nem tudott többé uralkodni, mintha belülről karmos ujjak kezdenék húzogatni a húsát, a szája görcsösen lefelé görbedt.

– Apu – mondta először nagyon halkán, csak magának, ahogy mostanában szinte soha.

Aztán kiabálni kezdett.

– Apu! Apu!

Semmi jel.

– Hol vagy? – sikoltotta valami idegen hangon.

Megkeményített szíve tárgult, óriásira nőtt, és kihaladt. Sírt, zokogott.

A parton a tetovált karú úszómester a lépcsőhöz sétált.

– Mit ordibálsz? – ordította ő maga is.

– Az apukám – sírta Roland most már úgy, mint bármely kisfiú. – Nincs meg!

– Hol van?

– Nem tudom! – bömbölte. – Itt volt a vízben!

Az úszómester is elkezdte kémlelni a vizet, s komótos fürdőzőként leereszkedett a lépcsőn.

– Hol? – kérdezte megint.

– Nem tudom! Nincs sehhol!

Erre a fickó gyorsabb tempót vett fel, odaért Rolandhoz. A fiú azonban nem tudott értelmesen felelni kérdéseire.

Mind a ketten ide-oda ténferegtek.

A parton is nyüzsgés támadt, páran a vízbe gázoltak, de inkább megálltak, egy kis távolságot tartva az eseményektől. Azt máris mindenki tudni vélte, hogy „valaki a vízbe fulladt”.

A férfit negyedórai kutatás után találták meg nem messze attól a ponttól, ahol utoljára a vízbe vetette magát. Mire kihúzták a vízből, a szíve nem dobogott, szembogarának fényérzékenysége megszűnt. A sebtében érkező mentőorvos is már csak a halál beálltát tudta megállapítani. „Exitált”, mondta, és Roland, aki kicsit odébb, a csúszda feljárománál didergett, megvonaglott. Tudta, ez az idegen szó a legrosszabbat jelenti, ami eddig történt vele. Minden, amit valaha is tett, látott, gondolt (vagyis az élete), eltörpült és jelentőségét veszítette e hirtelen jött, látszólag szeszélyes halál árnyékában.

Maga elé bámult, az egyforma homokot nézte. Eszébe jutott, amit az apja mindig a fejéhez vágott, hogy mi lesz belőle, egy ilyen gyerekből?!

Suhalydánét bosszantotta ez a keresztretjvény. Honnan a fenéből tudná, melyik magyar sportoló nyert a berlini olimpián úszásban aranyérmet? Abbahagyta a fejtést, legyezgette magát az újsággal. A nap most már a háta mögül tűzött. Ezek jól elmaradnak, gondolt a férjére meg a fiára. De talán nem is baj, ha végre kibékülnek, és szórakoznak egy kicsit együtt. Úgyis olyan ritkán van rá alkalom.

Fújkodta magát, a nyakáról izzadságcsöppek gurultak le a mellén, a köldöke felé. Jócskán elmúlt már három óra is.

Láng Zsolt

BESTIARIUM TRANSYLVANIAE

A kígyómadár

Három napon át havazott, és a fejedelmi város befulladt a hóba. István örült a felhők kegyéből rászakadt nyugalomnak. Amióta vízkórság kínozza, legérzékenyebb férfitagjai, úgymint az alsó függők, megdagadoztak, fájdalmasan zsi bongtak, csak amikor fedetlenül heverhettek vízszintesen kinyújtott két combja között, akkor csendesedtek meg. A kandallóban éjjel-nappal parázslott a tűz, a szél sem süvített az ajtók, ablakok hóval betapasztott résein. Bárcsak mindig tél volna, sóhajtotta a Fejedelem, miközben hímtagját lágyan megemelte, és feltámasztotta jobb combjára. Felfedezte, mintha a suvéc király ágaskodna előtte, akit az öreg Bethlen fejedelem táborában ismerhetett meg Krakkóban, a szégyenteljes wielizi csata előtt: vörös ábrázat, nyúlszáj, habos körgallérből kiemelkedő hosszú, inas nyak, kidüllesztett mell és has, és a győzelem üres reményétől felfuvalkodott járás. A tapogatózás, a könnyű, reszketeg érintés röpke élvezetekkel is meg-meglepte, de azért nem vitte túlzásba, nehogy az orvosság túllépjen a mértéken.

Decsi János, az ország legbuzgóbb delátora hihetetlen szorgalommal gyártott jelentéseivel folyvást ostromolta a Fejedelmet. Annak ellenére, hogy Decsi ágyak alá rejtözve, a hálózatok rejtelmait tárta fel körmöléseiben, István beléjük sem nézett, ám gondosan egymásra pakolta a naponta érkező papirosokat. Most azok hátlapjára firkálgatott. A hó alá temetett ország hó alá temetett fejedelme, István. Stephanus. Kanyargatta a betűket. Isti. Aztán, talán mégiscsak a túlfelen emlegetett játszi Venustól ihletődve, lerajzolta suvéc királyát, miközben tettetett szigorral korholta: Sírj csak, sírj, suvéc, lakolsz ám, aki egykor annyit csintalankodtál! Az az ötlete támadt, hogy ha majd elolvad a hó, követséget meneszt suvéc földre, hátha felmelegíthető a régi szövetség. A suvéc meg a francia, és mink! Csak Sapré jelentkezne már, ő nyélbe tudná ütni a dolgot, lévén mestere a diplomáciai öklözőpárna forgasának. De minek várna rá, ő maga is elboldogul. Majd elküldi a szép Bazsányit. Mindazonáltal egyik délutáni álomban olyan rettenetes ábrázattal jelent meg előtte a suvécek királya, hogy riadtan felordított, és az álom viszolyogtató képei kitoröltek belőle mindenféle tervet a nyugati szövetségről. Kiverte a hideg, remegett, közelebb húzódott a kandalló tűzéhez. Pedig kint már megenyhült az idő.

A hó hirtelen olvadt el, megáradtak a kanyargó folyók, a vizek percek alatt kiléptek sekély medrükből, mint dicsőségre született elmék, akiknek szülőföldjük silány kuckója nem elég arra, hogy nagyságukat és kiválóságukat befogadja. A fejedelmi palota azonban nem volt veszélyben, István zavartalanul rakosgatta balról jobbra, jobbról balra a suvéc királyt. Egy tomboló szélvihar után megint rettenetes hideg lett, hatalmas jégtömbökbe zárványozódott az ország. A szikrázó napsütésben vakítóan fénylett minden, csak a jég rianásai szabdalták a kísérteties csendet mélyről jövő, fájdalmas hangokkal, mintha a jégbe fagyott lények jajgatása hallatszana. Majd újra meleg köszöntött a vidékre, de most mértékkel, lassan nyalogatta el a fagy erődítményeit. Kiszáradtak az utak, közlekedni lehetett, jönni-menni, elindulni-megérkezni. István felkelt, és felöltözött, követeket fogadott, tanácsurakkal tárgyalt, szolgálakat utasított, s csak éjjeleken nyöszörgött bogos ágypárnáit ócsárolva.

Sokszor mérlegelte, hogy a pogány szokást átvéve, kivégezti a követeket, hátha elmaradnának egyszer s mindenkorra a végeláthatatlan sorok. Ő lesz a legvérengzőbb és legzsarnokibb uralkodó, akit valaha látott ez az ország. Még Haller Farkason is túltesz, akiről pedig az a hír járta, hogy amikor már nem volt kit felnyársalnia, önmagát akasztotta kampóra. A véres gondolatok megnyugtatták, elaludni mégsem tudott, s ha keménnyé dögölt fekhelyén mégis álomba gyötörte magát, régen eltemetett emberek szellemeivel találkozott, akik szemére hányták bűneit, és feltárták előtte a poklok fertelmes helyeit. A síkátorokban bolyongó meleg tavaszi szél hozza ezeket az álmokat, vélte Bazinius professzor, költöztesd ágyadat ablaktalan szobába. Mindazonáltal ártatlant bélyegzett meg, mert másvalaki volt a ludas.

A kigyómadár Sapré báró beszélő hollójából, abból a vértelen tetemből rágtta ki magát, amelyet Domine Valentine hajított ki a toronyszoba ablakán. Kezdetben csupán féregnyi volt, hizott szitakötőnél alig nagyobb, ám bőséggel lakmározhatván az édes bogárfelhőkben, naponként duplájára terebélyesedett. Kigyótermészetéhez híven ragaszkodva, többször váltott ruhát, s mint piperkóc udvaronc, aki bizalmas barátságba jutván urával, egyre magasabbra hág, egyre gazdagabb és kevélyebb selymekben pompázik, levedlett bőréből az alakzatok és színek elképzelhetetlen cifraságában bújt elő. Ezekben a napokban sűrű rendszerességgel megjelent a fejevári palota kertjében, a nap fénye elől a kibomló falevelek közé rejtözve. Mivel igen falánk állat volt, estére

annyira telítkezett, hogy gyakorta szenvedett bélszorulásban, hanem a természet adta alkalmatosságát, felette hosszú, egynéhány könyöknyi és könnyen kanyargó testét kihasználva, ilyenkor vizet fűjt klistély módjára a maga alfelébe, s a hasát ekképpen megindítva könnyített baján. Görcsöktől szabaduló testének lassú lökgetése apró hullámokban tolta előre a levegőt, a hangtalan és láthatatlan rezgések beszivárogtak mindenhová, még a Fejedelem süketségén is áthatoltak, mert nem a fülén, hanem a gyomrán és a vakszemén keresztül jutottak belsejébe, és fölkaavarták álmait.

Az urak közül sokan megirigyelhették volna a kigyómadár sebes növekedését. Aki gazdag volt, még gazdagabb akart lenni, aki pedig túlzott nagyravágásának hálójába gabalyodva, vagy csak saját ostobasága okán, ágrólszakadt földönfutóvá lett, az minden joga áthágyva, vissza akarta szerezni, amiye volt. A reliigiók különbözősége kínálkozott leggyakrabban alkalmas praetextusként. Békési előbb reformáltból pápistává lett, hogy megszerezze unokabátyja dési birtokait, majd visszatért előbbi hitére, hogy a pápista Hagymási Kristófnak, az ország legbecsületesebb, ugyanakkor legtehetősebb marhakereskedőjének ökreit megszerezhesse (a legelőkkal együtt). Aligha számított, ki milyen hiten van éppen, az urak csak névvel tartoztak ide vagy oda, a valóságban semmi reliigiójuk voltak; az elmúlt dicsőség izgatószerit beszíva, a silány jelen sületlenségei közé merülve töltötték napjaikat: a pápistaságból a ceremóniákat és a mennyek országát, a reformátából a gyónás elhagyását, az unitáriából az asszonynepek iránti odaadást méltányolták, sőt a zsidóból is átalvettek hol egyet, hol kettőt, leginkább a szombatot. A pogányok hitéről ugyan ki gondolta volna, hogy egyszer szintűgy számításba kerül. Az ország, bár mindenféle natio reliigióját receptálta, azonmód a vallások szemétdombja lett: a másvilágra készülők poggyászában egyetlen igaz, Istenhez szóló fohász nem volt; a vallások nem a lélek oltalmazói és támaszai, hanem a hatalom cseles mesterkedésének eszközei voltak.

István álmában egy hatalmas szárnyas kigyót látott. Jó darabig fent lebegett, magasan feje felett, aztán lassan leereszkedett, s mikor már csak a lombok terében volt, a körülötte repdeső madarak ujjongásától kísérve lábai elé zuhant, hogy könnyűszerrel rátaposhatott volna, és száználmasan vonaglott, miközben szájából egy kövecskét bocsátott ki, amely mint a csillag, úgy fénylett. Álmát Bazinius úgy magyarázta, hogy a Társaság, amelynek pecsétjén köztudottan egy szárnyas kigyó diszeleg, támaszért hozzá fog fordulni.

– A többi religio karddal a kézben kiüldözte az országból, de ezt a hajótörést is túlélte. Most visszatérne, és egyedül bölcsességeden és Krisztus-szereteteden múlik, támasza leszel vagy inkább ellensége.

– Mit mond az álom?

– Légy támasza, s drágakövek fénye lesz a jutalmad! – kiáltotta a professzor, és imára kulcsolt kezét mellére szorítva meghajolt, mintha karja korlátján készülné átbukni.

A Társaság papjai visszatértek, de megint csak zavart támasztottak, mert senki sem volt felkészülve fogadásukra, alig akadt szállásuk, ellenben miután alázatos viselkedésükkel sokakat megtevesztve, végül templomokhoz jutottak, addigi szelidségük ellilant, szemvillanás alatt úgy megváltoztak, mintha Kírké poharából ittak volna.

Pirinyi Gábor, aki Bethlen János küldöttként sokfelé megfordult, és a portai követség három esztendeje alatt megkedvelte a pogányt, mindazonáltal, úgymond, saját nemzetét sem szűnt meg szeretni, azzal állt István elé, hogy orvosolni a bajokat azáltal lehetne, ha a török torkában élő ország áttérne Mohamed hitére. Két legyet üthetnének agyon egy csapásra: úgymint a vallások örökös szembenállásából fakadó csetepa-

téknak vége szakadna, valamint az országot leginkább fenyegető török vész is elhárulna immár. Hogy mit mondasz? Nem értem. Beszélj a Tanáccsal.

Pirinyi előadta a Tanácsnak is javaslatát, s ott, bár eleinte rossz élcnek tekintették, a pápisták és reformáltak szembehelyezkedését kihasználva, némiképp önmaga előtt is váratlanul, sikerült azt keresztülvinnie. Az unalomból kiemelkedő új kaland lebegett azok szeme előtt, akik körülmetéltették magukat, és azonnal három feleséget vittek házukba. Ilyen még nem volt.

Számos dolgot illetően azonban, például a borivás tiltásában vagy a malachús elvetésében, legfőképp a napi háromszori imádkozás kötelezettségében nem voltak ennyire pogányhitűek az emberek, így aztán nem csodálható, ha a fejedelmi codicillussal behívott térítő dervisek szavára (és most végképp kiderült, mi a kára az országnak abból, hogy nem hallgatott a legbölcsebb tanácsúr, a józan Petri Lénárt grófra) lator népség özönlött be, a leggyávább, legmihasznább, legrútább csőcselék, a pogányság salakja, akinek mersze sohasem volt, hogy igazi csatákban harcoljon, most itt volt, szekereken rabolta az országot, marhákat, méneseket hajtott el. Vérünket oltjuk belétek, hogy egyszer megjelenhessetek Allah színe előtt! A pogányok magva esőként permetezett, teherbe ejtett szolgálólányokat és nemeshölgyeket, ifjú teremtéseket, özvegyeket, szüzeket és fogatlan vénasszonyokat; török ménnek magyar kancákat hágtak, ázsiai bikák alföldi teheneket; nem volt menekvés. És eközben égtek a keresztény kegyhelyek, jajveszékelték a férfi nélkül maradt családok. A pogány asszony nép soha nem ivott ennyi vért vére pótlására.

Amikor Istvánnak jelentették, mi történik, megint süketségébe menekült, s a Tanácshoz irányította a sopánkodókat. A Tanács a székelyekhez fordult: keresztényi hitüket szilárdan megőrizték, tőlük várható a segítség; a harcba hívó véres nyársat körülhordoztatta falvaikban. A székelyek felnyergeltek, s csapatokba szerveződve, vérük szokott izzásával máris nyargaltak. De hamar elfelejtették, kit kell a nyársba ültetni, és a régi ellenkezések felelevenítésével, egykori sérelmeik orvoslására, lemészároltak néhány kevély magyar gróft. Látván a dolgok alakulását, újabb ellenfelek kaptak lóra, hogy végre kiokádhassák magukból hegyekké tornyosult vatiniusi gyűlöletüket. Bakó, Horváth, Nagy Bálint, sőt Kapronczai, aki a gerendi báró unokaöccse volt, Szidi János az egyik táborban, Kemény és Kornis a másikon, Szilla Mátyás, Bogner Rudolf, Hosszú János a harmadikban, Huszár Péter, Szilla Gáspár, előbbi édestestvére egy negyedikben. A halottakat a rendszerető szászok temették el. A cigányok már azelőtt lenyisszantották a karokat, szabad tüzek fölött megfüstölték, majd rozoga szekereik derekára kötözték. A levágott fejekből annyi volt, hogy a nagy sár miatt utat raktak ki belőlük a fejevári piacon keresztül.

István Fogarasba menekült, onnan menesztett Sapréért. Petki Lénárt vitte a levelet, amelyben Sapré kancelláriusi kinevezést kap, s vele az enyedi fejedelmi birtokot, de a levélben foglaltakon túl, a kedvező válasz érdekében, a küldönc bármit megígérhetett a bárónak. Petkinek, ahogy Fogarastól Zsombékig le s föl kocsizott a dombhátkon, többször megjárta fejét, mi módon intézze úgy a dolgot, hogy Sapré semmiképpen ne tartson vele: a vén kigyófajzat ne mérgezze az udvar levegőjét, mérgezik azt amúgy is elegen. Petki öreg csontjai meg-megjajdultak a zötyögő kocsiban, és éppúgy jajongott a szíve, ha kinézett az ablakon, és látta a letarolt országot. Fönt, a Homoród mentén, a völgy északi oldalán hatalmas jégtömbök szegélyezték kocsijának útját. A környékbeliek ide jártak élelemért, innen bányászták ki a megfagyott borz, nyúl, őz, medve tetemeit. Ugyanilyen éléskamra most az ország, vélekedett Petki gróf, rájárnak

a potyalesők. S aki ideszokik, azt már fegyverrel is nehéz lesz kiverni – ha ugyan marad még restituáló akarat. Jól ismert falvagnak hűlt helyét találta, s a szanaszét leszúrt lándzsák jelezték, miféle új tulajdonos foglalta le az elhagyott földeket. Csontjai megöregedtek, ereje elapadt, de nem fogyatkozott meg lélekben, bölcsessége pedig egyre nőtt. Talán ő meg az öreg Haller volt az, aki saját végórájának közeledését megérezvén, az önérdekek hitvány sereglétét félretéve, Istenhez közelítő szándékkal szövögette gondolatait az ország sorsáról. De mindketten belátták, hogy bármennyire tisztán látnak is az események kavargásában, amúgy gyengék és tehetetlenek, mert az ifjúságból kivészett az akarat, hiába tanácsolnak nekik üdvös és tisztos dolgokat, a jelzslót kezébe egyik sem veszi, márpedig az utódok számára is helyesen kellene cselekedniük.

Begördülve Sapré zsámbéki várába, elámult azon, amit látott: a palota szemképráztatóan ragyogó ablakaitól kezdve, a falak anyagán és szokatlan színezésén át, a strázsák, szolgák ruházatáig minden ismeretlen divatot követett; mérhetetlen gazdagságról árulkodott a belső házak berendezése is, amivel a várbeli világ éles ellentétben állt a kintivel. A megszeppent Petki öregkori hallucinációra is gyanakodott, találkozáskor e mennybéli állapottal: sehol egy foghíjas bástyárész, sehol egy hiányzó kő, mutathatatlan a csorbaságban lapuló földi tökéletlenség. Mintha naponta szorgos kezek igazítanák ki az idő rombolásait. Ennek ellenére soha senkit nem látott dolgozni, bágyadtan mozdultak az ajtónyitogató szolgák, nyitott szemmel aludtak az alabárdos strázsák a grádicsok aljában, mi több, lassú mozgással vánszorogtak keresztül az udvaron még a kutyák is. A levegő meleg volt, a hatalmas falak közt szellő sem rebtent, a renyhesség mézillatú pora zavartalanul hevert a tárgyakon.

Petki uram három napig időzött a várban, ám hiába próbálkozott a szolgálknál, azok idegen nyelven karattyoltak, és csak fejüket ingatták, hiába állt lesben egész nap, hiába lopakodott ki éjszaka a szobájából, nem sikerült a báróhoz bejutnia. Egyszer látta őt végigsuhanni az udvaron, amint az üveggel fedett kert felé tart, nyomban utánaeredt, ám ezúttal is hiába. A párás kert dús növényzete pompázatosan és bódítóan virágzott, folyondárok szótták be a kerítéseket, néhol áthághatatlanul elállva a finom kavicsal ledöngölt ösvényeket. Egy óriás bokor ágai közül kígyótestű madár lesett ki, szeméből, akárha a pokol páros ablaktáblája volna, sárga fény sugárzott. Petki uram megdermedt e szempártól, haja égre borzadt, ina megremegett, a rémülettől furán szökdécselve menekült vissza szobájába. Eleven rémképek toltak elé, hanyatt dőlt az ágyon, és ütemes szuszogással nyugtatta magát. Megoldozta mentéje zsinórozását, csupasz nyakát dörzsölgette, nehéz, száradó agyag fojtogatta. Surranó hangokat hallott, felémelte fejét, s azt látta, hogy sápadt fény villan, s szobája máris megtelik sebes szolgálneppel, megszámlolni sem tudja, hányan vannak, mint a szél, forgolódnak, minden tárgyat megmozgatnak, majd serényen rá is sort kerítenek. Puha, alig érezhető mozdulatokkal nyúlnak tagjaihoz, levetkeztetik, megvizsgálgatják, nedves kendőkkel alaposan lecsutakolják, mialatt egy kéz hasüregébe is belenyúl, kikapkodja belső szerveit, hogy azok is megtisztulva kerüljenek vissza helyükre.

Másnap hajnalban elcsigázottan hagyta ott a kísértetvárat. A kanyargós kőúton lefelé még mindig a pompázatos bokorból ráleső kígyómadár rémisztő alakja kísértette. Miközben ördögűző imákat mormogott, a valós vidék fölött előbukkanó nap szivárványos ragyogásával igyekezett elfedni a minduntalan eléfurakodó látomást. De a kitorló ragyogás sem tudja elnyelni a gonoszt, amely alkalmasint az eleven szépségből és jóságból gyökerezik, és szívja tápláló nedveit. Mert Isten guberniumában egyként jelen van mindkettő: jó és rossz. Ezért nincs megváltozhatatlan e földön, minden örö-

kös változás alávetette, így volt a régi secullumokban, és így van ma is. És ily okból lehet abban bízni, hogy a bűnök mocsarává tett országban Isten mégis kibontja az irgalom virágait.

Akárha égi jel volna, a falu határában, az egyik oldalösvényről szelid arcú ifjú ugrott elé, a szerzetesek köntösében, arra kérve, vigye magával. Tőle tudta meg aztán, hogy Sapré báró megnősült, minekutána teljesen átengedte magát valamiféle határozatlan szenvedélynek. Senkivel sem áll szóba. Csak saját szolgálait engedi maga környezetébe. A falubelieket már rég elriasztották a báró mesterkedései. A lakodalom is akkor szakadt félbe, amikor a báró, felelni készülődve a sok köszöntőre, egy fedetlen mezdu-lattal kiemelte fogsorát, kipiszkálta belőle a mandulaszemeket, majd visszatette szájába, és zavartalanul beszédébe kezdett. E bűbájosság láttán előbb jéggé dermedtek a vendégek, aztán hanyatt-homlok menekültek haza.

– Kit hozott házába?

De erre a kérdésre a páter nem felelt.

Nem véletlen, hogy itt minden összekeveredik, aki a gonosz szövetségében áll, az összezavarja az emberek esztét, gondolta Petki uram. De a nősülés még a gonosz esztét is széthánytorgatja...

Mielőtt visszatért volna Fogarasba, nyugat felé kanyarodva, saját birtokát is érintette, ahonnan magával vitte Drusiánát, legidősebb lányát, azzal a titkolt szándékkal, hogy megházasítja a Fejedelmet. Szent intenciója lett e frigy. Azt is kiszámíttatta Bazinius professzorral, mikor kell fogannia a fejedelmi utódnak, hogy az a Mars alatt szülessen, miáltal e bolygótól megfelelően megperzselve legyőzhetetlen hadvezér válik belőle, de a Mars a Jupiter házában legyen épp, hogy a marsbélic álnoksága, állhatatlan természete, szemérmetlen és hirtelen lobbanó indulata hiányozzon belőle, a csillagoknak adott égi hatalom úgy intézze, hogy igazi kormányzóvá nevelkedjék, aki kivezeti népét a bajból – okosság, tekintély és gazdagság dolgában felülmúljon mindenkit. A tanácsurak vélhetőleg egyetértettek a rokoni összefűződéssel: jobban járnak mindannyian, ha a Fejedelmet Petki köti gúzsba lánya által, s nem valamelyik humo novus keríti akarata bűvkörébe. István azonban visszariadt a szószátyár női személytől, mogorván és tartózkodóan viselkedett vele szemben, azaz került bármiféle kontaktust; csupán egyszer szólt hozzá, akkor is a durvaságig nyersen: Drusiána minduntalan belekotnyeleskedett a férfiak beszédébe, István haragosan ráripakodott, hogy az atya gyermekének a Tanácsban hallgass a neve, kiváltképp, ha lánya.

Petki egy ideig mégis remélte, hogy lassan-lassan István szívébe lehet cseppenként annyi vágyakozást csepegtetni, hogy ha nem is valódi szerelemből, legalább az unalom és magány dohos kamráiból kikiváncozva, feleségül vegye lányát. Szerette volna, ha Drusiána, láthatólag elriadvá a Fejedelem illetlen mordulásaitól, nagyobb vonzódást mutatna, előhíva a másik bátorságát, mert a szerelem természete is valamiképpen olyan, mint a hollóé, aki mindaddig nem ad enni a fiainak, amíg feketedni nem kezdenek, és így a feketeségről kezdi ismerni, hogy azok a tulajdon fajtái lennének. Drusiána apja szándékait vakon követte. Ha apja azt mondja, lopózzon meztelenül István szobájába, megteszi. De Petki nem akarta póri immoralitással behálózni fejedelmét. Isten intézze azt, amit amúgy is neki kell megkötnie. Várt.

Kornis Zsigmond valamiért küldetett fejedelmének két agarat, Hóka és Kormos nevéket, s annak ellenére, hogy István sohasem kedvelte az állatokat, kiváltképp Hókát igen apolgatta. Éjszakánként megengedte neki, hogy hálólárában maradjon, amit az eb azzal hálált meg, hogy nedves, hús nyelvvel végignyalogatta gazdjára megduzadt tagjait, felitatva a kinok párlatát. A tavasz a beteg testében fakadó vizeket is meg-

árasztotta, a fájdalmak keservesen kínozták, elfonnyasztva a gyógyulás reményét. Ám csodás fordulattal állapota javulni kezdett, mintha az eb nyelve lassan-lassan kiszivná belőle a kórt; kisvártatva visszaállt minden a maga méretére, miközben, a feltételezéseket igazolva, a duzzadás tünetei az állaton jelentkeztek. Egyik este a kutyákra ügyelő legény a pincéből borzalmas vinnyogást hallott, de mire leért, Hóka vigasztalanul kimúlt, feltépett gyomra, lerágott jobb lába mutatta borzalmas kínjait.

A tavaszi depresszióból kilábaló Vencel püspök a hűtlen, hitét eldobó népen bosszút álló égi haragot látta a pusztító természetben. A bűnök komor magnanimitása az egekig felcsapott. A megbántott keresztény Istent miként lehet kiengesztelni? Istvánon kérte számon a dolgot, ő volt az, aki erre az ördögi expedícióra indította az országot. Ézsaiás prófétánál megíratott: Gyermekfejedelmeket ad nektek az Úr, és asszonyok uralkodnak majd rajtatok, amivel világosan megmondja, hogy semmi keményebb csapás nem érheti az országokat, mint az ostoba és nyafogó fejedelem.

Maros-Vásárhelyen országos gyűlést hívtak össze, és az elszaporodott tetvekből vagy, miként azon a vidéken mondták, szőke marháktól kínoztatván, órák alatt meghozták döntéseiket. Pirinyi, aki a rossz tanácsot is adta, de most tagadott mindent, s egy nyomban hazudott vele a többi tanácsúr is, holott valahánynak voxa áldás volt a pogányosodásra, abban járt közre sikeredéssel, hogy letegyék Istvánt a fejedelemségből. Előbb Bazsányit akarták méltóságra emelni, de időközben megérkezett Pázmán követ: nem kell németbarát fejedelem, mert az minden magyarnak rosszat tesz. Nekünk, úgymond a tekintélyes Pázmán, most elégséges hitelünk van a római császár előtt, de az csak addig durál, mígnem Erdélyben olyan fejedelem székel, aki maga mögött tudhat a rómaival mérhető hatalmat, azontúl mindjárt gallérunk alá pök a német, akár pap, barát vagy akárki más legyen. Mindezt mérlegelve ugyanakkor attól sem fosztván meg magukat, hogy borsot törjenek a pápista Pázmán orra alá, megválasztották Rédei Pált, akiről tudták, hogy a török támogatását élvez, ugyanakkor rártart reformáta hívő.

Az urak, bevégezvén a vásárhelyi tanácskozást, siettek Fogarasba, de már útközben eldöntetett, hogy kedvezőbb volna, ha István, az ország, belevéve Magyarhont is, leggazdagabb főura, akinek jövedelméből él a hadsereg, a papság, a közhivatalnokok serege, akinek pénzéből tartatik fenn az ország működése, mégis maradna; nem úzték el, mi több, megerősítették a fejedelemségben.

Ezzel egy időben Szebenben viszont az oda érkező székely és szász nemesek, engedve a német követelésnek, Lues Jánost, egy nem túl ékesszóló szász papot választottak fejedelemmé.

E perctől kezdve senki sem tudhatta, kicsoda a valódi fejedelem. Mégsem dőlt össze az ország, mi több, egy darabig megint nyugton volt; ahogyan ugyanabban a faodúban kitelel a mókus meg a vipera s a denevércsalád, egymásban kárt nem téve, elevenen és békességben kitavaszdva, ugyanígy volt ebben az országban is. A dolgot persze az is könnyítette, hogy a három fejedelemnek ugyanaz volt választott Tanácsa – Barcsai, Petki, Haller, Szász Jonatán, Gerneszegi, Naláczi, Bazsányi. Ha a német kérdezte, Lues, ha a török, Rédei, ha egymás között voltak, István, e gazdag földesúr volt az ország feje. (Simon Márton, egy közönséges rablólovag, akinek számottevő vagyona, de semmi becsülete nem volt, magát akarván fejedelemmé tenni, összehívott még egy országgyűlést Kászonba, de saját emberein kívül nem érkezett más, így kierőszakolt tisztét voltaképpen senki soha el nem ismerte. Decsi persze neki is küldözgette delátióit.)

Míg a férfiak az országos bajokkal bibelődtek, Drusiána felettebb unatkozott. Egyetlen vigasza volt: Péter páter, e hallgatag, de mulatságos férfi, akit apja Zsombékról hozott magával. Petki azt remélte, egyszer megered a csuhás szava, és kipakol Sapréről. Amikor azonban a báróra terelődött a szó, Péter szelíden, de állhatatosan összepréselte ajkát, elnémult, ahogy csak egy szenvedő, csalódott férfi tud hallgatni. Ez keltette fel Drusiána kíváncsi ösztöneit, kisajátította őt magának, házi papjává avatta, neki gyónt meg, őt rendelte magához, ha rossz álomból riadt, érte szalasztott, ha testi kínok törtek rá. Egyik éjszaka karjában csempészte át saját hálólhelyére, és a páter reggel arra riadt, hogy nincs joga többé magára ölteni szerzetesi gyapjúcsuháját. Nyugodtan felvehetted, dohogta családottan Drusiána. Kis bajuszkája haragosan sötétlett orra alatt. Nem volt szépek mondható, termetre igen erős, arca túl szigorú, bár formás, ám apjaura, akinek fiúgyermek nem volt, sok mindenre megtanította, tudományra, beszédre, amitől látványos biztonsággal járt a világban; tudott ijjal és muskétával bánni, ismerte a paripák viselkedését, a csikók ellésénél segédkezett, értette a deák szót és írást, s noha unta, számon tartotta a politika fejleményeit, tisztességgel megállta helyét a férfiak között, soha nem tévovázott, kemény volt és szigorú; de egyszer csak különös ígézet kerítette hatalmába, és addigi biztonsága, lényének határozottsága az ígézet meredélyébe szakadt, ő pedig aggodalmaskodva kezdte bizonygatni maga előtt, hogy testül-lelkestül mégiscsak nő, és egykori határozottságával döntötte el, hogy szüzességét habozás nélkül a pokolba hányja. Úgy bánt a páterrel, mint egy csetlő-botló csikóval, nyalta-falta, ajnározta, miközben a kései ébredés hevében verejtékezett, és türelmetlenül szuszogott. A páter nem mert lázadni, megrettent a lány testi erejétől, bujkált előle, de hiába rejtőzött gyíkok módjára a bútorok alá, Drusiána megtalálta, és könyörtelenül vondoza magával. Amikor Petki, megundorodván az udvar restségétől, a mihaszna uraktól, akik meggondolatlanul pattognak csupán, és többször esküdtek hűséget és pártoltak el egyazon minutumban, hogy akár egyik, akár másik hatalom leereszkedjék, és megbocsásson nekik, megcsömörlötten fogta magát, lányát és szolgálit, és visszatért Küküllővárra, majd onnan is tovább, hogy többé be se jöjjön az országba, Drusiána szijat kötött Péter nyakába, nehogy útközben elszökjön mellőle. Szebenbe mentek, onnan Tövisre, majd Enyedre, aztán Torda következett, Gerend, ahol Jósika Istvánnál töltöttek egy hetet, onnan indultak Kolozsvárra, Haller István Almása, Zilah, Somlyó és Nagykároly felé. Kolozsváron történt, hogy egy templom mellett elhaladva, Drusiána sodrából kikelve, bestyézni kezdte az ifjakat megrontó csuhásokat, akiket nem lehet eltávolítani az országból. A páter, elmerülve régi kóborlásainak fájdalmas emlékei közé, úgy tett, mint aki nem hallja a szitkokat, ám váratlanul felemelkedett, a nagy lelki felindultságtól elsápadva megálljt kiáltott, mire a kocsis visszarántotta a lovakat. Péter egyetlen mozdulattal letépte nyakáról a szijat, kiszállt, sorra lehúzogatta a ládákat, feltépte valahány fedelét, és hang nélkül, de a gyűlölettől remegő kézzel mindent földhöz vagdosott, ritka üvegkupákat és drága német tálakat, cserépkorsókat és mázas fazekakat, ami pedig törhetetlen volt, azt összeszaggatta és megtaposta. Még a párnákat is sikerült széttépnie, szállt a pihe, mintha havazna. Bevégezve pedig mindezt, az elképedt és végre elnémult lányra egyetlen pillantást sem vetve, kimért léptekkel elindult az ellenkező irányba.

István gyógyulása után is leginkább karosszékeben bóbiskolt, s a férfifüggők babusgatása helyett most orrát piszkálgatta. Amit orrából sikerült kitararitania, azt a szemközi falra fricskázta, oda, ahol hiányzott a faborítás. Orrának érzékenységét gerjeszt-

ve, morózussá vált, de a kifricskázott száradmány nedves végével oly pontosan tapadt a többi mellé, egyre vastagítva a múlt rétegeit, hogy a pontos célzásoktól megnyugodott. Kicsi, leolvasható dombormű keletkezett amott, egy gyermekfejforma, a mélyre temetett vágyakozás fattyú jelével.

A szász pap, Lues János szebeni házába vonult vissza. Őt sem érdekelte a politika, inkább festegetett. Egykoron Németalföldön is megfordult, hol megismerhette, miként válnak a festők a városok krónikásaivá, megfestve nemcsak a polgárok arcképét, hanem az utcákat, sikátorokat, folyópartokat, piacterek hajnali sürgés-forgását is. Megirigyelte tőlük a pillanat ily módon való birtoklását, s a magával hozott receptek szerint keverve a festéket, különös hajzatú ecseteivel munkához látott. Többtucatnyi tabló rögzítette Szeben életét, mindazonáltal a festő reménye, hogy ily módon tárja a maradékai elé életének eseményeit, nem teljesedett be. Senki sem értékelte munkáit. A képek sorsa az lett, ami a legtöbb tárgyé, ha nem olvad be környezetébe. Barcsai Miklós jó pár emberöltő múltán megpróbálta elképzelni, milyenek lehettek ezek a képek, és olyannyira sikerült neki, hogy a restituált tablókat jó pénzért árulhatta a németek országából érkezett idegeneknek, míg rá nem jöttek a hamisításra. István domborműve viszont sértetlenül fennmaradt a mészrétegek alatt.

Rédeit épp menyegzőjéről, két tánc között ragadták el a fejedelmválasztók, s tették meg fejedelmükké. Amikor triumfussal visszatért, és miként a szokás és az illendőség diktálta, legalább egy hétig akarta tovább ropni a táncot, nem mulasztva el, hogy közlakomát is adjon, néhány látványosságot is rendezzen, versenyt nyilazzanak, a közös öröm kimutatására alkalmas mulatságokról gondoskodjon. Ezenközben portyázó talpasai, akik az ő zsoldjában álltak régóta, mit sem tudva uruk előmeneteléről, próbára tették szerencséjüket, és egy gazdagon megterhelt török karavánt szélteben-hosszában elpusztítottak. Ferhát basának egyik fia, számtalan pereputtya esett áldozatul, amit megtudva, éktelenül felbőszült, és mivel nem maradt titokban, kik követték el a gaztettet, haragos, fenyegető üzenetet küldött Rédeinek, aki azt átvéve holtelevné vált. Azonnal félbehagyott minden mulatozást, s tüstént le akarta törölni valamivel ezt az oktan bélyeget magáról. A házasságát is kedvezőbb ómennel akarta ékesíteni. A török szemében mihaszna Lues Jánosra esett választása, ám mivel Szeben messze volt, inkább Lues szövetségését, a székelység elkényeztetett kapitányát, Baczó Mózeszt rohanta le. Baczó ellen tudott volna állni, ám Rédei éppenséggel a székelyek gyakran emlegetett furfangjával élve, föld alatti aknákat ásatott, s mintha csak a föld túlsó feléről érkezne, fényes nappal betört a Jófíú erődbe, puskatúzzel szétzilálta a háttal álló védőket, majd karddal, pallossal, szablyával megvágta őket, egyet sem kímélve. Baczó szép fejét elküldte a pasának, magyarázkodások közepette, engesztelésül.

E hír kézhezvételekor, nem tudni, kire vagy mire gondolván, István azt találta mondani, hogy úgy kellett, mire a fejedelmi szentenciáról értesített székelyekben bizonyossá lett, hogy István, örökös ellenségük, a Vidrányiak kegyetlen kiirtója állt ezúttal is a háttérben, és a legsötétebb átkokat szórták fejére, megesküdvé, hogy véres bosszút állnak testvérük galád módon megesett halálán.

Az országból távozó Petki Lénárt megállt a meszesi tetőn, és visszatekintett. Előtte meredeken lefutó hegyoldal, itt-ott a mészkőnél világosabb dolomitsziklával pettyezve, lent a Kraszna ezüstkanyarulata, a meder oldalát képező csillámpala fallal, amelyben egykor sok aranyat találtak. A patak túloldalán kezdődött a részben őserdővel, rész-

ben füves mezősséggel borított almási fennsík, s ott, ahol a havasok láncolata kezdődött, hegyes sziklagúla emelkedett ki az erdők lombtengere fölé, s annak tetején sok-sok mérföldről is jól kivehetőek voltak az almási vár zömök tornyai. Sötét felhők gomolyogtak az égen, sárga lángnyelvek cikáztak, tompa dörgés hallatszott: vihar készült. Petki térdre omlott, s búcsúképp imádkozni kezdett. Hálát adott Istennek, hogy épségben kivezette őt és családját e pusztuló, bűnös vidékről, de aztán könnybe lábadt szemmel könyörgött, oltalmazza meg az országot a további romlástól. S ott nyomban előhozatva levelesládáját, üzenetet írt a honn maradt Haller Istvánhoz: interveniáljon a Fejedelemmel, aki ne fordítsa elméjét másra, bár kicsi az ország, de Isten kegyelméből hegyek bevehetetlen védfala övezi, és az írásokban számtalan példát találunk arra, hogy holmi törpe, eszét arra használván, miként diadalmaskodik óriásokon. A kicsi egér is legyőzi a félelmetes sárkánygyikot, mert amikor a sárkány a víz szélén alszik, olyankor az egér a maga testét híg sárral bevonván, hogy jobban csúszhasson, a sárkánygík torkán hirtelen lesuhad, a hasába megy, és ott erősen kezdi beleit rágni. És a gyík hiába veszi észbe a veszélyt, kinjaitól csapkod, futkos, hol a víz mélyére fúrja magát, hol a szárazföldet veri farkával, már semmit sem tehet, a kicsi egér vigan lakmároz májából, míg a gyikot megölve, tele hassal, győzelmesen ki nem száll. Akkor annak tojásait egytől egyig összerontja, és édes liktáriumként felhörpinti. *Applica törökre, németre.*

Miközben ezeket diktálta, a felhőtenger kettévált, és előbukkant a napsugarak be-
ragyogta égbolt. És a fényben egy kiterjesztett szárnyú aranymadarat látott lebegni, mely úgy körözött az alatt párálló ország fölött, mintha fészket vigyázná a magasból.

Petki levelével egyszerre érkezett az agg Hallerhez Pázmán kardinál újabb követe. A kardinálnak elege volt a totojázásból, szigorúan kérdezte, hol marad az ország gyep-
lőjét erős kézzel tartó fejedelem, akinek megválasztását előbbi levelében szorgalmazta. A tanácsúr gondterhelten vakargatta szakállát. A nemesek regestrumából az írkok egymás után húzták ki a neveket: Békési Gábor elesett, Székely Mihály, Veselényi Ferenc, Borbély György török fogságba került, Balog Barnabás szintén elesett, Bornemissza János, golyó találta, Rácz Pétert a német kaszabolta le, Lázár István, Károlyi István, Király Albert, Kende Péter, ezek is elesetek, Dercsényi Tamás, Kerekes Mátyás tatárok fogságában, de remény sincs, hogy valaha is kiválthatják őket, mert családi birtokaik török kézen, igen csekélyke vagyonuk maradt, Kendi Gábor, Bogáti Boldizsár, Sügér János, Süveg Albert, Ravazdi György, Kovacsóczi István és Farkas, Vidrányi György és Zsigmond, Forró János, Nagy Pál és a többiek a sok-sok belháború áldozatai, és még megannyi jeles és drága életű nemes magyar úr, és akkor nem történt említés a szász vagy a székely veszteségekről. Maga Haller is betegágyából kelt ki, a Vargyas és Olasztelke közti száldobosi határból hozatta cserépkorsókban a savanyúvizet, azzal folytatta a kurátiót, de érezte, mégsem fog meggyógyulni. Ki legyen az?, üzenté vissza Pázmánnak. Nem bánom, maradjon István, válaszolta az öreg kardinál.

Haller nyaggatására István visszakészült a királyi székvárosba, Fejérvárra, s ha már úton volt, mégiscsak szükségesnek látta, hogy Saprét felkeresse, hátha ráveheti, hiszen nemrég hűséges embere volt, hogy vele tartson, és miként annyiszor, egyenesbe állítsa a dolgok menetét.

Meleg májusi napok következtek; a kevés kísérettel úton levő István gyermeki ug-rabugrával kergette a lepkéket. Behatolt a legkisebb és legeldugottabb völgyek mélyére, és amikor a tiszta vizű patakokban megpillantotta a piros pettyes pisztrángokat, két szolgáját menten visszaküldte alkalmas felszerelésért, ő maga pedig táborot üt-
te-

tett egy három oldalról friss lombokkal bekerített völgyben. Halászott, és jóízűeket lakmározott, bölénybőrön aludt, elfeledkezett mindenről. Élénk jókedve áttörte a gondok falát, és elmosta az országos ügyek megoldatlansága miatt érzett lelkiismeret-furdalás összes gyötrelmét. Megtanulta maga tisztítani a halakat, sőt odáig jutott, hogy elkészítésüket is egymaga végezze, és variálva a különböző recepteket, mindennap új fogásokkal örvendeztette meg magát. Igaz ötletességgel pácolta a hal húsát, és gombás sültje a leghíresebb szakácsokéval is felvehetne volna a versenyt. Különösen büszke volt a vadcsomborral és erdei kaporral ízesített nyers fűrjtojással és szalonka mellével solidált pástétomára, amelyet szavak hosszú sorával dicsérgetett háziszolgái előtt. Az erdei kaportól arca kipirult, izmai megkeményedtek. Ezt a növényt gyűjtötték a pásztorok is, mert szerkenti a teheneket, egyetlen veszélye, ha mértéktelen mennyiségben rágcsálják, mert a tehenek tőgye szétrobbant a bőséggel meggyülemlett tejtől. Gyermeki örömök közt élt, madarakra lövöldözött, málnát szedett, sugárzott belőle az életkedv, hallását visszanyerve, a lombok közt trillázó madarakban gyönyörködött, csámcsogva falatozott, és nem váltott köntöst, ha leette magát. Az örömök mennyei díszletei között olybá tűnt neki, hogy már régóta halott, és Isten kegyelméből e kies völgybe bebocsáttatott, ahol egészen másképp mérik az időt. Pedig a halál, bár ott gubbasztott maga is e kies völgyben, még nem jelentkezett érte.

Az aggodalmaskodó Pázmánt, illetve követeit nem jó szívvel fogadták az új kálvinista és unitárius urak, reformáta gyomorral utálták a harcos pápistát. Amikor napvilágra került, hogy mégiscsak István maradását erőszakolja, az annyi veszély között megőrzött szabad választás jogán esett csorbát kiáltva, valójában a hármasság megosztottság kínálta előnyöket féltve, alantas praktikákba kezdtek. A legbelsőbb udvari környezetben is akadt egy elvakult emberük (neve már rég homályba veszett), aki a bosszúra szomjazó székelyek unszolására kiadta, merre időzik nyári táborozásban a Fejedelem.

István rosszul aludt; álmában két borsószemnyi vörös golyóbis elől menekült, árkon-bokron keresztül, fogyó kitarással. Felriadt, kilépett sátra elé; már reggel volt. Kint senki, kihuny a tűz is, hiába kiáltozta a szolgák nevét, válasz és visszhang nélkül elnyelődött kiáltása. Rettenetes magány szakadt rá, megpróbált minden gondolatával, emlékeinek darabjaiból, a képzelet engedékeny kiigazításaival megidézni valakit, valakit elérni, valakihez eljutni, de senkit sem talált. Sem asszonyt, sem gyermeket, sem egy húséges férfit. Rádöbbsent, ezekben a napokban semmit nem kapott vissza: nem a gyermekkor gondtalansága várt itt rá, hanem egy rafinált csapda, és a gallyak közt hálóikat gyártó pókok saját fonadékaikon túl mást is köréje fontak: a magány elszakíthatatlan hálóján beszótték az utolsó kijáratot is. Mint a veszélyt érző állat, még mindig az eleven álmoképek hatása alatt, úgy, ahogy volt, egyetlen pokrócba bugyolálva, átszaladt a tisztáson, és egy sűrű, jól eldugott lombszakadékba rejtőzött, onnan lesve, mi fog történni. Bazinius álmofejtéséből merített okoskodással igyekezett álmából kiolvasni jelen fenyegetettségének természetét, bár nem értette, miért félt annyira a golyócskáktól. Egy tuskóra hajtotta fejét, és elszenderedett. Ezúttal napfényes ligetet látott álmában, s a liget levegőjében egy aranypikkelyű hal úszott keresztül; arca előtt megállt, ő mézbe mártott kenyérdarabot adott neki, mire a hal megengedte, hogy megcsókolja. Amikor felébredt, még sokáig maga előtt látta a gyönyörű testet, amint kecsesen hullámozva szeli a levegőt. Szemét lehunyta, és visszaaludt.

Majláth Pál legidősebb fia, aki szintén Pál volt, három társával kereste a sátrából elillanó Fejedelmet. A megvásárolt lakájok azt vallották, s ezt ki nem hűlt fekhelye is

elárulta, István alig hagyta el táborát. A merénylők egy ideig lesben álltak, hátha visszatér; végül a déli órákban nekiindultak.

Az ifjú Majláth Pál grófi ágból származott, anyja is előkelő személy, Vidrányi Zsigmond lánya volt, mindazonáltal tékozlásai miatt vagyontalan, kisdud nemessé degradálódott. Szakajtónyi mosdatlan kölyökkel, elnyűtt asszonyával, néhány szolgájával, cigány pecérével élt egy roskatag udvarházban, minduntalan vágyakozva az ősei révén őt megillető társaságokba, ahová ha bejutott, vitézségéről költött mesékkel toldozta-foldozta szakadozott hírnevét. Vitézsége a valóságban azonban szintúgy üres tárházát mutatta, mindenhol társai, a vele tartott három székely hadnagy mögött csörtetett, onnan adta utasításait. Székely népünk nemes vére kiált bosszúért!

István a tuskó mellett feküdt furcsán kibicsaklott nyakkal, szeme fénytelenül meredt az égre, mintha a fák összehajló koronája között kibukkanó égdarabon lebegő báránnyelűkön függene. Majláth távolról érdeklődött, mi történt, majd a hadnagyok biztatására odalépett, és egy kardsuhintással lefejezte a holttestet. A nyakból nem folyt semmi vér, így még mindig tisztán látszott a törzsen maradt nyakperem felszínén két világító vörös pontocska a kidudorodó gége tövében. A levágott fejet ifjú Majláth Pál a tetemről lerángatott pokrócba tekerte, s már indult vissza, amikor a bokrok aljában észrevette a kígyómadarat. Mozdulatlanul hevert, két karika szemében a sárga fény kihunyott, fakó, elszíntelenedett teste akkorára puffadt, mint egy vizestömlő. Majláth szórakozottan belesúrta a kardját, mire a tömlő pukkanva szétspriccelte István kaportól megédesedett véréét. A férfiak szentséggel ugráltak félre, a Fejedelem legutolsó gáztettét látva a dologban.

Majláth Pál otthon kigöngyölte a fejet, kiborította az asztalra. Népes családja épp vacsorázott, főtt kölest ettek zsírral és hagymával. A gyermekek a fejre meredtek, elnémulva bámulták, iszonyodva és vágyakozva.

A fej nélküli testre a sűrűben bőklászó kósza tatár horda nyilasai bukkantak, és valami okból Sapré báróval azonosították. Mivel érzéketlen tetemét hiába sanyargatták volna, lelkén álltak bosszút: hogy soha ne tudjon megnyugodni, a törzset felvitték a Kristályhegy hóval fedett csúcsára, ahol mindig olyan tisztán szikrázik az ég, hogy nappal is láthatók a csillagok; ahová reszketve közelít a lélek, ahonnan fogvacogva rohan le. (Évszázadok elmúltával is, amikor augusztus derekán megfordult a szél, és a tél közeledtét jelezve, a hegy felől kezdett fújni, a völgyben lakó gazdák váratlan öröme a tehenek rég nem tapasztalt bőséggel kezdtek tejelni.)

Az ország e zavaros idők után szintúgy nem lelt nyugalmat sok-sok emberöltőn át. Ahogyan az út mellé vetett borsót mindenestül megszaggatják, úgy a boldogtalanságra jutott országot a magánál szerencsétlenebbek is megcsúfolják, mi több, kik azelőtt tisztelték, azoknak is rút szájuk nyílik.

Szakács Eszter

FÁTUM

I

Görbe hátú, vaksi öregasszony, ez lett belőlem.
Kétrét görnyeszt az örökös hideg.
Fátumom – e hosszú mondat – végén, sötét kérdőjel, állok.
Oly könnyedén tékozoltam bűneimet:

hű társaim, hamarább fogyatok el, mint az életem.
Mit kezdjek ily egyedül immáron?
Egyetlen árva, körbenyírt obulusom sincs már,
hogy a Styx vizén velem átevezhessen Kháron.

II

Ó, én nem áldoztam kakasszókor az isteneknek!
Hiábavalóságok napszele röpitett föl az űrbe.
Csak az ujjongó magasságra emlékeztem,
a fuldoklásra soha, közétek visszakerülve.

Neked elárulom, te szép szemű,
hogy egy kéz sorsomra a kockát most veti.
Valahol felsorakoztak már a titkos jelentésű számok,
de cinkpohár-életem még szájával mindet lefedi.

III

Menj el. Kháron folyója benedvesítette lábam,
s én még nem kerestem meg a fuvardíjravalót.
Elsőszülöttje vagyok a halottaknak, e jogon legszegényebb.
Csengve gurulnak szét előttem az ezüst napok.

Éhem poros fóliánsokkal verem el. Eklogákból iszom.
Semmim sincs, így semmit sem adhatok.
Ludvérc, kecskerágó legyenek eztán tanuim:
csak jót cselekszem, hogy emlékeztessen, milyen rossz vagyok.

KÖTELEZŐ GYAKORLATOK

Mindig nélküled ébredek fel álmaimban,
ezért már lassan elaludni félek.
„A kis halál.” Kötelező gyakorlatoknak hívom inkább.
Egyszer tökéletesen megcsinálom, s ottragadok végleg.

Ha álom–ébredés váltóárama nem küldi
majd lelkem kapszuláját oda-vissza,
a túlpartról még utoljára reád nézek,
s akkor arcod homokját a Léthé magába mossa.

Lackfi János

A VILLAMOSBAN SZELLEMKÉPEK

a villamosban szellemképek laknak
foncsorai a rétegelt ablaknak
a kapaszkodóhoz egyszerre nyúlnak
a valaha ott kapaszkodott ujjak
ez orrot fúj, szívja orrát a másik
nyelv keresi a reggeli morzsáit
egyik rágja, másik nyálazza ajkát
tükrébe néz, hol egy harmadikat lát
ki tapogatja arcán a borostát
vagy pattanás dühíti, s jól borotvált
elrendezik a ballonjuk esését
sematikusra (domborzati térkép)
a kalapok, táskák, kabátszegélyek
összeborulnak és egymásba érnek
a linópadlón augiászi hordalék,
amellyel a sok talp telehordta
s már átnyúlkálnak az időn, vakarják
a más fülét, igazítják a karját
mint inkeket szokás, hosszú körömmel
sértik fel a régi arcot, köszönj el
a bácsitól, ki tegnapelőtt ült itt
szájból szájba lehellik a kisüstit
behajlítják a más térdét, s ha itten
láb lábra hág, öt száj egyszerre szisszen
módszeresen szemüveget cserélnek

mindegyikük a más szemével réved
és udvariasságot félretéve
bámulnak az idegenek könyvébe
testrész testrésszel itt egymásba tűnik:
s böngészhetik a megállók betűit
s az itt lévők közül bár mind leszállhat
a felszállók tömött kocsit találnak

FAGGATÓ

Mitől old el a mai est
mihez köt majd a reggel
s a közti vízből rád mi les
éjszaka mondd mi veszt el
lesz-e átvinni még hajó
láncot csörgetni révész
partot ér-e a korhadó
vagy majd keresse régész
s ha csónakodnak bérlete
lejár újítani hol kell
mondd tudod-e mi köt ide
tudod-e majd mi old el?

Kovács István

EGY 1848-AS LENGYEL TÜZÉRTISZT VISSZAEMLEKEZÉSE AZ ELSŐ KASSAI CSATÁRA ÉS ELŐZMÉNYEIRE

A szabadságharc főhadserégének törté-
ájáról Teofil Łapiński adott ki legkoráb-
ban összefoglaló munkát. A FELDZUG DER
UNGARISCHEN HAUPTARMEE IM JAHRE
1849 (A MAGYAR FŐHADSEREG HADJÁRATA
1849-BEN) ugyanannak a hamburgi ki-
adónak – (Hoffmann und Campe) – gon-

dozásában látott napvilágot 1850-ben,
amely szinte vele egy időben Czetz János
BEM'S FELDZUG IN DEN JAHREN 1848
UND 1849 (BEM HADJÁRATA 1848-BAN ÉS
1849-BEN) című munkáját is megjelentet-
te Bem erdélyi és bánági hadjáratairól.
A főhadserég működését esetenként

visszaemlékezés-szerűen taglaló Łapiński-mű címlapjáról megtudható a szerzőről, hogy „a magyar tüzérség századosa”.

Túl ezen, ki volt Teofil Łapiński?

A lengyel mozgalmakat immáron két évtizede segítőkész rokonszenvvel figyelő Marx a legbölcsebb lengyelnek nevezte őt 1863-ban. Hasonló véleménnyel volt róla Bakunyin is. Ugyanakkor Adam Mickiewicz fia, Władysław Mickiewicz, az 1860-as évek lengyel emigrációjának egyik legtekintélyesebb vezetője „iszákosnak”, „gazembernek”, „csavargónak” titulálta őt.¹ Magyar felettesei és lengyel bajtársai viszont még egyértelműen jó véleménnyel voltak az 1848/49-es szabadságharcban kifejtett tüzérparancsnoki működéséről, katonai tehetségéről.

1850-es munkájában Łapiński alig vall önmagáról, jóllehet a tavaszi és nyári hadjárat személyesen átélte eseményeit írja le – többnyire megbízhatóan. Elfogultsága két személy kapcsán érhető tetten. Egyrészt honfitársát, Dembiński Henryk altábornagyot jó hadvezérnek tartja, s leplezetlen hibáit, mulasztásait mentegetni, magyarálni igyekszik, másrészt Görgey tábornok minden tétét „a világos áruulás” bevezetéseként ítéli meg, így például azt tartja, hogy az isaszegi csatában tanúsított határozottságával tudatosan félrevezette környezetét, az Országos Honvédelmi Bizottmányt – élén Kossuthtal. Előítéletét, amely nyilván a drámai augusztusi és októberi események után terebélyesedett kórossá, két esemény kapcsán gyűri le a fővezéri helytállás iránti hivatásos katona csodálata. A Haynau főhadserge ellen Győrnél 1849. július 28-án csatát veszítő VII. hadtest visszavonulása kapcsán a következőt írja Görgeyről: „A döntő pillanatban megjelent Görgey három század huszárral. Jelenléte, bátorsága, energiája megállította a menekülőket, s így sikerült neki a csatarendet mindaddig helyreállítani, amíg a hadsereg jó rendben visszavonulhatott.”

A július 2-i győztes komáromi csatáról pedig, ahol a magyar fővezér egy lovasro-

ham vezetése során súlyos fejsébet kapott, így méltatja őt: „Görgey ma mindenütt jelen volt, és soha még egy ütközetben oly odaadónak nem mutatkozott, mint ekkor itt.”

Amikor történeti áttekintését Łapiński 1849 végén, 1850 első felében papírra vetette, még csak huszonhárom éves. Az immáron hatvan esztendeje folyamatosan kiadott, de a lezárására még sokáig váró LENGYEL ÉLETRAJZI LEXIKON (POLSKI SŁOWNIK BIOGRAFICZNY) kérdőjelet tesz a születési évként feltüntetett 1826 elé, s születési helyét se adja meg.² A fiatalon a bécsi Theresianumba felvett Łapiński katonai minősítőlapja szerint 1827-ben született a Tarnów megyei Skrzynkán, Daleszowicében. A „kaderlap” lakonikus bejegyzései hullámzóan érzékeltetik Łapiński fiatalkori katonai pályáját. Mint az 57. gyalogezred ezredhadfőjét 1843 novemberében helyezik át a 3. tüzérezredhez. Kérdés, miért fokozták őt le alágyússá 1844. július 25-én. Másfél év elteltével, 1846 elején léptetik elő ismét ágyússá.³

A szerény előléptetéstől függetlenül Teofilra nézve tragikus az 1846-os esztendő. Bátyja, Jan részt vett az emigráció által kezdeményezett 1846-os galíciai nemesi összeesküvésben, amelynek a jobbágyfelszabadítás kihirdetése, az „érdekegyesítés” megvalósítása lett volna egyik célja. A Lengyel Demokratikus Társaság a legcsekélyebb előkészítő, felvilágosító munkát se tartotta szükségesnek a parasztok körében. Dogmatikusan hitte, hogy elég a jobbágyfelszabadítás jelszavával körbehímtett nemzeti lobogót meglengetni, s a megváltandó nép egy emberként felsorakozik alá. A rendőrügynökeik által mindenről pontosan tájékozott osztrák hatóságok kihasználták a heti többnapos robottal és nagyarányú terménybeszolgáltatással megnyomorított jobbágyoknak uraik ellen évszázadok óta sűrűsödő gyűlöletét. Elég volt felröppeníteni a hirt, hogy a császár ellen lázongó uraságok alkalmasint a jobbágyok kiirtására is szövetkeztek, s az 1846. február 18-

án demokratikus társadalommegváltó jelszavakkal Tarnów elfoglalására vonuló nemeseknek cséphadaróval, kaszával, baltával, vasvillával felfegyverzett parasztok állták útjukat. Az egész Nyugat-Galíciát lángba borító jobbágymegmozdulások nyomán négyszázhetven udvarház hamvadt el, s a mézárásoknak több mint ezer ember esett áldozatul. Nem Stanisław Wyspiański által hatásosan a MENYEGZŐ-be iktatott s ennek nyomán Andrzej Wajda által is epizódszerűen megörökített irodalmi mese, hogy a tarnóvi sztarosza, Józef Breinl pénzjutalmat adott a beszélgetett fejéért. Az 1846-os galíciai tragédiából a tanulságot a magyar reformellenzék jobban levonta, mint a lengyel emigráció.

Teofil Łapiński bátyját, Jant kis híján agyonverték a jobbágyok, és tízévi börtönre ítélték az osztrák hatóságok. A „kis híján” ez esetben az életét jelentette. A szerencse balsorsában sem pártolt el tőle: az 1846 óta óvatos Galicián ugyan éppen csak átcsaptak a Népek Tavaszának forradalmi hullámai, de a Bécsben kihirdetett uralkodói kegyelem Jan előtt is megnyitotta Spielberg várbörtönének kazamatáját. A rabság nem törte meg... Ezt bizonyítja öccsének adott, ellentmondást nem tűrő utasítása: fordítson hátat az ország-rabló hadseregnek.

A fentebb idézett minősítőlap lakonikus zárómondata szerint Teofil Łapińskit 1848. április 30-án kérésére leszerelték. Ettől a naptól kezdve életét, pályájának alakulását az 1872-ben kiadott rövid életű budapesti lengyel nyelvű hetilap, a *Tygodnik Polski na ziemi węgierskiej (Magyarhoni Lengyel Hetilap)* hasábjain megjelent emlékiratában kísérelhetjük figyelemmel.⁴

Mint a galíciai Nemzeti Gárdának tervei felült tüzértiszteje 1848 októberének utolsó napjaiban érkezik Magyarországra. Eperjesről Kassán át a fővárosba tart, hogy belépjen a honvédtüzérségbe. Több száz lengyel szekerezik ekkor Pest felé, de más céllal, mint ő: honfitársai ugyanis légiót

akarnak felállítani. Łapiński viszont ellene van a magyarországi légió eszméjének. Hogy miért, arra meggyőző magyarázattal szolgál memoárjában. A véletlen ismerettségnek köszönhető, hogy a Kassa városa által felállított tüzérüteg szervezője és parancsnoka lesz. A lövegek hamarosan eldördülnek a duklai hágóban, de nem tudják feltartóztatni a Franz Schlik tábornok vezetésével december 6-án Magyarországra benyomuló galíciai hadtestet. A Pulszky Sándor ezredes parancsnoksága alatt sebtében felállított magyar sereg Kassáig vonul vissza a császári csapatok elől. A döntőnek ígérkező ütközetre 1848. december 11-én Felső-Magyarország fővárosa előterében kerül sor. A zömében kiképzetlen és felszeretlen nemzetőri csapatokból álló magyar sereg teljesen szétszóródik a pár órás összecsapás nyomán. A résztvevő Teofil Łapiński húsz-egynéhány év távolából kesernyés humorral árnyalt szuggesztív leírását adja a balsikerű csatának. Ő egyébként elégedett lehet: ütege megállta a helyét.

1849. január 4-én hiába állnak jobb honvédzászlóaljok az új főparancsnok, Mészáros Lázár hadügyminiszter rendelkezésére, a második kassai csata minden tekintetben utánzása az elsőnek, csak az elszenvedett vereség a nagyobb. Łapiński ütegpáncsnokot formálisan csak a *felsőtisza* elnevezést kapott (majdani I.) hadtest új főparancsnoka, Klapka György ezredes nevezi ki hadnaggyá. A tavaszi hadjáratot már az I. hadtest 4. ágyúütegének századosaként küzdi végig. A váci csatában szerzett érdemeiért III. osztályú érdemjelet kapott.⁵ A nagysallói csata ismertetése során Klapka emlékiratában név szerint megemlékezik „a derék Łapińskiról”.⁶

A világosi fegyverletétel után többedmagával sikerül visszajutnia Komárom várába. Mint komáromi kapituláns előbb Németországba, majd Franciaországba távozik, ahol a lengyel emigráció Adam Jerzy Czartoryski herceg által vezetett

arisztokrata szárnyához csatlakozik. Az ő megbízásából utazik Törökországba, ahol áttér az iszlámra, s ezzel lehetővé válik, hogy Tefik bej néven őrnagyi rangban a török hadseregben szolgáljon.

A krími háború után a cserkesz felkelőkhöz csatlakozva egy lengyel töredékszázaddal egészen 1859 végéig a Kaukázusban harcol az oroszok ellen. Célja a lengyel ügy szolgálata – mindenáron, minden eszközzel. A nyugati országok részéről tapasztalt több évtizedes közöny súlya alatt megtörik, s az 1860-as évek elején Isztambulban emigrációs tevékenységét magyarázó „igazoló jelentést” nyújt be az orosz nagykövetségre...⁷

Az 1860-as évek második felében az emigráció demokratikus szárnyához közeledik. Az 1863/64-es lengyel szabadságharc kirobbantását követően a Nemzeti Kormány ügynökei által szervezett – egy bérelt hajóból álló – „tengeri expedíció” parancsnoka lett, amelynek önkénteseket, fegyvert és lőszert kellett volna partra tennie Litvániában. Az ekkor már ezredes Łapiński visszautasította, hogy a Nemzeti Kormány tábornokká nevezze ki. A deszantvállalkozást majdnem meghiúsították a svéd hatóságok, s teljesen lehetlenné tette a part mentén tomboló vihar.

Ezt követően Marx segítségével próbált egy ezer főből álló német légiót szervezni,⁸ de nem maradt rá ideje, mert az első modern európai partizánháborúra 1864 nyarán pontot tett a tizenöt-szörös túlerőben lévő orosz hadsereg.

Łapiński az 1860-as évek politikai enyhülést hozó második felében sem telepedt haza, Galiciába. Különbéle hazai és emigrációs folyóiratok külföldi tudósítója lett. (Talán ez szolgált ürügyül ahhoz, hogy a kiegészítés után Magyarországra látogasson.) Aktuálpolitikai beszámolóit mellett számos önéletrajzi jellegű visszaemlékezést, útleírást, kaukázusi népeket, szokásokat leíró tanulmányt tett közzé különféle folyóiratokban.

Csak 1878-ban, a török–orosz háború lezárulása után tért vissza az 1868-ban autonómiát kapott Galiciába. 1886-ban bekövetkezett haláláig annak fővárosában, Lembergben élt – magányosan, mindenkitől elfeledve.⁹

Feltehetően 1871-ben írott emlékiratának adalékai árnyalhatják 1848 novemberének és december első harmadának bártfai, eperjesi és kassai eseményeit, s hozzájárulnak a felső-magyarországi hadszíntér első ütközetének alaposabb megismeréséhez.

Jegyzetek

1. Gnat-Wietawska, Zbigniew: GENERALOWIE POWSTANIA STYCZNIOWEGO (A JANUÁRI FELKE-LÉS TÁBORNOKAI). Pruszków, 1994. 63–64.

2. POLSKI SŁOWNIK BIOGRAFICZNY (PSB). XVIII. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1973. 214.

3. Bona Gábor szíves közlése nyomán.

4. Łapiński, Teofil: Z PRZYPOMNIEŃ POLSKIEGO WYCHODZCY, BYŁEGO OFICERA HONWEDÓW (1848–1849). *Tygodnik polski na zemi węgierskiej*. 1872. 1–5. sz.

5. Bona Gábor: KOSSUTH LAJOS KAPITÁNYAI. Bp., 1988. 361.

6. Klapka György: EMLÉKEIMBŐL. Bp., 1988. 221.

7. PSB. XVIII. 215.

8. Gnat-Wietawska: i. m. 64.; Nils Uggla, Andrzej: FR M POLITIK TILL LITTERATUR. SVETIGES VÄG TILL DEN POLSKA NATIONELLA DIKTNINGEN UNDER 1800-TALET I SJU STUDIER (A POLITIKÁTÓL AZ IRODALOMIG. SVÉDORSZÁG ÚTJA A LENGYEL NEMZETI KÖLTÉSZETHÉZ AZ 1800-AS ÉVEKBEN – HÉT TANULMÁNYBAN). Uppsala, 1989. 47.

9. PSB. uo.

Teofil Łapiński

EGY LENGYEL SZÁMKIVETETT, VOLT HONVÉDTISZT VISSZAEMLEKEZÉSEIBŐL (1848–1849)

Kovács István fordítása

Milyen régen volt, huszonnégy éve már, s mennyi minden történt, mi minden változott e látszólag nem is oly hosszú időben, talán több, mint azelőtt évszázadok során! – Új emberek, új eszmék, belsőleg és külsőleg új formát öltött nemzetek. Nekünk pedig, akik hipp-hopp visszatérünk azokra a helyszínekre, amelyeket akkoriban magunk mögött hagytunk, s hegyeit és folyóit, erdőit, rétjeit és szőlőkertjeit szemléljük, amelyekkel annyiszor álmodtunk, egyszeriben az az érzésünk támad, mintha csak tegnap mentünk volna el innen. Csak ha az emberekkel találkozunk, az új arcokat és új otthonokat fürkésszük, s a hajdanitól hej de elütő véleményeket halljuk, döbbenünk rá a valóságra.

Ehhez hasonló gondolatok suhantak át rajtam, amikor egy régi bajtársammal találkoztam, ki a magyar szabadságharc vége óta nem látta szülőföldjét, s ezen idő alatt az egykor ifjú pocakos és tar férfiúvá élemedett. Vele utaztam Bécsből Pestre. Ennek előtte már két ízben jártam Pesten, s útítársam megannyi kérdésért kellett megválaszolnom: tőlem telhetően álltam elébük.

„És mondd, bajtársam, voltál-e az angol fogadóban, tudod, ott, ahol Budavára meg-rohanása után oly nagy vigalommal lakomáztunk?” – Voltam.

„Hát Mariska, a tüzes szemű pincérleány megismert-e téged? Kérdezett-e rólam?”

Útítársunk, egy fiatal huszártiszt lefegyverző kedvességgel nevette el magát. Bajtársamra néztem, ő meg rám, és mindketten elrévedve néztünk magunk elé. Talán ugyanazon gondolatok telepedtek ránk, és nem akarózdott nevetnünk. A fiatal huszár is abbahagyta a nevetést, és szomorú pillantást vetett ránk. – „Hol van már ő, a gyönyörű Mariska?” – Ma talán már gazdag és kövér szállodatulajdonos, ki a férjét papucs alatt tartja, s a személyzetet gardézza. Lehet, hogy zöldségeskofa, és azzal bajlódik, hogy unokáival megkedveltesse a paprikát?...

Vigassággal köszöntött ránk 1848 tavasza. Boldogabban aligha élt meg nemzet. Minden az aranyidők eljövételét ígérte, de mindenből érezhető volt, hogy kemény harcra kell készülni. Ausztriában az összes nemzetek és népek érezték ezt – és készültek rá.

A bécsi forradalom az osztrák hadsereg katonájaként ért engem. Bevallom, halvány sejtelmem se volt arról, mi történik. Pedig volt egy tőlem alig idősebb bátyám, aki már 1846-ban átesett a politikai tűzkeresztségen, s kit, miután a járása parasztjai félholtra vertek, sokévi börtönre ítélték. Élénk levelezést folytattam makulátlan jellemű bátyámmal, akit megannyi társával együtt kiengedtek a börtönből, s úgy döntöttem, hogy mindenben követem a tanácsait. A paraszti cséphadarók és Spielberg falai a helyett, hogy lehűtötték volna, még inkább lánggra lobbantották az én Jan bátyámat, s már az első levelében felszólított az osztrák szolgálat elhagyására.

Mielőtt ezzel kapcsolatban megtettem volna az első lépéseket, jött a második levél,

amelyben bátyám, mint gyámom, merthogy akkor még nem voltam nagykorú, már nem kéri, hanem egyenesen parancsolja, hogy nyomban lépjek ki az osztrák hadseregéből. Szíves örömet hallgattam rá, mivel feldúlt a levelével azt írván, hogy a fenyegetett hazánknak nagy szüksége van rám. A formalitások több időt vettek igénybe, mint reméltem, s csak Krakó bombázása után¹ kaptam meg a várva várt leszerelési engedélyt.

Miután megérkeztem Galiciába, érdeklődéssel mértem fel az ottani mozgalmat és vettem részt benne. Legelőbb egy ugyancsak magas konfederatát csináltattam, s azt húzva fejembe lovagoltam be a közeli kisváros nemzeti gárdájának mustráira.² Mivel untam magam falun, beköltöztem a járási székhelyre, s beléptem az ottani gyalogosgárdába. Sokat beszéltek és írtak össze arról, hogy mi mindent lehetett volna tenni akkor, s Lengyelország más részein élő testvéreink is szemünkre hányták, hogy nem tanúsítottunk kellő erőt és áldozatkészséget. Akkori véleményem az elmúlt negyedszázad tapasztalataival gazdagodva sem változott, vagyis Galiciában semmi többet nem lehetett tenni akkor, mint amennyi történt. Nemzeti gárdistát játszanunk is csak azért volt szabad, mert az osztrák kormány – tekintettel Bécs és a birodalom több részének helyzetére – azt megengedte. Tehetlenségünk természetes következménye volt az 1846-os katasztrófának.

Amikor már mindent jó alaposan kifürkészttem, egy alkalommal megkérdeztem a bátyámat, hogy mármost mi módon mentsem meg a hazát, és voltaképpen mi szükség is van itt rám. Azt hittem, vetette oda Jan, hogy tűzéréség is alakul, s a járásban te vagy az egyetlen, aki... „De'jszen, drága Janom, hogyan akarsz te tűzéréséget szervezni, amikor egész Galiciában nincs egyetlen lövegünk se, járásunkban meg még annál is kevesebb van... Jószerével én abban se vagyok biztos, hogy akár egy mordály is akad a határai közt.”

De ha Galicia híjával volt is az ágyúnak, Magyarország nem, éppen ellenkezőleg. Mivel pedig nem fért hozzá kétség, hogy előbb vagyunk Lengyelország javára, mint kárára, úgy döntöttünk, hogy Magyarországra megyek, és ott felajánlom szolgálatomat. Miután búcsút vettem a családtól, útlevelet kértem, amelyet akkor még minden további nélkül megadtak, s október 25-én búcsút intettem a szülői háznak. Előtte megígértem a bátyámnak, hogy mihelyt lehet, hírt adok magamról, de őt mindaddig nem hívom, amíg biztos nem leszek benne, hogy nagyobb szükség van rá Magyarországon, mint Galiciában.

Jaslóban találkoztam egy szomszédunkkal, a lengyel hadsereg egykori tisztjével, Tabaczyński úrral,³ aki ugyancsak Magyarországra tartott. Összeismertetett egy polgártárral, ki a Jasło és Dukla között húzódó úton lakott. A derék nemes felajánlotta, hogy mivel nála nyugodtan megszállhatunk, küldjük vissza lovainkat, s ő majd a saját fogatával visz el bennünket a tőle pár mérföldre fekvő határátkelőhöz. Az utolsó lengyel földön töltött esténk és éjszakánk egy tisztességes és hazafias érzelmű lengyel család társaságában telt el. Sajnálom, hogy, jóllehet vendégszerető gondoskodásukra ma is emlékszem, a nevüket elfelejtettem. Már Jaslóban is fiatalok sokaságát láttam, akik Magyarországra tartottak. Többségük polgári öltözetet viselt, néhányuk a nemzeti gárda mundérvját hordta. Duklához közeledve mind több ifjú önkéntessel találkoztunk, de itt-ott idősebbekkel is összeakadtunk, akik többségükben emigránsok voltak. Azon kevesek, kik útlevéllel rendelkeztek, az országúton haladtak, de a többség a hegyen átkelve kerülte ki azt a helyet, ahol az útlevél felmutatása elengedhetetlen volt. Az osztrákok könnyűszerrel elejét vehették volna e népvándorlásnak, de látszott, hogy

a felsőbb hatóságok megelégedésére szolgál, hogy a veszélyes gyúanyag egy része önként elhagyja Galiciát.

Miután dél körül megérkeztünk Duklába, bekanyarodtunk az egyetlen vendégfogadó udvarába, hogy a lovak kifújják magukat, mi pedig megebédeljünk. A Magyarországra tartó lengyelekkel zsúfolásig telt ház úgy festett, mint egy irodalmi kávéház. Az egyetlen kis mellékszobában, amelyet a fogadós, nyilván előkelőbb küllemünk miatt, a rendelkezésünkre bocsátott, egy osztrák tisztet találtunk. A kerekedő beszélgetés során megtudtam, hogy ő egy fél századnak a parancsnoka. Panaszkodott a rendkívül unalmas, magányos szolgálati életre, a kórságoktól vemhes időre, merthogy harminchat katonájából kilenc ispotályra szorul, ugyanis egy meglehetősen nagy fegyver-, lőszer- és hadfelszerelési raktárat kell őrizniük.

Ebből kikövetkeztethetem, hogy az egész jaslói helyőrség alig haladhatja meg a száz főt... Egyszeriben oly gondolatom támadt, amely csak ifjú elmében foganhat, s csak nagy ritkán idősebb emberében. Amennyire adott körülmények közepette hozzávetőleges pontossággal felmérhettem, e pillanatban legalább százhusz lengyel tartózkodott a teremben. Nem lenne-e előkelőbb vándorbot helyett osztrák puskával átlépni Magyarország határát? Húsz-egynéhány erős, de szétszóródott és meglepett katonát ekkora tömegnek lefegyverezni gyerekjáték lenne. Osztrák mundért öltve még Jaslóba is vissza lehetne térni, és az ottani kis helyőrség is elfoglalható lenne. Arról, hogy a környéken felkelést robbantsunk ki, szó se lehetett. Hiányzott hozzá a legelembb feltétel, de a gőgös osztrák hatóságokat meg lehetett volna leckéztetni amiatt, hogy az egész járásban csak két gyenge századot tartottak. Mint akkor gondoltam: legalább fűgét mutattunk volna nekik.

Amikor kimentünk az udvarra, gondolataimba beavattam Tabaczyńskit, aki nyomban lángra lobbant, mint a szalma. Már látta magát a Magyarország határán dobpergéstől kísérve átkelt csapat élén, nyomában a fegyverrel és hadizsákmánnyal megrakott társzekerék és foglyok serege.

De a duklai fogadó lengyelei még nem voltak katonák, csak egyszerű polgárok, s még a császárnál is agyafűrtabbnak hitték magukat. Igaz, többségük nyomban tette késznek mutatkozott, de sokuknak inába szállt a bátorsága, vagy éppen árulást gyanítottak, s ezt nem rejtették véka alá. – „Láttátok? – dörögte egy mokány ilyvói legionárius. – Az a két uraság ott a némettel pertraktált a különszobában. El akarnak bennünket fogni, s kiirtani, hogy írماغunk se maradjon. Kémek! Biz’ isten!” Egyre nagyobb láрма támadt, s helyzetünk ezzel mind veszélyesebbre fordult. Ez volt életem első összeesküvése. Megfogadtam magamban, hogy soha több ilyen. Gyorsan fölpatantunk a bricskára, és pár óra múlva magyar földön, zsidó kocsmában kortyoltuk a savanykás vinkót.

Már beesteledett, így, amennyire a körülmények engedték, otthonosan elhelyezkedtünk a vendégfogadóban. A derék izraelita, aki már harminc éve bérelte a kocsmát, s kinek apja és nagyapja is annak falai között született és élt, megannyi érdekes dolgot mesélt a múltból. Fogadjában az üldözött ellenségeik elől menedéket kereső bari konföderánsok is többször vendégeskedtek.⁴ Lengyelország mártíromságának iszonytatóan hosszú ideje alatt a harcot vállaló hazafiak egy-egy órára itt húzhatták meg magukat az üldözött Habsburg-hatóságok elől, amelyek a menedékjogot tiszteletben tartván a biztonságot adó határon megtorpanva csak szemmel követték a menekülőket. 1831-ben az ide kanyarodott fedett zsidó bricskákban lengyelek rejtőzködtek, kik magyar földön keresve menedéket őszinte, szívélyes és bőkezű vendégszeretetre

találtak. 1846-ban is itt letek biztonságra az eszement paraszt kése és a Habsburg-hivatalnokok atyai pártfogása elől menekülő riadt lengyel nemesek tömegei.⁵ Évszázadok óta először jöttek ide lengyelek azért, hogy segítsenek annak a nemzetnek, amellyel érdek és szeretet oly régóta összekapcsolta őket.

Házigazdánk, mint a magyar zsidók túlnyomó többsége, sőt csaknem száz százaléka, rajongó hazafi volt: pillanatig sem kételkedett a magyarok győzelmében, s meg sem fordult a fejében, hogy az ellenség valaha is átlépheti a magyar határt, azt a szent vonalat, amelyet az egész magyar nemzet kész utolsó csepp véréig védeni. – Nem mondhatom, hogy az éjszaka nyugalmasan telt volna, mivel a Duklában található önkéntesek közül szinte mindenki a kocsmába keveredett, amely a határtól örbódétávolságyira állott. A biztonságérzet jókedvre derítette a fiúkat: alig akadt valaki közöttük, aki álomba merült volna, a többség kivilágos-kivirradtig poharazgatott és énekel.

Hajnalba elhagytuk első szállásunkat, s társaink közül ahányat tudtunk, bricskánkra ültettünk, és néhány óra múlva megérkeztünk Bártfára. Itt már nyugtalanító hírek keringtek arról, hogy Bécset bevette Windisch-Grätz,⁶ s az osztrákokkal elkerülhetetlen az összecsapás stb. Nagy volt a sürgés-forgás, újoncoztak, nemzetőrséget szerveztek, és szüntelen szemléztek, a korlátlan hatalommal felruházott kormánybiztosok meg rendületlenül járták az országot, tartották a hazafiakban a lelket, lelkesítve a gyávákat és gyengéket, és kiméletlenül letörve a nyílt vagy leplezetlen ellenállást.

A lengyeleket Bártfán és Magyarországon szinte mindenütt nagy szeretettel fogadták. Nem egy tejfölösszájú, ki könnyeit nyelve sóhajtozott a szülői ház után, s szívből bánta, hogy társai rá tudták venni a nagy kalandra, egy pillanatra elfeledte a mamáját és a sült galambot, annyira magával ragadta a magyarok lelkes fogadtatása.

Miután a bricskát és a lovakat visszaküldtük a derék lengyel nemesnek, másnap előfogatokon Eperjesre mentünk. Itt bármelyik szállodába kopogtattunk, lengyelekkel volt tele. Már – egy-egy idősebb tiszt körül – amolyan csapatfélék is alakultak. A becsvágyóbbak közül többen is pártot alapítottak, amelynek szócsöveként a vezér szerepét igyekeztek játszani. De távol álljon tőlem az, hogy elismételjem a magyarországi légiónk történetét, egyszerűen saját véleményemnek szeretnék hangot adni: arról van szó, hogy noha Bem tábornokot nem ismertem, és életkor, tapasztalat és beosztás tekintetében távol álltunk egymástól, a lengyel alakulatok megítélésében egy véleményen voltam a híres vezérrel. Bem azt tartotta, hogy a gyenge lengyel alakulatok kevés hasznot hajtanak Magyarországnak, Lengyelországnak pedig az égvilágon semmit. Pár ezer ember nem sokat jelent a háborúban, ahol százezrek lépnek színre. A fent említett egységek többnyire értelmiségiekből álltak, kiknek aránya Lengyelországban az össznépszerűséghez képest amúgy is elenyésző. Így ezen egységek vesztesége vagy pusztulása mindig súlyos, és ritkán érnek föl azzal a haszonnal, amit az ilyen csapatok hajtanak. Ez az értelmiség az új honvédcsapatokban játszhatta volna a legmegfelelőbb szerepet, s neki magának is meglelt volna az a haszna, hogy hozzászólt volna a katonai szigorhoz, rendhez és fegyelemhez. Mindez ugyanis nélkülözhetetlen azok számára, kik a kevésbé képzetek vezetéseére kényszerülnek. Ha a Magyarországon szolgáló lengyelek számára elérkezett volna az a pillanat, hogy fegyverrel a kézben térjenek vissza Lengyelországba, ez nem történhetett volna meg a magyarok jóváhagyása és támogatása nélkül. A magyar kormány parancsára tiz-egynéhány napon belül összevonhatták volna a lengyeleket, s a képzett katonák csapatokba osztása jóval könnyebben ment volna. Ami pedig a légiónak a magyar nemzetre, kormányra és had-

seregre gyakorolt befolyását illeti: az biztos, hogy a különféle magyar ezredekben elhelyezett lengyelek befolyása a honi ügyre, főként, hogy egy részük vezető beosztásba került, nagyobb lett volna, mint egyébként.

Bem tábornok e véleményét sokan, kik Lengyelország megmentését négyszögletes csapkákban látták megvalósíthatónak, nem értették, s közülük többen a legcsekélyebb lehetőségét sem látták annak, hogy becsvágyuknak a magyar hadseregben találjanak teret. Ezen ellentmondások elmérgesedése vezetett oda, hogy merényletet kíséreljenek meg ellene, amely mind Magyarországra, mind Lengyelországra nézvést végzetes következményekkel járt. Nem titok az, hogy Kossuth aztán, hogy Pestre érkezett, Bem-et akarta kinevezni a magyar hadsereg fővezérének. Miután egy lengyel az életére tört, s számosan mozgalmat szerveztek ellene, Magyarország és Lengyelország ellenségei, a körülményeket kihasználva, mindent elkövettek, hogy Osztrolenka hőstét lejárassák.⁷ Kossuth megriadva a nagy dobra vert botránytól, félt olyan emberre bízni a legfőbb hatalmat, akit nem ismert alaposan, s akivel szemben éppen a honfitársai viseltettek a legellenségesebb érzülettel. A Bemmel folytatott beszélgetések meggyőzhetővé tették arról, mennyire pontos elmével érzékeli a helyzetet, s az erdélyi főparancsnokságot bizva reá, voltaképpen reménytelen feladat elé állította. Hogy Bem ki volt, s kik voltak ellenségei, rövidesen kiderült. Mindenesetre Magyarország olyan embert veszített el benne, aki befolyásolni tudta volna a nagy háború kimenetelét, a lengyelek pedig a szövetséges nemzet földjén alkalmasint felkészülhettek volna arra az óriási küldetésre, amelynek kemény és türelmes munka nélkül nem lehet eleget tenni...

Úgy véltem, hogy légiót alakítani túl korai még, és így, mint az osztrák hadsereg csaknem minden galíciai illetőségű tisztje és katonája, úgy döntöttem, hogy a magyar hadseregbe lépek be, készen állva, mint minden lengyel, arra, hogy, amennyiben a szükség úgy hozza, a honi hadsereghez csatlakozom.

Eperjesen két napot töltöttem, de lehetetlen, hogy említést ne tegyek a Burchard család vendégszerető házáról. Jó ideje annak, hogy e család a városban letelepedett.⁸ Az arra vetődő lengyel mindig vendégszerető otthonra talált náluk. Bajtársaim, kikkel akkoriban ott megfordultam, bizonyára máig se felejtették el azokat a kellemes pillanatokat, amelyekben e derék család igyekezett részesíteni a szülőföldjüket elhagyó lengyel ifjakat. Burchard úrnak második hazájáért, Magyarorszáért hozott megannyi áldozatán kívül két fiát is annak szolgálatába állította. Nem hoztak nevére szégyent: bátorságukkal és rátermettségükkel kiemelkedtek tisztársaik közül.⁹

Kassán elváltam Tabaczyński útitársamtól, aki mint régi ulánus oda kívánt beállni, ahol dzsidát és zászlócskát remélt, míg engem a körülmények eltérítettek eredeti szándékomtól. Eredetileg úgy terveztem, hogy Pesten bemutatkozom a tűzérségi főfelügyelőségnek, ahol volt néhány ismerősöm. Amikor Kassán asztalhoz ültem első vacsorámat elfogyasztani, még nem gondoltam, hogy az asztaltól felkelvén, továbbutazási tervem már a múlté lesz. Pedig így történt. A szálloda nagytermében rengeteg volt a vendég, de kevesen a lengyelek, kiket a derék és lelkes magyarok szüntelenül ünnepeltek, ölelgettek, csókolgattak. Annál az asztalnál, ahová letelepedtem, több honvédtiszt ült, köztük a Kassán szerveződő 21. zászlóalj őrnagya¹⁰ és egy középkorú egyaránt kedves és komoly illető, akiről megtudtam, hogy nem más, mint Dessewffy gróf, Kassa városának polgármestere.¹¹ Azonnal összeismerkedtünk, mivel akkoriban annál, mint hogy valaki lengyel, és ráadásul az 1831 óta nem látott lengyel mundért viseli, jobb ajánlás nem is lehetett. Én ugyanis, mihelyt a határt átléptem, felöltöttem a nemzeti-gárda-egyenruhámat, amelynek rangjelzéséről látszott, hogy tiszt vagyok. Galícia fő-

városában ugyanis megválasztottak tisztnek, s ez bizonyos méltóságot és tekintélyt kölcsönözött nekem, már amennyire húszéves korommal ilyesmire rászolgálhattam. Asztalmenti beszélgetésünk során a polgármester elpanaszolta, hogy Magyarországon különösen a műszaki fegyvereket kiszolgáló emberekben nagy a hiány. Emiatt Kassa városa, amely már addig is annyi bizonyítékát adta hazafiságának és áldozatkészségének, hiába szeretne egy üteget adni a hazának, jóllehet ágyúja van elég, tisztek hozzá, kik az embereket kiképeznék s az üteget megszerveznék, nincsenek. Érthető, hogy feszült figyelemmel hallgattam, s amikor a polgármester mondandója végére ért, bátorkodtam megemlíteni, hogy tüzér vagyok, s több évig az osztrák seregben szolgáltam, s most éppen azzal a szándékkal megyek Pestre, hogy felajánljam szolgálataimat a magyar tüzérségi főfelügyelőségnek.

Egy darabig tanácskoztunk, s miután szolgálati irataimat átnézték, a honvéd őrnaggyal abban állapodtunk meg, hogy mindaddig Kassán maradok, amíg a hadügyminisztériumtól válasz nem érkezik a város beadványára. A beadvány, amelynek másnapi elküldésére a polgármester kötelező ígéretet tett, azt tartalmazta, hogy a Minisztérium nevezzen ki engem a kassai üteg parancsnokává, s hogy a város a szervezés minden költségét fedezi. A kormánytól azt kéri csupán, hogy az üteghez biztosítson elég embert és lőszert. Legtovább hat napig kellett volna a válaszra várni, de az már négy nap múlva megjött, eleget téve a város minden kérésének.

A polgármesternek az őrnagy és több honvédtiszt testvéri felkérésével megtámogatott javaslata túlságosan kedvemre való volt ahhoz, hogy készséggel el ne fogadjam, mert korántsem lehettem biztos abban, hogy Pesten nyomban oly önálló beosztást kaphatok, mint az ütegpáncsnokság.

A polgármester elbúcsúzott, s másnap reggelre magához invitált, mi, fiatalok pedig késő éjszakáig beszélgettünk a háborúról, a politikáról, a szerelemről és ezeregy más dologról, egyik pohárköszöntőt a másik után tartva, gondosan ügyelve rá, hogy egyetlen akkori érdemdús hazafi egészségéről se feledkezzünk meg. Egyébként nem maradtunk magunkra: a szálloda zsúfolásig megtelt, olyannyira, hogy minden lengyelre jutott vagy fél tucat „magyar barátom”. Ők aztán majd hogyan pecsenyébe fullasztották és borba fojtották lengyel cimboráikat. Itt kötöttem ismeretséget majdani bajtársaimmal, Tchorznicki, Idzikowski, Zarzycki, Rembowski ezredesekkel, Matczyński, Wieruski, Jagmin őrnagyokkal és másokkal.¹²

Német, magyar, lengyel, szlovák mondatok bábeli hangzavara uralkodott: az emigránsok, attól függően, ki honnan jött, angolul, franciául, olaszul stb. beszélgettek. Mindegyikük közül a legmulatságosabb egy bizonyos Szczepański nevű százados volt (nem tévesztendő össze a galíciai Kornel Szczepański tüzér századossal), ki a belga hadseregben szolgált.¹³ Annyit kóborolt a nagyvilágban, hogy minden nyelven beszélt, de mindegyiket annyira keverte, hogy képtelenség volt rájönni mondandójának értelmére. Ez aztán ezernyi mulatságos és vészesen komoly félreértés forrása volt. Főként akkor, amikor már állandóan a törzskarban szolgált. Előbb az ott mindig jobb ételért és italért vállalta a szolgálatot, később meg már azért, mert előjárói értékelték bátorságát és tényleges katonai képességeit. Nyelvi kogel-mógele volt az említett esten kirobbant veszekedésnek is a forrása. Az a mokány ilyvói legionárius, aki Tabaczyńskiból és belőlem Duklánál erőnek erejével kémet akart kreálni, alaposan felöntve a garatra beszédbe elegyedett Szczepańskival. A derék diák, kiről azonban társai azt tartották, hogy előbb tudna három pár csizmát megvarrni, mint három sort elolvasni, szerfelett elcsodálkozott Szczepański nyelvezetén, amelynek egynegyedét értette, há-

romnegyedét nem. Így aztán az illető alakot szerfelett gyanúsnak találta. Előbb csak morgott, aztán egyre hangosabban kiabált: „Kém! polgártársak! milyen nyelven beszél? félig németül, félig muszkául! Kétfelől fizetik! a menkő csapjon belém, ha nem igaz!” Furcsa dolog, de azok, akik mindenkire gyanakodnak, fabatkát sem érnek. Később tudomásomra jutott, hogy a bajszos mokány a gyávák gyávájának bizonyult, s egységében köznevetség tárgya volt.

Jó későn szelédünk szét. Másnap társaim elindultak Pestre, én meg reggel kilenc körül gróf Desseffy polgármesterhez mentem. Csak a beszélgetés során tudtam meg, hogy a kassai tüzérségi felszerelés hat darab háromfontos ágyúból állt, de se lövegtalp, se semmi nem volt hozzájuk. A várostól félórai járásra fekvő lőpormalomban, amit az osztrákok elhagytak, lőpor volt elég. Vasgolyókat a szepességi vashutákban lehetett önteni, ami pedig a többi felszerelést illeti, a városban előteremthető volt. Reggeli után a polgármesterrel együtt elmentünk a városházára, s a derék gróf látható elégedettséggel mutatta meg Kassa városának félelmetes tüzérségét. Lövegtalp és minden nélküli pusztá csövek voltak. Délután ellátogattam a lőpormalomba, amelyet kifogástalanul ellátottnak találtam. Meglátogattam a honvéd őrnagyot, hogy megbeszéljem vele, hány embert tudna a szerveződő zászlóaljából a rendelkezésemre bocsátani. Meglátogattam a város hivatali előkelőségeit, hogy meggyőződhessenem róla, milyen erőkre számíthatok a szervezés során, s elégedetten nyugtáztam, hogy sem a tehetségnek, sem a segítőkészségnek nincsenek híjával.

A negyedik nap megérkezett kinevezésem a tüzérségi főfelügyelőségtől, amelynek értelmében a kassai üteg parancsnoka lettem. Megerősítését a hadügyminisztérium részéről a szervezés befejezése utánra ígérték. Ezzel együtt felszólítottak, hogy amennyire lehet, igyekezzek, mert nagyon rövid időn belül hadba kell szállni. Kinevezésemmel párhuzamosan a polgári és katonai hatóságok is megkapták a szükséges miniszteriális parancsokat. Ugyanezen a napon kiválogattam a 21. honvéd zászlóaljból százhusz nyalka és derék altisztet meg közkatonát, készségesnek mutatkoztak a tüzérségben szolgálni. Csak az volt a baj, hogy még egyikük se látott életében ágyút, mert az országnak ebbe a szegletébe sohasem szállásoltak be osztrák tüzérséget. Egyébként többségükben válogatott társaságnak bizonyultak: sok volt köztük az egyetemi hallgató és más értelmiségiféle, kiknek kiképzéséhez nem kell sok idő, főként, hogy mindnyájukat lelkes készség fűtötte. Mint jellemzőt meg kell említenem, hogy nem akadt egyetlen ember sem köztük, beleértve a parancsnokot is, ki már bajusszal dicsekedhetett volna.

Az akkoriban nagyinak nem mondható városban egyszeriben lázas sürgés-forgás támadt. Az alvásnak és a gyors evésnek szentelt néhány órán kívül a szó szoros értelmében egy szabad percem nem volt. Az asztalosok és a kerékgyártók, a lakatosok és a kovácsok, a nyeregkészítők és a mesteremberek közül megannyian az én felügyeletem alatt dolgoztak. A szepességi vashuták megkapták a vasgolyók méreteit és vele a parancsot, mielőbb szállítsák őket. A megye lótenyésztőit felszólították, hogy szállítsanak lovakat, s pár napon belül nyolcvan darab mokány ló állott a tüzérségi istállókban. Oly alacsony árat kértek értük, hogy csodálni lehetett a lókupeczek önzetlenségét. Némelyikük, többen is, egyáltalán nem akartak pénzt elfogadni az átadott lóért.

Ugyanez mondható el a tüzérség felállítását munkájukkal segítő kézművesekről. Csak a szegényebbek dolgoztak fizetségért, a többiek ingyen végezték a munkát. Akadtak olyan műhelyek, ahol fele bérért dolgoztak, függetlenül attól, hogy nemegyszer hajnalba nyúló kemény feladatnak kellett eleget tenni. Ugyanis egyre fenyegetőbb hi-

reket kaptunk. A magyar hadsereg vereséget szenvedett Schwechatnál, bevették Bécsét, Dél-Magyarországon öldöklő küzdelem folyt a szlávok és a magyarok között, míg északon elkerülhetetlennek tetszett a császári csapatok támadása. Több sürgető parancsot kaptam Pestről, hogy induljak, mert az osztrákok máris átlépik a határt, és pár napon belül betörhetnek Kassára. Felső-Magyarországon szinte semmilyen reguláris magyar haderő nem tartózkodott: a honvéd zászlóaljok még csak alakulóban voltak, s jóllehet a nemzetőrség egységei rendszeresen gyakorlatoztak, de nagy hiányt szenvedtek fegyverben. Pedig eleinte csak az ő ellenállásukra lehetett számítani. A nemzetőrség hatalmas embertömeget jelentett ugyan, mert a nemzetet, mind a magyart, mind a szlovákot fűtötte a hazafiasság, de hogy e gyatrán felfegyverzett, szervezetlen tömegek mennyit érnek a reguláris haderők ellen, nehéz volt előre látni.

Mind kevesebb lengyel érkezett: az osztrákok ugyanis már nem adtak ki több útlevelet, a fináncok és a parasztonkéntesek pedig erősen őrizték a határt. Tudomást szerztünk Ilyvó bombázásáról, a főváros és a többi város nemzeti gárdáinak lefegyverzéséről.¹⁴ Ezek hallatán összeszorult az ember torka, jóllehet, tudta, hogy mindaz, ami bekövetkezett, elkerülhetetlen volt.

Három héttel azután, hogy Kassára érkeztem, első ízben vonulhattam ki egész üteggel. Az iparosok valóságos csodát műveltek. A lövegtalpak, a lőszeres taligák, a tartalék szekerek vasalásukat, farészeiket illetően egyaránt tökéletesek voltak, a hákok se hagytak kívánnivalót maguk után, és lőszerben se mutatkozott hiány. Képzett emberekben annál inkább mutatkozott, mivel ily rövid idő alatt a legnagyobb jóakarattal se lehet tüzeréket s még kevésbé altiszteket teremteni. Tölteni, lőni, kicsit célozni, az első mozdulatok, ez volt minden, amit tudtak, de nem kételkedtem benne, hogy még néhány hét, s e kiváló embereket nyugodtan kiállíthatom az osztrákok ellen.

Gyönyörű őszi vasárnap volt, amikor Kassa városa első ízben szemlélte meg s ezáltal mondhatta magáénak az üteget, mert nemcsak a saját pénzén, de a maga kétkezi munkájával is állította azt fel. Nagy tömeg gyűlt össze a város főterén. Mint már említést tettem róla: ezen a vidéken sohasem állomásozott tüzérség, így a látványa az újdonság varázsával hatott a népes közönségre. Egyébként is a beavatatlanok számára ez volt a világ legregulárisabb csapata. Minden remekül festett: a néhány könnyebb alaki mozgást a tüzerújjoncok a legnagyobb pontossággal hajtották végre. A folytonos éljenek elnyomták a parancsszavakat, merthogy a kassaiak büszkék voltak erejükre, és azt gondolták, hogy városuk most már a poklokknak is ellenáll.

Ezen az estén érkezett meg Kassára Pulszky ezredes, Radetzky itáliai hadseregének kiváló tisztje.¹⁵ Őt bízták meg Felső-Magyarország összes fegyveres erőinek főparancsnokságával. Vele jött a rendkívül bátor és energikus ember hírében álló Farkassányi úr,¹⁶ a kormány teljhatalommal felruházott megbízottja is. Számtalan anekdota keringett róla, megvilágítva azon emberek jellemét, kik akkoriban a magyarországi mozgalmak élén állottak. Egy idegen ügynökök és a saját pópája által felbujtott Ung megyei ruszin egyházközség megtagadta az adófizetést, az újoncállítást, a magyar hivatali előjárókat pedig elkergette. A templomot felfegyverzett parasztok százai vették körbe. Farkassányi a lázadás helyszínétől pár órányira tartózkodott. Testi fogyatékosága ellenére (egyik lábára bicegett) bricskába szállt, maga mellé ültette a titkárát, a kocsis mellé a bakra pedig a skarlátvörös színt öltött hóhért, mellettük pedig egy-egy lovas hajdú baktatott. Amikor a templom elé kanyarodtak, a tömeg, élén a pópával, megindult felé, de látván a kormánybiztos társaságában érkező hóhért, s tudván, hogy, lévén ostromállapot, micsoda szörnyű büntetéssel sújtják a lázadókat, a pópa arcából

kiszökött a vér, megtántorodott, és egy szót se tudott kinyögni. A kormánybiztos intett a hajdúknak, akik egy pillanat alatt a bricskához kötözték a pópát, a bírót és néhány tekintélyesebb öreget. A megszeppent tömegre ráparancsolt, hogy másnap délig a szálláshelyen legyen a kivetett adó és az általuk kiállítandó számú újonc, ellenkező esetben a letartóztatottakat felakasztatja, az egyházközséget pedig felperzseli. E rövid beszéd után a túszokat magával vive elvonult. Másnapra a kormánybiztos parancsát pontról pontra teljesítették, aki a túszokat szabadon bocsátotta.

Rögtön azután, hogy Pulszky ezredes, Felső-Magyarország katonai parancsnoka megérkezett, jelentkeztem nála, és jelentést tettem neki az üteg állapotáról és tevékenységemről. A parancsnok elégedetten olvasta és hallgatta tájékoztatómat. Bizalma megtisztelő jelének vehettem azt, hogy velem, a még tejlfelesszájú tiszttel leplezetlen őszinteséggel beszél. Igaz, amit mondott, egyáltalán nem volt vigasztaló. Az osztrákok, gróf Schlik tábornagy parancsnoksága alatt, befejezték négyezer-ötszáz főből és tízenyolc ágyúból álló erejük összevonását Dukla térségében,¹⁷ s várható volt, hogy pár napon belül átlépik a határt. Ez ellen a voltaképpen kicsi, de reguláris és jól kiképzett erő ellen jószerével csak az én ütegemet és két frissen alakított honvéd századot lehetett bevetni.¹⁸

Egy hatfontos üteg útban volt Pestről Kassára, és a Szepességben is szerveződött egy fél üteg. A nemzetőri csapatok kiképzetlenek és csaknem fegyvertelenek voltak, így erőnk zömét a népfelkelők alkották. Mi, fiatal tisztek, de főleg a polgári hivatalnokok, erősen bíztunk a népfelkelőkben. Pulszky ezredes más véleményen volt, mert az idősebb és harcban edzett katona tudta, hogy nyílt téren még egy kis létszámú reguláris sereggel szemben is képtelen megállni a helyét.

Másnap éppen Dessewffy grófnál ebédeltünk, amikor egy futár lépett be, és átnyújtotta az éppen Bártfán tartózkodó kormánybiztos sürgönyét, amelynek tartalmáról azon nyomban tudomást szerezhettünk. A kormánybiztos azt írta, hogy az osztrákok előkészületeket tesznek a határ átlépésére, s az ellenséges előőrsők már a határ menti magyar önkéntes lovasokkal csatáznak. Az ebéd, jóllehet *Éljen a magyar!* kiáltással, de hamarabb fejeződött be. Azon nyomban küldöncök nyargaltak szét a vidék városaiba és falvaiba, hogy a már korábban felkészített nemzetőrök és népfelkelők induljanak Eperjesre, ahol, mint elsőtől kijelölt helyen, össze kellett volna vonni az erőiket.

A parancsnok már este elutazott a törzsével. Az egy zászlóaljából és egy század lovas nemzetőrből és az én ütegeből álló kassai haderő másnap hajnalban indult útnak. A szakadó hideg eső és a korai időpont ellenére a kassaiak hatalmas tömegei verődtek össze. De a pillanat komolysága eleve meghatározta a nép hangulatát. Az asszonyok sírtak, mert más látni, ha az apa, fivér, férj véres táncba megy, és más a nemzetőrség ártatlan szemlélésében gyönyörködni, amely rendszerint vidám poharazgatással ért véget.

A Kassa–Eperjes közötti országút Magyarország legjobb útvonalai közé tartozik, jóllehet nem lehet összevetni Franciaország vagy Németország útjaival. Bőrig ázva érkezünk meg az első állomásunkra. Egy hatalmas vendégfogadóban kvártélyozták be az ütegemet, ahol nemcsak embereimnek jutott szálláshely, hanem a lovainknak is: így mindegyikünk egyazon fedél alá került. Noha engem egy közeli udvarházban helyeztek el, úgy döntöttem, hogy a tüzeimmel maradok, mert a csatatérre készülve sokkal jobb az, ha a tisztek állandóan egyseégeikkel időznek, feleslegesen nem hagyják őket magukra, s életüket beosztottaik életéhez igazítják. Nemcsak azért, mert így a katonák kénytelen-kelletlen jobban ügyelnek a rendre, hanem azért is, mert tapasz-

talva tisztjeik állandó gondoskodó figyelmét, irántuk bizalommal viseltetnek, hozzájuk ragaszkodnak, s ez életüket, fáradaimaikat és inségeiket kölcsönösen elviselhetőbbé teszi. Ezen persze nem a rossz értelemben vett családiasságot értem, amelynek a lengyel és más csapatokban sajnos egyaránt szemtanúja voltam, ahol a tiszt együtt mulatott és kártyázott katonáival. Az ilyen tekintélyét vesztett tisztet természetesen azonnal el kell távolítani a hadseregből. Inkább arra gondolok, hogy a tiszt és a katona között a báty és az öcs közötti kapcsolatnak kell uralkodnia. – A franciák mindig a ló egyik oldaláról a másikra estek. A császárság alatt a sarzsik szinte áthághatatlan akadályokat képeztek a katonák között, s a magasabb és alacsonyabb rangúak közötti érintkezést majdhogynem lehetetlenné tették. Ezzel magyarázható a beosztottak körében tapasztalható rossz hangulat, amely nemegyszer torkollott gyűlölködésbe, mint ezt a legutóbbi háború mutatta.¹⁹ A császárság bukása után a franciák az ellenkező végletbe estek: a tisztek poharazgatva komáztak katonáikkal, ez aztán gyakran oda vezetett, hogy a beosztottak semmibe vették a feletteseiket. A németek nem értették, hogy a francia foglyok miért viseltetnek akkora gyűlölettel tisztjeik iránt.

A magyarok új hadsereget szerveztek, de osztrák szisztéma szerint, amely az államot alkotó különböző néptörzsek civilizációs szintjét illetően jól alkalmazható. Azokat a katonai formákat, amelyek között az osztrák hadseregben nevelkedtünk, pontosan megőrizték, s csak ez tette lehetővé egy jól fegyelmezett had rövid idő alatti felállítását, amely a legrégebbi hadseregek ellen is győztesen vette fel a harcot. A magyar nemzetet és hadsereget fűtő hazafiság kétségtelenül nagyban hozzájárult a harctéri sikerekhez. De fegyelem nélkül a hazafias erőfeszítés és áldozatkészség semmibe veszett volna.

Eperjesen, ahová másnap érkezünk meg, látogatást tettem a tiszteletre méltó Burchard familiánál. Azon az estén én voltam az egyetlen lengyel abban a házban, ahol néhány hónap óta oly szép számmal fordultak meg honfitársaim.

Eperjes és környékének nemzetőrségével megerősödve vonultunk tovább Galícia határa felé, de a Bártfán kapott újabb hírek arra mutattak, hogy még korántsem volt akkora a veszedelem. Az osztrák felderítő előőrsök ugyan változatlanul a határon cirkáltak, de ebből még nem következett az, hogy az osztrákok máris támadnak. Erőik ugyanis elégtelenek voltak egy nagyobb hadművelethez, ráadásul sejteni lehetett, hogy e hadműveletet egyszerre indítják el Bécsből Pest és Galiciából Kassa ellen.

Menet közben is minden pillanatot kihasználtam fiatal tüzérem kiképzésére. Bártfán pár napra megállapodván, gyakorlóteret rendeztem be tüzéremnek, ahol lóni tanítottam őket. Azelőtt egyikőjük se hallott soha ágyúörgést, de oly hidegvérrel és jókedvvel kezelték a lövegeket, hogy önkéntelenül az osztrák hadseregben tartott lögyakorlatokra gondoltam, s a találati arányt illetően csekély különbséget láttam a régi osztrák és az általam felállított üteg között az előbbi javára.

Pulszky ezredes visszatérván a határon végrehajtott gyors kémszemléből, úgy döntött, hogy megerősíti a határ őrizetére kirendelt csapatot, és meghagyta nekem, hogy két ágyúval és az egész nemzetőri lovassággal (százhusz ember) csatlakozzam a határ menti önkéntes lovassághoz. A parancsnokságot Bideskuty nemzetőri őrnagy, egy tiszteletre méltó, de már korántsem fiatal nemes vette át,²⁰ aki nemcsak jelentős vagyonát, hanem három egészséges fiát s végül magamagát is a haza szolgálatába állította. – Az illető soha hadseregben nem szolgált, de rendkívüli tetterő, energia, bátorság és áldozatkészség jellemezte. Csapatában mintaszerű rendet és fegyelmet tartott: ami pedig a szolgálati tudásából hiányzott, azt pótolta a hadsegéde szerepében fellépő intézője, egy vén kiszolgált, borissza huszár őrmester, ki tiszta fejfelbecsülhetetlenül jó

katonának bizonyult, de ittasan se feledkezett meg a kötelességéről. Az első pillanatban összebarátkoztam a nemzetőri őrnaggyal, és mind az ideig, amíg együtt szolgáltunk, a legjobb bajtársak voltunk. Az őrmester megcsodálta az útegemben uralkodó rendet, és bizalmasan megemlítette az őrnagynak, hogy nagy ember kell legyen, s valahányszor elhaladt mellettem, felemelte hatalmas kulacsát (a magyarok fából készített flaskáját), amit utazáskor és háborúban egyaránt vállukon átvette hordanak, mint például táborkari tisztok a távcsövet), és harsány hangon elkiáltotta magát: *Éljen a lengyel!* Ezt követően pedig torkát locsolgatva bizonygatta nemzetőreinek, mi a különbség a reguláris hadsereg és az olyan csürhe között, mint ők, akik nem ismerik meg mindaddig az igazi regulát, míg a kormány le nem mond arról a rendelkezéséről, amelyben megtiltotta a botbűntetést. A döntő többségükben módosabb honpolgár nemzetőrök nevettek a vén kőficon, de értékes tulajdonságai miatt szerették és tisztelték őt, s szívesen végrehajtották parancsait.

Hadiszállásunkat ugyanabban a kocsmában rendeztük be, ahol először ért magyar földet a lábam. A derék zsidó ember rögtön felismerte bennem azt az ifjurat, kivél olyan hosszan elbeszélgetett. Örömeiben nyoma sem volt a színlelésnek: még bor is jobb került az asztalra a szokásosnál, s rövid idő múlva már a falu tulajdonosának gazdagon terített asztalánál ebédeltünk, ki zsúfolásig telt szekéren szállított magához. Többször meggyőződhettem arról, hogy ami az evést és az ivást illeti, legjobb dolog nemzetőrökkel és népfelkelőkkel hadba vonulni, mert ők egyetlen előírást se tartanak annyira be, mint azt, hogy a katonát háborúban étellel-itallal kifogástalan bőségben kell tartani. A kocsmáros már elvesztette a jövőbe vetett korábbi határtalan bizodalmát, szép lányait és gyermekeit fölküldte a hegyekbe, az országúttól messze félreeső helyre. Csak a feleségét, nőrokonát és két legényét tartotta meg maga mellett. Ezen asszonyokat nem kellett féltetnie, mert szépségüket illetően bizonyára még horvát katona se akadt volna az osztrák hadseregben, ki a kocsmároszt féltékennyé tette volna rájuk. Nem tudta, mihez kezdjen, ha bejönnek az osztrákok: meneküljön vagy maradjon. Azt tanácsoltam neki, hogy maradjon: hallgatott rám, és aztán véletlenül megtudtam, hogy jól járt, mivel kocsmájával, melyben egy esztendő során ezer és ezer magyar, osztrák és muszka fordult meg, kisebb vagyonna tett szert.

Másnap összevontam csapataimat, s ez azt jelenti, hogy háromszáz lovassal és két ágyúval átléptem a határt. Az osztrák előőrsök sietve visszahúzódtak Dukla felé. Főhadiszállásomat a fináncok által kiűritett vámházba tettük át, ahol néhány héttel azelőtt a vízumomat láttamozták. Ez volt az egyetlen éj, amit az egész magyarországi hadjárat folyamán lengyel földön töltöttem, de isten a tanúm, nem gondoltam, hogy az egyetlen lesz. Előőrseinket már hajnalban visszanyomta hozzánk az ellenség. Állást foglaltunk a vámház mellett, és több ágyúlövést leadtunk a közeledő osztrákokra, majd a határon át visszahúzódtunk a már jól ismert kocsmához. Ez volt az összes ágyúlövés, amit lengyel földön adtam le az ellenségre.

Az osztrákok ekkor még nem lépték át mögöttünk a határt: a nap nyugalomban telt el, de este számtalan tábornút lobbant fel az ellenséges oldalon, s a fényük sokaságából arra lehetett következtetni, hogy gróf Schlik altábornagy már összes erőit a határ mentén koncentrált, és rövidesen megkezdte támadó hadműveletét. Miután futárt küldtem Bártfára, az éjszaka folyamán megkezdték a visszavonulást. Nemcsak azért, mert csekély erőnkkel lehetetlenség lett volna hatásosan ellenállni, hanem azért, mert a Bártfáig többmértőldes térségben nem állt egyetlen csapat sem, amely a segítségünkre siethetett volna. Az osztrákok lovasságuk egy határozottabb mozdulatá-

val könnyen szétszórhattak volna bennünket, és ezáltal ágyúink is a kezükre juthattak volna.

Legalábbis ez volt a vén strázsamester véleménye, aki hallgatóságától mit sem zavartatva nagy hangon kijelentette, hogy volna csak húsz huszár a keze alatt, nem tartana semmitől. De ezzel a pecsenyesütő csűrhével, mint ami a nemzetőrség, csak korozni lehet, nem háborúzni. „Meglátják az urak – mondta, amikor az őrnaggyal tanácskoztunk –, három ágyúlovás, és mintha a föld nyelt volna el mindenkit. Fogadjunk, hogy akinek legelőbb száll inába a bátorsága, fogja majd a kocsmában a legnagyobb hőst játszani.” A vén huszárnak igaza volt, mert ugyan még meg sem ütköztünk, már az éjszaka folyamán elpárolgott egy csomó ember.

Az ellenség egykettőre a nyomunkban volt, mert utóvédünk már hajnalban összecsapott az elővédjével. Bártfán csak háromezer nemzetőrt és népfelkelőt találtunk. A nép körében nagy volt a riadalom, de a fegyveres erő nem veszítette el a bátorságát, olyannyira, hogy amikor a parancsnokok jelentéseinkből arról szereztek tudomást, hogy az ellenség ereje nem haladja meg az ötezer embert, azonnal meg akartak vele ütközni, nevetségesnek tartva, hogy háromezer magyar meghátrál háromezer német elől.

Miután az osztrákok a közelünkbe értek, parancsot kaptunk a visszavonulásra, mire aztán egynémely egységben veszedelmes morgás támadt Pulszky ellen, kinek személyisége teljes tekintélyével kellett fellépnie ahhoz, hogy a fegyelmet megőrizze. Kiűrtettük Bártfát, rémületben hagyva a várost. Lakói közül sokan velünk tartottak, együtt bizonygatva a népfelkelőkkel, hogy árulás ekkora erővel maroknyi sváb elől meghátrálni. Egynémely politikus egyenesen azon véleményének adott hangot, hogy a haza megmentése érdekében legjobb volna a főparancsnokot, a honvéd őrnagyot és azt a taknyos ütegpáncsnokot felakasztani. Elvászthatatlan barátom, a vén strázsamester intézőostorával iszonyút húzott egy nagy pocakú táblabíróra, aki a lehangosabban orditozott.

Pulszky ezredes csak a Kassától másfél mérföldre fekvő Budamérnél, egy jól védhető hegyes-völgyes helyen akart döntő csatát vívni. Ezért állította meg ott a Pestről érkezett hatfontos üteget és az ott gyülekező erők nagyobb részét, meghagyva, hogy amennyire tudják, erődítsék meg a kijelölt védelmi pontokat. Ez mind rendben lett volna. A baj csak az volt, hogy kihasználatlanul hagyta azt a tíz napot, ameddig a visszavonulás Bártfától Kassáig tartott.²¹ Nem zavarta állandó csipkedésével az ellenséget, amely gyenge erejének tudatában szükségszerűen rendkívül óvatosan haladt előre. Ily módon nemcsak az osztrákok előrenyomulását lehetett volna lassítani, hanem általa a mi csapataink is némi haditapasztalatra tehettek volna szert, és így talán nem futnak szét az első ágyúszóra. Eperjesen keresztül vonultunk vissza, ahol talákoztam egy már fegyveres, de rosszul szervezett s a szükséges egyenruházatot nélkülöző csapattal, amelynek Rembowski őrnagy volt a parancsnoka. Végre tábort vertünk Budamérnél, ahol seregünk két honvédszázadból, háromszáz lengyelből, két ágyúütegből és hozzávetőleg tízezer nemzetőrből és népfelkelőből állott.

A budaméri tábor látványosságának érdekes volt. A jobb szárnyon, ott, ahol az ellenség támadásának legkevésbé voltunk kitéve, álltak a falusi népfelkelők. A szlovák és a magyar önkéntesek között akkor is könnyen felfedezhető volt a különbség, ha nem hallottuk, milyen nyelven beszélnek. A magyarok külsőre tápláltabbak, izmosabbak voltak, fegyverzetük és ruházatuk is jobbnak mutatkozott, szalonnában, borban és dohányban nem szenvedtek hiányt, harciasabban festettek, és áthatotta őket az el-

lenség gyűlölete. A szlovákok véznábbaknak látszottak, s ellátásuk is szerényebbnek bizonyult, de magyar hazájukhoz szenvedélyesen és őszintén ragaszkodtak, s ugyanolyan áldozatkészség fűtötte őket, mint a magyarokat.

A centrumban néhány nemzetőr zászlóalj és egy ágyúüteg állott. Felső-Magyarország polgárai odaadással vonultak hadba, noha nehezükre esett feleségüktől és gyermekeiktől megválni, mivel a nemegyszer szükségben hagyott családot állandó rettegés emésztette, hogy egyetlen támaszát elveszítheti. A zászlóaljak az első nézésre jól festettek, noha avatott katona könnyen észrevette fegyverzetük és kiképzettségük gyatraságát. Azokat, akik Magyarország szabadságának szolgálatába álltak, nagy harci kedv fűtötte, de mint az ilyen mobil gárdák esetében mindig, a lélek erős volt, a test törékeny. Kétségtelen, hogy a balszárny mutatkozott legellenállóbbnak, ahol a magyar népfelkelő csapatokon kívül a gyakorta emlegetett két honvédszázad s néhány száz derék, de gyatra fegyverrel ellátott, hiányosan kiképzett és szervezett lengyel fiatal foglalt állást. A balszárny volt a legfontosabb, mert az védelmezte a kassai utat, s áttörése esetén megfosztották volna a hadtest maradék részét a visszavonulás lehetőségétől. A táborban számos ismerőssel találkoztam, többek között Szczepeński századossal, aki a tábor erődítését irányította, s a rábízott feladatnak megfelelőképpen eleget tett. A szerencsétlen flótásnak csak az volt a baja, hogy az általa fecsegett hat nyelvhez ezúttal már magyar szavak garmadáját keverte, így aztán Bábelének tornya egyre mutatósabb lett.

Már nem egy csata előtti éjszakát töltöttem vidám beszélgetéssel, lakomázva, énekelve és zeneszó mellett, de erre – a tíz-egynéhány idősebb tisztén kívül – sokunk számára első csatát megelőző éjszakára egyáltalán nem úgy emlékszem, mintha vidám lett volna. Lehet, hogy az időjárás volt az oka, mert fagyos szél fúj, s havas eső sepert végig a táboron. Mindazonáltal mindenki ünnepélyesnek érezte e pillanatot, amikor illett lelkiismeret-vizsgálatot tartani, mivel nem egy életerős embert csak pár óra választotta el a rideg sírgödörtől, amelyet majd szomorú bajtársai ásnak meg neki. A legnagyobb vígság a honvédek és a lengyelek körében uralkodott. Élelemben egyébként nem szenvedtünk hiányt. Bornak és pálinkának bővíben voltunk. A magyarok könnyebben hozzászórtak a táborélethez, mint a többi népek. Szempillantás alatt hajlékot állítanak, a konyhában nem válogatósak, könnyen megvannak leves nélkül. Egy darab nyárson süített szalonna, zsírjával megcsorgatott kenyér, egy pohár szilvapálinka vagy bor huszonnégy órára elüti éhségüket.

Nem akarom itt leírni katonai szemmel a magyar háború történetét, mivel ezt már előttem sokan megtették. Mi több, német nyelven én is, közvetlenül a hadjárat befejezése után, s a cikksorozat különben sem az a hely, így csak személyes benyomásaimról és emlékeimről számolok be.

Reggel az ellenséges lovasság visszanyomta elővédünket, amely Budamérre húzódtott. E falu annak a hegynek a lábánál feküdt, amelyen a táborunk állott. A faluban lábát megvető nemzetőrcsapat sikeresen háritotta az első ellenséges rohamot, de röviddel ezután visszahúzódott a táborunkba. Csapataink harckészen várták az ellenség támadását. Az első ízben puskaport szagoló katona számára ezek a legünnepélyesebb pillanatok, s annak akinek helyén a szíve, furcsa gondolatok cikáznak az agyában. A későbbiek során nem egy oly nagy csatának voltam a tanúja, amelyhez képest a budaméri ütközet gyerekjátéknak tetszett, de egy sem töltött el akkora izgalommal, kétséggel, mint ez az első. De nem foglalkozhattam túl sokat magammal. Az ellenség eleinte balszárnyunk ellen vetette be főerőit, hogy azt elűzze Kassától. De mint említet-

tem, e ponton voltunk a legbiztosabbak: az ütegetől balra fekvő kiserdőt megszálló lengyelek derekasan tartották magukat a tapasztalt katonákkal feltöltött, túlerőben lévő hadoszlopokkal szemben, s rendre visszaverték meg-megújuló rohamait. A honvédek alkották a balszárny tartalékát és ütegem fedezetét. A fiatal tüzerek derekasan állták a tizenkét fontos osztrák üteg tűzét, amely szerencsére rosszul lőtt. Több mint egy órája tartott a tüzéségi párbaj, amikor két körülmény arra késztetett, hogy azonnal visszavonuljak. A jobbszárny falusi népfelkelői nem sokáig állták az osztrák tüzéség golyózáporát: tíz-egynéhány lövés után a sorok meginogtak, egymásba gabalyodtak, s végül fegyvert, élelmet elhányva menekülésbe kezdtek. Futásuk térségét a legkülönfélébb eldobált fegyverek, kenyeres tarisznyák, boros és szilvapálinkás kulacsok tarkították. A sívító golyók és pukkanó gránátok szárnyakat adtak a menekülőeknek, akiket tisztjeik hiábavalóan igyekezettel próbáltak feltartóztatni. A rémület csakhamar a centrumot és a balszárnyat alkotó nemzetőrökre is átragadt, úgyhogy kevéssel ezután a honvédeken és a lengyeleken kívül már senki sem tanúsított ellenállást... A visszavonulást mi fedeztük, s az osztrákok egész tüzéségüket, azaz mind a tizennyolc ágyút ellenünk fordították, s még egy osztály vadással is oldalba támadtak. Annak ellenére, hogy két ágyúmat leszereltek, egy lóporos taligám a levegőbe röpült, több sebesültem és halottam volt, példás rendben sikerült ütegetem a tűzből kivonnom, s még csak egy holttestet se hagytam hátra az ellenségnek. Mindazonáltal, amikor a fedezetemül szolgáló gyalogság a menekülés útját jelentő erdőbe vetette magát, lovamat ügetésre fogva vonultam Kassa felé, mert a lemaradás azzal fenyegetett volna, hogy menthetetlenül az ellenséges lovasság fogságába esem. A visszavonulás során egy osztrák vadász golyója csak nem került el, és halálos sebet ejtett a lovamon. Időm se maradt rá, hogy felkapaszkodjam valamelyik ágyúra. Odakiáltottam embereimnek, hogy ne álljanak meg, hanem meneküljenek, mert nem akartam, hogy egy befogott ló kidőlésével a hozzá tartozó ágyút is elveszítsük.

Végül úgy jutottam be Kassára, hogy egy derék magyar nemes, akinek parasztjai szétfutottak, tanúja volt balesetemnek, és lovára emelt. A városban, amely tele volt a vereség méreteit rémhíreikkel felnagyító menekültekkel, leírhatatlan riadalom lett úrrá. A város előtt úgy-ahogy elrendeztem az üteget, és jó képet vágva vonultam be, nem azért persze, hogy megálljak, hanem hogy rajta keresztül vonuljak tovább vissza. Valóban, nem volt vesztegetni való időm, csak a városvegi kocsmában engedélyeztem tíz perc pihenőt és egy-egy pohár pálinkát a tüzeimnek, aztán máris a lovak közé csaptunk, mert az ellenség már bevonulóban volt, s a menekülő nemzetőrök és népfelkelők közül hús ember se lehetett összeszedni az ágyúk fedezésére.

Később szemére vetették Pulszky ezredesnek, a főparancsnoknak, hogy hibás rendelkezéseket adott ki, a népfelkelőknek pedig, hogy gyáván viselkedtek. Egyik vád se állja meg a helyét. Ha a parancsnoknak tizenkétezer főnyi szedett-vedett népség helyett csak feleannyi képzett katonája lett volna, biztos a győzelem.

Ugyanazok az önkéntesek, akik Kassánál nyájként futottak vissza, pár hónap múlva, a honvéd zászlóalj katonáiként, a földkereség egyik legjobb hadseregét alkották.

Én akkor már egy csöppet se bíztam a népfelkelőkben. Az ezekből álló fegyveres csapat ugyan esetenként végrehajthat egy-egy sikeres rajtaütést, mint ahogy a magyar szabadságharcból is nem egy példa hozható fel rá, de ha nem áll mögötte reguláris hadsereg, többet árthat a saját hazájának, mint az ellenségnek.

Spanyolországot I. Napóleon alatt nem a gerillák védelmezték meg. Spanyolország

a háború során mindvégig rendelkezett saját törvényes kormányával és a franciánál létszámát tekintve nem gyengébb reguláris hadsereggel. És az angol segélyhadról sem feledkezhetünk meg, amely negyvenezer főt számlált, háta mögött a legyőzhetetlen flottával és a kimeríthetetlen pénzforrásaival. Ez sem segített volna, ha nincs a francia nagy hadsereget megsemmisítő moszkvai katasztrófa, ha nincs a nagy koalíció. Aki azt hirdeti, hogy Spanyolországot a gerillák mentették meg, és velük példálózik, az vagy sohasem tanulmányozta, vagy tudatosan kiforgatja a történelmet.

Gyerekes fantáziára vall, ha valaki a cserkeszek vagy a montenegróiak vagy más hegyi patrióták harcával méri azt az ellenállást, amelyet a lengyeleknek elnyomóikkal szemben kellene tanúsítaniuk.

Azok a kis népek, amelyek fiai már gyermekkorukban összenőnek a fegyverrel, s nem rendelkeznek oly, szokásaikból eredő szükségletekkel, se városokkal, se falvakkal, mint mi, nehezen igazthatók le, s erőszakos meghódításuk többbe kerül, mint amennyi hasznot jelenthet. Sem a cserkeszeknek a muszkákkal, sem a montenegróiaknak a törökökkel, sem a bosnyákoknak az osztrákokkal szembeni ellenállása nem jelent bizonyítékot arra, hogy e nagy államok gyengék, vagy hogy e kis nemzetek erősek és páratlanul vitézek. Ezek csak azoknak a körülményeknek következményei, amelyek velünk és más európai nemzetekkel szemben alkalmazhatatlanok.

Jegyzetek

1. Castiglione Heinrich tábornok, a krakkói osztrák helyőrség parancsnoka 1848. április 26-án összecsapott a városi nemzetőrséggel, és ágyúval lövette a várost, kikényszerítve így a lengyel emigránsok átmeneti távozását.

2. Teofil Łapiński feltehetően Tarnówba vagy Újszandecbe „lovagolt be”, a konföderatknak hívott négyoszloptú csapatában, amelyet a nemzeti gárdisták viseltek. A bari konföderáció idején terjedt el. L. a 4. jegyzet.

3. Józef Tabaczyński 1848 decemberében az Aradnál szerveződő 1. lengyel lovasosztályban hadnagy, majd 1849 májusától főhadnagy az 1. lengyel dzsidásezredben. A törökországi emigrációban mohamedán hitre tér, és belép a török hadseregbe.

4. A bari konföderáció híveiről van szó. 1768. február 19-én a II. Katalin cárnő beavatkozási politikájával és az orosz hadsereg jelenlétével elégedetlen nemesek Barban szövetségre léptek egymással, s háborút indítottak azért, hogy az országból kiűzzék a cári csapatokat. A konzervatív társadalmi és politikai mozgalom másik célja az volt, hogy a cárnő által támogatott Szaniszló Ágost királyt megakadályozzák a mégoly szerény gazdasági és társadalmi re-

formok bevezetésében is. A konföderánsok gyakran menekültek magyar területre – már azon a jogon is, hogy az 1412-ben elzálogosított szepességi városok lengyel joghatóság alá tartoztak. A konföderáció 1772 nyarán döntő vereséget szenvedett, s ennek Lengyelország első felosztása lett a következménye.

5. Az 1830/31-es szabadságharc és az 1846-os tragikus krakkói és galíciai felkelés menekültjeiről van szó.

6. Bécszet a honvédsereg schwechati vereségét követő napon, 1848. október 31-én vette be a Windisch-Grätz vezette osztrák főhadssereg.

7. Bem ellen, aki azzal az indokkal óvta Kosuthot egy önálló lengyel légió felállításától, hogy az kiváltója lehet az orosz intervenciónak, a Pesten gyülekező s Józef Wysocki parancsnoksága alatt légiót szervező lengyel ifjú demokraták egyike, Ksawery Kołodziejcki 1848. november 9-én sikertelen merényletet kísérelt meg. A bíróság a rokonszenves ifjút a közvélemény nyomására végül csak egyévi börtönre ítélte. Ezt követően a *Közlöny* hasábjain a fiatalok az arisztokraták ügynökének, hazaárulónak nevezték Bemet, aki válaszul a fiatalok, a Lengyel Demokrata Társaság veze-

tőt titulálta a cár, a pánszlávizmus fizetett ágenseinek, mi több, kommunistáknak. Kosuth ezután döntött úgy, hogy Bemet a szétvert, Erdélyből csaknem teljesen kiszorított hadtest élére állítja, s a légió megszervezett két századát Pesttől messze, az aradi ostromsereg erősítésére küldi.

8. A Burchard család története az 1570-es évekre nyúlik vissza, amikor az eredetileg Sáros megyei Bélaváry család egyik tagja, János kénytelen volt külföldre menekülni. A livóniai Ravelnen telepedett le, s felvette a Burchard nevet, de később családja eredeti nevét és címerét is használta. A család a későbbiekben raveli és rigai ágra szakadt. A XVIII. században a család egyik ágát Lengyelországban, Lublinban találjuk. A Łapiński által megismert eperjesi család feje, Burchard-Bélaváry János Lublinban született 1795-ben. Apja kapitányként küzdötte végig az 1794-es Kościuszko-szabadságharcot. *Burchard-Bélaváry János* 1825-ben feleségével, Wiemuth Katalinnal és a még csecsemő Juliannal visszatelepedett az ősei városának tekintett Eperjesre, ahol mint lengyel családot tartották őket számon. A borkereskedéssel és pezsgőgyártással foglalkozó családfőt 1849 telén és a szabadságharc leverését követően bebörtönözték az osztrák hatóságok. 1883-ban Bécsben halt meg. (*Turul*. A magyar Történelmi Társulat, a MOL és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, 1894. 34–38.)

9. *Burchard Julian (Gyula)* (1825–1917): a Wysocki-zászlóaljban szolgált. 1849 májusában léptetik elő honvéd hadnaggyá, s nevezik ki Dembiński mellé futártisztá. Később mint főhadnagy, majd százados Wysocki tábornok segéd tisztje. A törökországi emigráció után végleg Franciaországban telepedik le. – *Burchard Gustaw (Gusztáv)* (1829–1903): a Władysław Poniński kapitány által Aradnál szervezett lovasosztályban közlegény. Legendás bátorsága révén érdemelte ki a főhadnagyi rangot és a III. osztályú katonai rendjelet. Ő is emigrációba vonult, de 1867 után hazatelepedett szülővárosába. (Jules-Conrad Burchard Bélaváry: *CHEZ LES TURCS. LES ÉMIGRÉS HONGROIS ET POLONAIS*. Nancy, 1908. 5–10.; *OL H2 OHB 4262:1849.*; *Közlöny*, 1849. máj. 19.; Wysocki tábornok emlékirata. *EGYÜTT A SZABADSÁGÉRT*, 1848–1849. Bp., 1993. 122.)

10. Kassán a 20. honvéd zászlóalj szerveződött, s ennek a parancsnoka Bányafy Ká-

roly őrnagy volt. (Karsa Ferenc: *SZABADSÁGHARCOS NAPLÓ*. Bp., 1993. 24.; Bona Gábor: *TÁBORNOKOK ÉS TÖRZSTISZTEK A SZABADSÁGHARCBAN 1848–49-ben*. Bp., 1987. 101.)

11. *Desseuffy Ferenc gróf* (1798–1868); 1848-ban Kassa város polgármestere.

12. A felsoroltak nem mindegyike tartózkodott vagy fordult meg Łapińskivel egy időben Kassán. – *Zarzycki, Dionizy* (1821–?): 1848 decemberében honvéd százados, Bem segéd tisztje. Az erdélyi lengyel légió egyik szervezője. Csak a törökországi emigrációban kap ezredesi rangot. 1861-ben Oszman bej néven a török hadsereg ezredese. – *Rembowski, Ludwik Henryk* (1820–?): 1848 novemberétől őrnagyként önálló lengyel vadászcsapatot szervez. 1849. január derekán Klapka Munkácsra küldi egy lengyel dandár szervezése céljából. Mészáros Lázár hadügyminiszter márciusban anyagi visszaélés és fegyelmezetlenség miatt felmenti állásából, s csapatát beolvasztja a lengyel légióba. – *Tchorznicki, Władysław* (1794?–1862): a sambori nemzeti gárda hatvan emberével 1848 novemberében érkezik Magyarországra. December 11-én nyolcvannégy gyalogosan harcolt ulánusával megmenti a Kassánál szétvert északi hadsereg ágyúütegeit. 1849 februárjától alezredesi rangban a 2. lengyel dzsídázsezred szervezője, nyáron a közép-tiszai hadsereg lovasságának parancsnoka ezredesi rangban. Kossuth III. osztályú érdemjellel tünteti ki. – *Idzikowski, Tadeusz* (XVIII. század vége – 1858 után): mint az 1831-es szabadságharc tisztje az emigrációban éveken át a belga hadsereg főinstruktora. Magyarországon honvéd őrnagyi rangban előbb a felső-tiszai hadtest egyik dandárának parancsnoka, majd 1849 tavaszán a 2. lengyel zászlóalj szervezője. Később, mint alezredes, dandárparancsnok a IX. hadtestben. – *Matczyński, Konstanty* (1815–1898): 1848 novemberében a lembergi nemzeti gárda százötven emberével érkezik Magyarországra. A november végén Aradhoz rendelt Wysocki-zászlóalj 1. századának parancsnoka. Hagyományos katonai szigor miatt leváltják, de 1849 májusától mint őrnagy ismét a lengyel légióban szolgált. – *Więruski, Antoni* (1804–1868): 1848 decemberében a Wysocki-zászlóalj 5. századának parancsnoka. 1849 júliusában őrnagy, a 2. lengyel zászlóalj parancsnoka. A törökországi emigrációban egy isztambuli bankban dolgozik. Meggyilkolják. – *Jagmin, Józef* (1810–

1877): 1849 januárjától a Wysocki-zászlóalj 1. századának fanatikus bátorságáról híres parancsnoka, a III. osztályú katonai érdemjel kitüntetettje. Csak a krími háborúban a török hadseregben lesz őrnagy. Az 1877-es orosz-török háborúban a törökországi lengyel légió élén, a kilizari rohamban kap halálos sebet.

13. Szczeпаński, Antoni (?-?): 1849 januárjától századosként a Bulharyn-dandár vezérkari tisztje a felső-tiszai hadtestben. Áprilistól az I. hadtest egyik dandárának tábornoki főnöke. – *Szczeпаński, Kornel* (1828–?): 1848 márciusától honvéd tüzér hadnagy. Tüzér főhadnagyként kerül a törökországi emigrációba.

14. Galícia katonai parancsnoka, Wilhelm Hammerstein tábornok 1848. november 2-án pacifikálta Lemberget, s másnap ostromállapotot hirdetett ki egész Galíciára.

15. Pulszky Sándor (1803–1849): 1848 novemberében a kassa–eperjesi hadmegye parancsnoka, majd a hónap végétől Schlik tábornok galíciai hadteste ellen sebtében összevont csapatok parancsnoka. Mivel Pestet csak november 24-én hagyta el, a Łapiński által leirt bemutatkozó gyakorlatra november 27. és 29.

között kerülhetett sor. (A Kossuthnak írott 1848. december 14-én kelt jelentés. OL H2 OHB 6032:1848.)

16. Farkassányi Sámuel (?-?): 1848 októberétől Abaúj vármegye kormánybiztosa, 1848 decemberétől 1849 júliusáig hadsereg-élelmezési biztos. Halálra, majd várfogságra ítélik.

17. Gróf Franz Schlik von Bassano und Weisskirchen tábornok Magyarországra bevonuló galíciai hadteste hét gyalogoszászlóaljból, három lovasosztályból (azaz hat század lovasból), egy hatfontos és egy tizenkét fontos ágyúütegből, valamint egy röppentyűütegből állott, s összesen nyolcezer embert számlált.

18. A Pulszky Sándor ezredes parancsnoksága alá rendelt had mintegy tizenkétezer emberről, zömében nemzetőrből állott. A 20. honvéd zászlóalj két százada, három lengyel század és három ágyúüteg alkotta a sereg regulárisnak mondható erejét.

19. Az 1870-es porosz–francia háborúról van szó. Ebből következik, hogy Łapiński 1871-ben írhatta visszaemlékezését.

20. Bideskuty Ferenc.

21. Valójában öt napig.

Horváth Elemér

ŐSZI FÓRUM

aranyos sugarakban szeptember
önmagával teljesen azonos
erdő szélén a vadszóló
mint archaikus szemgolyók

egy piros lomb monológja mori
lassan megmérgezi a csöndeket
gyepről gyöngéden dül föl a sötét
amíg a kék feketén csillagos

üres téren bronz hős a holdfényben
megtestesült történelem
törődötten töpreng az álmatlan
hogyan győztes-e vagy vesztes-e

AERE PERENNIUS

míg otthon minden férfi s asszony a
tökéletes jövődöt építette
én gigoló voltam róma s firenze
turistanőinek itália
minden modern eleven nyomora
egész letűnt tündéri történelme
tanú minden efemér szerelmemre
mint képeslapjaim minden sora
„itt heverek a palatinuszon
reggeltől estig s dantét olvasom
az infernót s nem vágyódom haza
az idő szép szombaton utazom
a tengerhez romlik a pantheon
títusz íve trajánusz oszlopa”

NYELVEK

úgy írok magyarul
mint egy idegen nyelven
hideg tökélyel

ezzel szemben az angolom
az életemhez tartozik
hétköznapi keresetlen meleg

hogy úgy mondjam
rábaközien eleven

fordítva kellene

Vörös István

NAPÓRA

Ha egyszer egy nap huszonhat órás
lenne, ha lenne nyolcadik nap
a hétben, vagy egy plusz
hónap az év közepén,

akkor az ágak nem törnének,
a kutya gyomrát nem rontaná el
a túl sok csont, az adós mindig
pontosan fizetne, újra lenne
hitel a boltokban. És kávéház
a bankok helyén, ahol
pohár szóda fölött egy újság
böngészésébe merülnék.
A híreket átlapoznám, nem
is lenne politika, a társasjáték-
és irodalmi rovatok bonyolult
útvesztője érdekelné, az
órák félórával kevesebbet
mutatna, mint amit gondolok,
a szomszéd asztalnál valaki linzert
rendelne, nem is linzert, linzer-
koszorút.

Egy pincér pepita lakkcipőben
állna a kerthelyiség előtt, és
árnyékát követve hol
erre, hol arra fordítaná a fejét.

Marcel Proust

SZODOMA ÉS GOMORRA (VIII)

Bognár Róbert fordítása

Cambremerné odafirkantotta a vizitkártyájára, hogy harmadnap garden party lesz nála. És csak két napja is gyönyörűség lett volna megízlelnem a – megannyira megunt – társasági életet abba a parkba átültetve, ahol, a Féterne fekvésének köszönhetően, szabadon nőttek a fűgafák, pálmafák, a különféle rózsák, végig a gyakran mediterrán kékségű és nyugalmú tengerig, amelyen ott ringatózott a kastélytulajdonosok kis jachtja, hozta a legfontosabb vendégeket az öböl túlsó feléről, s amikor mindenki megérkezett, ott volt az uzsonna a kifeszített napellenzőponyvák alatt, este pedig, az ünnepség befejeztével, a hajó vissza is vitte azokat, akiket hozott. Kedves fényűzés, de olyan költséges, hogy részben e kiadások fedezésére igyekezett Cambremerné így-úgy növelni a bevételeit, többek között úgy, hogy most először bérbe adta egyik birtokát, a Féterne-től nagyon különböző Raspelière-t. Igen, még két napja is kellemes változásnak éreztem volna az új környezetben az ismeretlen kisenemesek ünneplő gyülekezetét a párizsi „előkelő társaság” után. De most már nem érdekelték az élvezetek. Írtam hát néhány sort Cambremer márkinénak, és kimentettem magam, ahogy egy órával korábban Albertine-t is elbocsátottam: amiképpen a magas láz elveszi az étvágyat, azonképpen a fájdalom megszüntette bennem az örömekre való hajlandóságot. Másnapra vártam anyámat. Úgy éreztem, most kevésbé vagyok méltatlan rá, hogy a közelében éljek, s most – hogy egy idegen és lealacsonyító élet átadta helyét a feltörő fájdalmas emlékeknek, melyek töviskoronával övezik, nemesítik a lelkemet, akár az anyámét – jobban meg fogom érteni őt. Ezt hittem; de a valóságban igen távol van az igazi gyötrődés, amelyen az anyámé volt – amely hosszú időre, olykor örökre, szó szerint elveszi az életet a szeretett lény halála után – az afféle múltó fájdalomtól, amelyen, mindennek ellenére, az enyém lehetett, s amely éppoly hamar elmúlik, amelyen későn támadt, sok idővel az esemény után, mert ahhoz, hogy átérezzük, „fel kellett fogunk”; az afféle fájdalomtól tehát, amelyet sokan átélnek, és amelytől az én mostani kínjaim csak annyiban különböztek, hogy az akaratlan emlékezés lobbantotta fel őket.

Hogy milyen mély volt anyám fájdalma, azt egyszer majd én is megtapasztalom, mint elbeszélésemből látni fogjuk, de az nem most történt, és nem is úgy, ahogy elképzelttem. Mindazáltal (ahogy felolvasóesten a színművész, akinek régóta tudnia kellene a szerepét, és a helyén kellene lennie, de az utolsó pillanatban érkezett, és egyetlenegyszer olvasta a szövegét, mégis olyan ügyesen leplezi felkészületlenségét, amikor megkapja a végszót, hogy senki sem veszi észre a késedelmet) frissen támadt fájdalmam lehetővé tette, hogy amikor anyám megérkezett, úgy beszéljek vele, mint-ha mit se változott volna a bánatom. Anyám – tévesen – úgy gondolta, hogy az zaklatott fel, hogy újra látom a helyszínt, ahol egykor nagymamával voltam. Fájdalmam, ha nem volt is az övéhez mérhető, mégiscsak felnyitotta a szemem, és most döbbsentem rá, mennyire szenvedhet. Most döbbsentem rá, hogy a nagyanyám halála óta merev és könnytelen tekintete (emiatt volt, hogy Françoise kevésbé sajnálta) az emlékezés és

a megsemmisülés érthetetlen ellentmondására szegeződik. Bár most is sötét fátylat viselt, és az új környezetben elegánsabbnak tetszett, lesújtva láttam, hogy mennyire megváltozott. Kevés annyit mondani, hogy eltűnt belőle minden vidámság; esdeklő képpé olvadt, merevedett, s mintha szüntelenül attól félne, hogy egy hirtelen mozdulat, hangosabb szó sértené a fájoan jelenlevőt, aki nem mozdul mellőle. De legfőképpen arra jöttem rá, mihelyt fekete köpenyében belépett a szobámba – ez Párizsban elkerülte a figyelmemet –, hogy nem anyámat látom, hanem nagyanyámat. Ahogy a királyi és hercegi családokban a családfő halálával a fiú örökli a címet, és Orléans hercegéből Franciaország királya, Tarente hercegéből Trémoille herceg, Laumes hercegéből Guermantes herceg lesz, egy más jellegű és sokkal mélyebben gyökerező öröklődés által az élő azonnal a halott birtokába lép, folytatja megszakadt életét. Lehet, hogy egy olyan lány esetében, amilyen anyám volt, a szeretett szülőanya halála okozta nagy fájdalom csak esetteti a bábállapotból való átváltozást és egy olyan lény kialakulását, akit már eleve magában hordozott, és aki – ha nincs a lelki válság, mely átugratja vele a metamorfózis minden szakaszát – amúgy is kifejlődött volna, csak lassabban. Lehet, hogy halottunk iránti gyászunkban van bizonyos szuggesztívó is, melynek hatására megjelennek arcunkon azok a rokon vonások, amelyek egyébként eleve ott lappangtak, és, főleg, eltűnik legsajátabb természetünk (anyámból például az apjától örökölt józanság és csipkelődő vig kedély), amelyet nem féltünk szabadjára engedni, amíg élt a szeretett személy, akár az ő rovására is, és amely ellensúlyozta a tőle örökölt tulajdonságainkat. Halálával aggályaink támadnak, nem merünk másmilyenek lenni, már csak azt csodáljuk, amilyen ő volt, és amilyenek mi is voltunk, de csak részben, és amilyenek mostantól egészen leszünk. Ilyen értelemben mondhatni (és nem abban a semmitmondó, hamis értelemben, ahogy általában használják), hogy a halál nem fölösleges, hogy a halott tovább hat ránk. Sőt erősebben hat, mint az élő ember, mert-hogy – az igazi valóság szellemi művelet tárgya lévén csak a szellem által mutatkozván meg – azt ismerjük igazán, amit kénytelenek vagyunk gondolatban újrateremtteni, s amit elrejtene előttünk a mindennapok... És gyász kultuszunkban bálványozzuk, amit halottaink szerettek. Anyám nemcsak nagymama táskájától nem tudott megválni (értékesebb volt neki, mint ha zafirból, gyémántból volna) meg a szelencéjétől, meg különféle ruháktól, amelyek még jobban kiemelték a kettejük közti hasonlóságot, hanem a Sévignéné-kötetektől sem, amelyeket nagymama mindig magánál tartott, és amelyeket anyám a *Levelek* kéziratára se cserélt volna el. Régebben élcelődött nagymamán, hogy nincs olyan levele, amelyben ne idézné Sévignéné-t vagy Beausergentné-t. Most anyám mindhárom levelében, amelyet Balbeche való érkezése előtt kaptam, egy-egy Sévignéné-idézet volt, mintha azt a három levelet nem is ő írta volna nekem, hanem nagymama őneki. Azonnal le akart menni megnézni a tengerpartot, amelyről nagymama mindennap írt neki a leveleiben. Láttam az ablakból, ahogy kezében anyja „nap-esernyő”-jével, bizonytalanul, áhitattal lépdél a főnyenyen, amelyet a szeretett lény lába taposott, olyan volt, mintha egy halott nyomában járna, s azt várná, hogy a tenger hullámai visszahozzák neki a halottat. Nem hagyhattam egyedül vacsorázni, lementem hát vele. Odajött az ügyvédi kamara elnökének özvegye és a bírósági elnök, bemutatatták magukat anyámnak. S ő olyan érzékeny volt mindenre, ami kapcsolatban van nagymamával, hogy nagyon érzékenyült a bíró úr részvényt nyilváníásától, és örök életében hálásan gondolt rá, de éppen annyira bántotta és felháborította, hogy az özvegy viszont egy szóval se emlékezett meg a halotról. Valójában a bírónak ugyanúgy nem jelentett semmit nagymama, mint az özvegynek. A meghatott szavak és a

hallgatás – bár anyám olyannyira különbözőnek gondolta őket – egyaránt a halottak iránti közönyt fejezte ki, csak más-másképpen. De azt hiszem, hogy anyám leginkább abban lelt vigaszt, hogy szavaimba, akaratlanul, beszivárgott a fájdalom. Hiába volt gyöngéd szeretettel irántam, boldogította a fájdalom, mint minden, ami arra vallott, hogy nagymama elevenen él a szívekben. A következő napokon anyám, nagymama nyomdokait követve, kiült a partra, és olvasta két legkedvesebb könyvét, Beausergentné *Emlékiratait* és Sévignéné *Leveleit*. Egyikünk se tudta elviselni, hogy ez utóbbit mint a „szellemes márkiné”-t emlegetik (miként az se különb, hogy La Fontaine-nek „Jám-bor” a jelzője). De ha ezt a szót olvasta a levelekben: „lányom”, az anyja hangját vélte hallani.

Azt szerette, ha senki sem háborgatja zarándokútjain, de egyszer balszerencséjére összetalálkozott egy combrayi hölgygel, aki a lányaival sétált a parton. Azt hiszem, Poussinné volt a neve. De mi csak úgy neveztük magunk közt, hogy a „Megnézheted magad”, mert ezzel az untig ismételtgetett mondattal figyelmeztette a lányait, hogy baj lesz abból, amit csinálnak, az egyiket például, aki dörgölte a szemét, ekképpen: „Majd kapsz egy jó szemgyulladást, és megnézheted magad.” Messziről integetett mamának, s igen keserves ábrázattal, de ez nem a részvét jele volt, hanem a neveltetésé. Ha nem vesztettük volna el nagymamát, és felhőtlen boldogságban élünk, akkor is így üdvözölte volna. Combrayban meglehetősen csendesen éldegélt hatalmas park övezte házában, és soha semmit nem találván kellőképp finomnak, még a szavakat, sőt a neveket is meglágyította. Túláságosan kemény hangzású volt a fülének, hogy „ezüst teáskanna”, ezért így mondta: „ezüs théáskanna”; félt, hogy sértő volna a *Telemak* édes szavú írójára, ha úgy ejtené a nevét: „fénlon” – ahogy én ejtettem kellő ismeret birtokában, hiszen legkedvesebb barátom volt a világ legokosabb, legjobb, legderekbbe embere, a minden ismerősének felejthetetlen Bertrand de Fénélon –, és mindig csak úgy mondta: „fénélon”, gondolván, hogy a két *é* mégiscsak lágyabbnak hangzik. Kevésbé volt finom ember a Poussinné veje (elfelejtettem a nevét), aki közjegyző volt Combrayban, de kerekét oldott a kasszával, és alaposan megrövidítette többek közt a nagybátyámat is. De a combrayiak többsége olyan jóban volt a család többi tagjával, hogy rájuk nem is neheztek, és leginkább csak sajnálták Poussinnét. A hölgy nem fogadott idegeneket, de valahányszor a kapuja előtt haladtunk el, megálltunk és megcsodáltuk az árnyas lombokat; egyebet nem is lehetett látni. Balbecben nemigen zavart bennünket, én egyetlenegyszer találkoztam vele, éppen azt mondta körmét rágó lányának: – Majd jól meggyűlik az ujjad, és megnézheted magad.

Miközben anya olvasott a parton, én egyedül maradtam a szobámban. Felidéztem magamban nagymama életének utolsó szakaszát és mindent, ami kapcsolatos volt vele, hogy például ki volt támasztva a lépcsőház ajtaja, amikor utolsó sétájára mentünk. Azt, ami nem tartozott ide a világból, és alig volt valószerű, teljes egészében megmérgezte a fájdalom. Anyám végül mégiscsak rávett, hogy kimenjek az utcára. De valami – a kaszinó egy elfelejtett részlete vagy az utcáé, ahol nagymamára vártam az első estén, és elsétáltam egészen a Duguay-Trouin-szoborig –, valami minden lépésnél megtorpantott, mint mikor az ember nekifeszül a szélnek, de nem bír továbbmenni; és lehunytam a szemem, hogy ne lássak. Erőt gyűjtöttem, és visszaindultam a szálloda felé, tudván tudva, hogy bármедdиг várok is, nem találkozom újra nagyanyámmal, nem jelenik meg, mint akkor, érkezésünk estéjén. Minthogy most mozdultam ki először, az inasok, akikkel addig nem találkoztam, kíváncsian néztek rám. A hotel bejáratánál egy boy sapkát emelt előttem. Azt hittem, hogy Aimé, a főpincér – az ő sza-

vával: – „adta tovább a jelszót”, hogy legyenek figyelmesek irántam. De a következő pillanatban a fiú egy újabb belépő vendég előtt is lekapta a sapkát. Az volt az igazság, hogy semmi máshoz nem értett, csak ahhoz, hogy lekapja-feltegye a sapkáját, de azt tökéletesen csinálta. Felfogva, hogy minden másra alkalmatlan, de ebben kiváló, annyszor tisztelgett sapkalevétellel, ahányszor csak alkalma volt rá, amivel kivívta a vendégek tartózkodó, de általános rokonszenvét, valamint a főportás élénk rokonszenvét, akinek feladata volt a kapuszolgák felvétele, és aki eddig a ritka madárig egyetlen alakot se talált, akit ne kellett volna egy héten belül elbocsátani Aimé nagy csudálkozására, aki azt mondta: – Pedig hát ebben a hivatalban csak annyi a követelmény, hogy udvariasak legyenek, ami azért mégse ördöngösség. – Az igazgató is ragaszkodott hozzá, hogy – úgymond – „tiszteletet parancsoljanak”, amit nyilván úgy értett, hogy tiszteljék előljáróik parancsait (vagy hogy tiszteletet tanúsítsanak a vendégek iránt). Megváltozott a szálloda mögötti pázsitos térség jellege, részint mert virággyászokat telepítettek a szélére, részint pedig mert nemcsak az egzotikus cserjét tüntették el róla, hanem azt az inast is a hátsó bejárat elől, aki hajlékony, sudár termetével és narancssárgás hajszínével annak idején valódi dísz volt. A fiú egy lengyel grófnő titkárának szegődött, s ezzel követte két bátyja és gépíró nővére példáját, akiket küllemüktől megbűvölt különféle honú és nemű személyiségek ragadtak el a szállodától. Csak a legkisebb fiú maradt, ő nem kellett senkinek, mert bandzsított. Nagyon boldog volt, ha a lengyel grófnő és a másik két testvére gyámolítói visszajöttek, s megszálltak a balbeci hotelban. Mert szerette a testvéreit, bár irigyelte is őket, és ilyenkor néhány hétig ápolhatta a családi kapcsolatokat. Végére a fontevrault-i kolostor főnöknője is el-elhagyta apácáit, hogy osztozzon XIV. Lajos vendégszeretetében a másik Mortemart lánnyal, Montespannéval, a király szeretőjével. A fiúnak ez volt az első éve Balbecben, még nem ismert, de hallva, hogy régebb óta szolgáló társai nemcsak uramoznak, hanem a nevemet is mondják, a legelső alkalomtól fogva nagy elégedetten követte példájukat, részint hogy kimutassa egy ismertnek gondolt személyiségről való tájékozottságát, részint hogy alkalmazkodjon a szokáshoz, amelyről öt perce még mit sem tudott, de amelyet jónak látott híven követni. Megértettem, hogy némelyeknek mi olyan vonzó a nagyszállóban. Úgy volt kiképezve, mint egy színház, és a nyüzsgő statisztéria egészen a kakasülőig benépesítette. A vendég csak nézőféle volt ugyan, de szüntelenül belekeveredett az előadásba, nem is úgy, mint az afféle színházakban, ahol a színészek a nézőtérén játszanak el egy-egy jelenetet, hanem mintha a színházi pompa adna keretet a néző életének. Ha a teniszező vendég fehér flanelmellényben ment is az épületbe, a portás ezüst sujtásos kék libériában vitte oda neki a postáját. Ha a teniszező nem gyalog ment az emeletre, máris újra elkeveredett a játzó személyekkel, hiszen a mellette álló liftesfiú éppolyan díszes jelmezt viselt, mint a portás. Az emeleti folyosók komornákat és szobalányokat rejtegettek (alakjuk olyan szépen rajzolódott a tenger hátterére, mint a Panathénai-fríz), csakúgy, mint a kis padlásszobák, ahonnan a cselédbáják hódolóli tekervényes kerülő utakon jutottak vissza az alsó szintekre. Lent a férfijelleg volt az uralkodó, és a hotel – a szállodaszolgák hamvas fiatal-sága miatt – olyan volt, mint egy folyamatosan játszott zsidó-keresztény tragédia. Óhatatlanul Racine sorai jutottak eszembe, ezúttal nem az *Eszter*ből, mint Guermantes hercegnő estélyén, amikor láttam, hogy mereszti a szemét Vaugoubert a Charlust üdvözlő ifjú követségi titkárokra, hanem az *Atáliá*ból: hiszen már az előcsarnokban – amit a XVII. században portikusznak neveztek – úgy sorakozott fel, kivált uzsonnaidőben, a fiatal szállodaszolgák „virágzó népe”, mint Racine-nál a fiatal zsidók kara. De nem hiszem, hogy bármelyikük is képes lett volna akár olyan ködös választ is adni, mint a

gyermek Joás, a leendő király, amikor Atália azt kérdezi tőle: „Mi hát a tiszted?”, mert-hogy nekik nem volt semmi tisztük. Ha azt kérdezték valamelyiküktől, amit az öreg Atália királynő:

„...S aki veled lakik, a többi nép
mivel foglalkozik?”

legfeljebb azt mondhatta volna:

„Nézem a nagyszerű szertartás ragyogását*"

és részt veszek benne”. Olykor egy szép fiatal statisza odalépett egy fontosabb szereplőhöz, majd visszaállt a karba, és hacsak nem a szemlélődő kikapcsolódás perce volt, mozgólódás támadt körülötte, tiszteletteljes, látványos és fölösleges hullámzás. Hiszen a kimenőnapon kívül, „világtól távol” és ki se lépve az előcsarnokból, ugyanolyan szerzetesi életet éltek, mint a leviták az *Atáliában*, és elnézve, amint a „hűséges ifjú nép” a gyönyörű szőnyegekkel borított lépcső tövében forgolódik, joggal tünődhettem, hogy a balbeci Nagyszállóba léptem-e be vagy Salamon templomába.

Egyenesen a szobámba mentem. Gondolataim általában nagymama betegségének utolsó napjaihoz tapadtak, újraéltem a szenvedését, és még tetéztem is az önkínzó szálnalommal, mit a mások fájdalmánál is nehezebb elviselni; csak újraélni véljük egy szeretett lény szenvedéseit, de szálnalunk eltúlozza őket, s mégis lehet, hogy vigasztalan gyászunkban jobban megközelítjük az igazságot, mint maguk a szenvedők, mert az ő tudatuk előtt rejtve marad életüknek szomorúsága. Fellángolt volna a szálnalmam, és bizonyosan fölülmúlta volna nagymama szenvedését, ha tudom, amiről még sokáig nem volt tudomásom: a halála előtti napon egy percre magához térve és megbizonyosodva róla, hogy nem vagyok ott, megfogta anyám kezét, lázas ajkához szorította, és azt mondta: – Isten veled, lányom, isten veled örökre. – És lehet, hogy ez az emlék kísértette anyámat, ezt látta maga előtt, ezért volt olyan merev a tekintete. Lassan megédesedtek az emlékek. Ő a nagyanyám, és én az ő unokája vagyok. Csak én olvashatok az orcáján, senki más nem ismeri az arcvonásai nyelvét; ő minden az életemben, a többiek csak hozzá képest vannak, aszerint, hogy neki mi a véleménye róluk; de mégse: csak múló volt a kapcsolatunk és véletlenszerű. Már nem ismer engem, soha többé nem látom őt. Nem kizárólag egymásnak voltunk teremtve, idegen nekem. És most nézem ennek az idegennek a fényképét, amelyet Saint-Loup csinált. Anya találkozott Albertine-nal, és unszolt, hogy találkozzam vele, mert kedvesen beszélt nagymamáról és rólam. Találkozót adtam hát neki. Szóltam az igazgatónak, hogy a szalonban ültesse le. Az igazgató azt mondta, hogy nagyon régóta ismeri őt és a barátnőit, már azelőtről, hogy „ferdülőkorba” léptek volna, de haragszik rájuk, mert „olyanokat mondtak” a hotelről. – Aki ilyeneket mond, annak bizony hiányos a „neveletlensége”. Hacsak nem rágalom, amit a szájukba adtak. – Nem volt nehéz rájönnöm, hogy a „ferdülőkor” a serdülőkornak felel meg. Várva az Albertine-nal való találkozás idejét, a Saint-Loupféle fényképre függesztettem a tekintetemet, mint mikor egy rajzot néz az ember, de olyan mereven, hogy a végén már nem is látja a képet, s megint az villant belém: „Ő nagymama, én vagyok az unokája”, mint amikor egy amnéziásnak hirtelen eszébe jut

* Rónay György fordítása.

a neve, mint amikor egy betegnek egyszer csak megváltozik a személyisége. Bejött Françoise szólni, hogy megérkezett Albertine, és meglátva a fényképet: – Szegény nagysága, pont ilyen volt, még a szemölcs is látszik az arcán, amikor a márki úr lefotografálta, már nagyon odavolt, kétszer is rosszul lett aznap. „Vigyázz, Françoise – mondja nekem –, az unokámnak nem szabad megtudni.” És jól titkolta, társaságban mindig vidám volt. Még én is csak azt láttam rajta, hogy néha egy kicsit olyan iztelenforma. De azt se sokáig. Aztán egyszer csak azt mondja: „Szeretném, ha lenne rólam egy fénykép, ha történe velem valami. Még sose készült fénykép rólam.” És elküldött a márki úrhoz, de megüzente, hogy ne hogy megmondja a fiatalúrnak, hogy ő kérte meg, hogy nem tudna-e csinálni róla egy felvételt. De amikor visszajöttem, és mondom, hogy de igen, inkább mégse akarta volna, merthogy rosszul néz ki. „Ez még rosszabb – azt mondja –, mint ha nem marad fénykép.” De hát megvolt a magához való esze, és úgy ügyeskedett, hogy a fejébe tette azt a lehajtott karimájú kalapot, hogy nem is látszott rajta, hogy rosszul néz ki, csak a napon. Nagyon örült a fényképének, mert nem hitte, hogy túléli Balbecet. Hiába mondtam neki, hogy „Nem szabad ilyeneket mondani, asszonyom, hallani se bírom, ha ilyeneket beszél”, nem lehetett kivenni a fejéből. És akkor már bizony isten napok óta egy falat se ment le a torkán. Ezért noszogatta a fiatalurat, hogy menjen máshová vacsorálni a márki úrral, jó megszire. Ő meg, ahelyett, hogy asztalhoz ült volna, úgy csinált, mintha olvasna, és amint elment a márki úr kocsija, fölment, és lefeküdt. Volt, hogy értesíteni akarta a fiatal nagyságát, hogy jöjjön el, ha még látni akarja. De aztán mégse, merthogy előtte nem szólt, félt, hogy nincsen felkészülve rá. „Mégiscsak az lesz a legjobb, Françoise, ha a férje mellett marad.” – Françoise rám nézett, és minden átmenet nélkül azt kérdezte, nem érzem-e rosszul magam. Mondtam, hogy nem, mire ő: – Ej, hát nem elbeszélgettem itt magával az időt! Lehet, hogy már megjött a látogatója. Le kell mennem megnézni. Nem való ide a kisasszony. És amilyen szeleverdi, lehet, hogy már el is ment. Nem szeret várni. Ó, Albertine kisasszony most már nagyon fenn hordja az orrát! – Téved, Françoise, nagyon is ide való, sőt túl jó is ide. De menjen, szóljon neki, hogy ma nem tudok találkozni vele.

Micsoda szánakozó szónoklatot váltott volna ki Françoise-ból, ha látja, hogy sírok! De rejtőzködtem előtte. Ha nem teszem, kivívtam volna rokonszenvét. Így csak ő bírta az enyémet. Nem éljük eléggé bele magunkat a szegény cselédek helyzetébe, nem láthatják, ha sírunk, mintha a sírás fájna nekünk, vagy inkább nekik fájna, hiszen Françoise azt mondta nekem kiskoromban: – Ne sírjon már, nem bírom nézni, ha sír. – Nem szeretjük az érzelmes beszédet, a bizonykodást, pedig nincs igazunk, becsukjuk szívünket a falusias pátosz előtt, nem halljuk meg, amit a szegény szolgálólány elrebeg, akit, talán igaztalanul, lopással vádolva elbocsátanak a gazdáik, és ő holtra váltan, mélyen megalázkodva, mintha a megvádoltatása önmagában is bűnösségére vallana, azal védekezik, hogy az apja talpig becsületes ember, az anyjától milyen szigorú nevelést, az öreganyjától milyen jó tanácsokat kapott. Az is igaz, hogy ugyanaz a cseléd, aki nem bírja elviselni, ha sírunk, önfeladten tüdőgyulladást okoz nekünk, merthogy az egy emelettel lejjebb tevékenykedő szobalány szereti a huzatot, és azt csúnya dolog volna megakadályozni. Mert igazuk is van, mint Françoise-nak, meg nem is, csak így érvényesülhet az igazság lehetetlensége. A cselédek legszerényebb örömeit is elutasítják vagy gúnyolják a gazdáik. És mindig valami csekélységről van szó, de az kicsinyesen érzélgős vagy ártalmas az egészségre. Méltán mondhatják: „Hát hogy van ez? Egész évben csak ennyit kérek, és ezt is megtagadják?” Pedig a gazdáik sokkal többet

is megadnának nekik, csak ne volna ilyen ostobaság vagy ilyen veszélyes – a cselédnek vagy a gazdáinak. Hát persze: nem lehet ellenállni a félelemtől reszkető szegény szobalálynak, aki nagy alázatosan még azt is bevallaná, amit nem követett el, és azt mondja: „Még ma este elmegyek, ha kell.” De nem szabad érzéketlennek maradni az iránt a becsületes életével és a tisztas családi hagyományokkal büszkélkedő öreg szakácsné iránt sem, bár ünnepélyes és fenyegető közhelyeket mond az anyai örökségről meg a „nemzetség” méltóságáról, aki jogaként markolva a seprűnyelet, a tragika szerepében tetszelegve zokogásban tör ki, majd gögös méltósággal újra felszegi a fejét. Aznap ilyen jeleneteket idéztem fel vagy képzeltem el magamban, öreg cselédünkre vonatkoztattam őket, és azóta, bármennyi bajt okozott is Albertine-nak, avval a bár váltakozó, de mindennél erősebb szeretettel szerettem Françoise-t, amelynek alapja a szájalom.

Igen, egész nap szenvedtem, elnézve nagyanyám fényképét. Gyötrődtem. De kevésbé, mint este, amikor az igazgató meglátogatott. Nagyanyámról beszéltem neki, ő ismételten részvétét nyilvánította, és azt mondta (kedves szokása szerint kerékbe törve a nyelvet és elferdítve egy-egy szót): – Ez pont olyan, mint amikor a nagymamája őnagysága elaléllott, akartam is szólni önnek, mert hát, ugyebár, a vendégek miatt, rossz híre kelhetett volna a háznak. Jobb lett volna, ha még aznap este elutazik. De ő könyörgött, hogy ne szóljak, és ígérte, hogy nem fog többé elaléllani, vagy az első eset után elmegy. De az emeletfőnök megmondta, hogy utána is volt eset rá. De hát a mindenségit! önök, ugye, régi vendégek voltak, akiket igyekszünk kielégíteni, és hát hogy nem panaszkodott senki... – Tehát nagyanyám többször elájult, és eltitkolta előttem. Lehet, hogy éppen akkor kellett a legjobban ügyelnie rá, hogy leplezve fájdalmait jókedvűnek és egészségesnek mutatkozzék, amikor én a legmogorvább voltam vele, mert félt, hogy felizgatna, és hogy kitennék a szállodából. „Elaléllott”: sosem képzeltem volna, hogy így is lehet mondani a szót, és ha másvalakire vonatkozik, talán nevetségesnek is tetszett volna, de dallamos újdonsága sokáig képes volt, mint egy eredeti diszonzáns hangzat, felébreszteni bennem a legfájóbb érzéseket.

Másnap anyám kérésére kifeküdtem a főenyre, de pontosabb, ha azt mondom, hogy menedéket kerestem a dűnék halmi közt, ahol Albertine és a barátnői nem láthatnak meg. Szemhéjam nem engedett át más fényt, csak ami narancssárgásan átde-rengett rajta. Aztán egészen becsukódott a szemem. És megjelent előttem nagymama, egy karosszékben ült. Nagyon gyenge volt, csak pislákoltt benne az élet. De hallottam, hogy lélegzik, és néha jelezte, hogy érti, amit mondunk, az apám meg én. Hiába csókolgattam, nem tudtam szereteteli fényt csillantani a szemében, s a leghalványabb pír sem ütött át az arcán. Távol járt a lelke, úgy látszott, mintha nem szeretne, meg se ismerne, nem is látna. Nem tudtam megfejteni közönye, levertsége, néma elégedetlensége titkát. Félrevontam apámat. „Láthatod – mondtam –, nyilvánvaló: pontosan felfogja a dolgokat. Ez az élet tökéletes illúziója. De szeretném, ha itt volna az unokatestvéred, aki azt állítja, hogy nem élnek a halottak! Több mint egy éve halott, és lényegében még most is él. De miért nem akar megcsókolni? – Nézd, lehanyaglik szegény. – De a Champs-Élysées-re szeretne menni. – Ugyan! Bolondság. – Miért? Szerinted ártana neki, még jobban meghalna? Az nem lehet, hogy már ne szeressen. Hiába csókolgatom, soha többé nem fog rám mosolyogni? – Nincs mit tenni, a halottak halottak.”

Néhány nap múlva már kellemes volt nézegetnem a Saint-Loup készítette fényképet; nem ébresztette fel a Françoise által mondottak emlékét, mert az az emlék azóta se hagyott el, és hozzászoktam. De ahhoz viszonyítva, hogy aznap milyen súlyosnak,

fájdalmasnak ítéltém az állapotát, a fénykép – nagyanyám fondorlatai révén, amelyek még most, lelepleződven is megtévesztettek – olyan elegánsnak, olyan gondtalannak mutatták őt a kalap jótékony árnyékában, hogy kevésbé láttam boldogtalannak és betegnek, mint amilyenek korábban képzeltem. Pedig hát az arcán, hiába kendőzte, mégiscsak ott volt az a lemondó riadtság, ami a célba vett és veszét érző vad tekintetét homályosítja, egy halálraitélt tragikus arca volt az; én nem vettem észre, anyám viszont nem is tudott a fényképre nézni, mert sokkal kevésbé az anyja fényképét látta benne, mintsem az anyja betegségét, a roncsolást, amit a betegség vitt végbe nagymama megkínzott arcán.

Aztán egy napon megüzentem Albertine-nak: hamarosan fogadni fogom. Azért hátróztam el magam, mert egy délelőtt, a korán jött hőségben, a játszadozó gyerekek, a jókedvű fürdőzők meg a rikkancsok harsány kiáltozása a villám cikázó, vakító fényével lobbantotta fel előttem a forró fövenyt, melyet sorjázó hűvös kis hullámok öntöznek; és máris hallottam a vízcsobogással összhangzó hangversenyt, amelyben úgy zsonganak a hegedűk, mint tenger fölé tévedt méhraj. És vágyam támadt, hogy újra halljam Albertine nevetését, újra lássam a barátnőit, a vízen lebegő lányokat, akik úgy maradtak meg emlékezetemben, mint Balbec varázsos flórája; rövid levelet küldtem hát Albertine-nak Françoise-zal, és a következő hétre találkozóra hívtam; és a tenger lassan emelkedett, a dagály hullámainak kristálytisza legatója tökéletesen követte a dallamot, melynek frázisai úgy váltak el egymástól, mint a lantos angyalok az itáliai katedrális ormán a kék porfir és tajtékos jáspis tarajdíszek közt. De aznap, amikor Albertine eljött, már nem volt szép idő, újra lehűlt a levegő, és a nevetését se hallhattam, mert rosszkedve volt. – Balbec kibírhatatlan az idén – mondta. – Semmi kedvem sokáig maradni. Mint tudja, húsvét óta itt vagyok, több mint egy hónapja. Nincs társaság. Ne higgye, hogy csupa móka itt az élet. – Elkísértem Albertine-t Épreville-be, minthogy – az ő szavával: – „ingázott” a kis fürdőhely, ahol Bontemps-né villája volt, és Incarville közt, ahol Rosemonde szülei „befogadták”, aztán, bár nemrég állt el az eső, és percenként változott az ég, elindultam, egyedül, az országút iránt, amelyen annak idején Villeparisis márkiné kocsikátatott bennünket nagymamával; kísütött a nap, de nem tudta felszárítani a földet, és ahogy a sárban tocsogtam, eszembe jutott nagymama: hogy valahányszor sétálni indultunk, rögtön összesározta magát. De ahogy kiértem az útra, elakadt a lélegzetem. Ott, ahol nagymamával augusztusban csak az almafák lomb-tanúhalmait láttuk, most, ameddig a szem ellát, tobzódva virágoztak a fák, lábukkal a sárban, báli ruhában, nem törődve vele, hogy tönkreteszik a valaha látott legcsodálatosabb rózsaszín selyemszatént, mely most feltündökölt a napfényben; olyan volt a tenger távoli csíkja, mint egy japán metszet háttéré; és az almafák virágai közt felnéztem a kitisztult égre, és a virágok mintha széthajoltak volna, hogy mutassák az éden harsánykék mélységét. Az azúr boltozat alatt könnyű, de hűvös szellő remegtette a pirosuló virágfürtöket. Kékcinkék telepedtek az ágakra, ugrándoztak a kezes virágok közt; olyan volt, mintha valaki, az egzotizmus és a színek imádója, mesterségesen teremtette volna ezt az eleven szépséget. De ez a szépség könnyekig meghatotta az embert, mert bármilyen kifinomult művészi túlzásokra ragadtatta is magát, érezni való volt, hogy a természet alkotása, hogy ezek az almafák úgy vannak belegyökerezve a földbe, mint a parasztok, egy francia országút mentén. A napzuhatag után esőzuhatag: pászmái besatírozták a látóhatárt, szürke hálóba fogták a fasort. De az almafák rózsaszín, virágzó szépsége ellene szegült a zápornak és az immár metsző szélnek: tavaszi nap volt.

Krasznahorkai László

EGY MONDAT

Metszet egy könyvből

„Ha a virágoknak szárnyuk volna, az emberek közeledésére elrepülnének”

(M. M.)

Ott van mindjárt, példának okáért,
mondta, a közönséges ember,
ez a vagy vérengző, vagy gyáva,
de mindenképpen beleszületett
utcai harcos, aki, miközben
kúszik előre egy örökös utcai harcban
a következő s a következő fedezékig,
egy, legalább egy olyan vonással
eleve rendelkezik, amelyikre
nem terjed ki a történelem hatálya,
nevezetesen, mondta Korim, az árnyékával,
arra nem terjed ki ez a hatály,
így, függetlenül attól, hogy mi teremti meg,
a nappal-e vagy az éjszaka, ez az árnyék
mintegy túllóg az utcai harcok
végtelenül bonyolult hálózatán,
túllóg tehát a történelmen,
mert gondolja csak meg, intett a férfinak
Korim az üres pohárral, aki azonban
ezúttal sem adta semmi jelét, hogy
észrevette volna, vagy hogy észrevett volna
itt bármit is, gondolja csak meg,
bele lehet például lőni ebbe az árnyékba?,
nem lehet, felelte Korim élesen,
ezt az árnyékot nem fogja a golyó,
és biztos benne, jelentette ki,
hogy a másik már ennyiből egyértelműen látja:
ő, tudniillik Korim, érti a dolgot,
és pedig helyesen érti, nem fogja a golyó,
és kész!, ennyi bőven elég,
az ember árnyéka nem része a történelem
leírhatatlanul szövevényes s látszólag
mindent magában foglaló szerkezetének,
kész!, sűrűre fogva ennyi,

ezen nincs mit tovább részletezni,
nem kell bizonygatni a dolgot, így van,
és ezzel az egész le van zárva,
ami pedig erről az árnyékról szól,
ami megnevezi és leírja, s ami
ezzel a megnevezéssel és leirással
mintegy irányt ad neki, az, természetesen,
mondta Korim, s az üres pohárral megint
figyelmeztetően jelezni próbált a pincérnek,
aki viszont, mondhatni, ennek az éjszakának
a vakító szerkezetéből lógott ki,
éspedig úgy látszott, végérvényesen,
az tehát, természetesen, mondta,
a költészet.

Jónás Tamás

MOST NEM TÖRTÉNIK SEMMI MÁS

Most nem történik semmi más, csak este
az álmok játszanak velem nehéz,
kínzó játékokat, s a csenevész
valóság megcsalva és elfelejtve

őrzi testemet, majd reggel felébreszt.
Hűséges. Csendben mindent elvisel,
s hogy én is őt, nem csal meg semmivel,
se múlttal, se jövővel, de nehéz ezt

kibirni – kimondom. És nem tudom,
hogy van-e más, mi jobb lehetne nála.
Az álmaim nagy, megbolydult világa

hová vezetne, s miféle úton?
Lenne-e hiánya, amiből lángja?
S amit *itt* kezdtem, *ott* folytathatom?

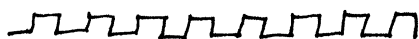
ÉVVÉGE

Halott ágyaink előtt derék őrzőnk, a szekrény vigyáz ránk,
meg két lepedő, rózsaszín szőnyeg, felettünk akaratos Isten.
Egyszemű tévénkben ülünk, és nézünk a szobára,
ahogy egyszerű székekben ülünk, és nézünk a tévére.
Ölemben kedvesem jobb lába.
Évvége.

Petri György

PROTON

Én most eltávozom,
el az élők sorából.
Hogy porként-e vagy sugárzás formájában,
ki tudja? Nincs különösebb
bizalmam a modern fizika
képszerű megfogalmazásai iránt.
Szalmi tanár úr hősiesen szembeszállt Heisenberggel,
Einstein álláspontján volt,
misperint Isten nem kockajátékos.
Kitelepített szerzetestanár lévén
lehet, hogy többet tudott nálamnál
afelől, hogy hol lakik az Úristen.
„Gyiriköm, gyiriköm – mondta nekem –,
tedd ezt szépen le.” Feszület volt a kezemben,
amivel éppen indián csatatáncot jártam.
És akkor néma csend lett. (Elfelejtettem
mondani, hogy a Jeney kocsmájában
már eléggé beszívtunk – kisfröccsök, ilyesmik.)
Szalmi tanár urat csak Protonnak hívtuk,
s játékos kedvünkben egyszer kotonokkal
aggattuk fel a physicum függesztőrácsát.
Aztán jött a történelmi jelentőségű érettségi ügy.
Sz. tanár úr arra kért föl, hogy rajzoljak
egy szinuszgörbét,
én pedig dacosan húztam egy vonalat,
és föl-le menő négyszögeket rajoltam föl:

Hősnek véltem magam, Sz. tanár úr megszemlélte
a produkcióm, és azt kérdezte: „Hallott már
maga a Poisson-eloszlásról?”
Én mondtam neki, hogy a poáson,
az vagy hal, vagy méreg.
Ő azt mondta: „Menj helyre, gyiriköm.”
Ő már meghalt. Én próbálok a helyemre menni.

Mivel Proton könyörtelenül buktatott, csak a pót-
vizgán tudtunk átmenni. Azzal büntettük, hogy az
érettségi banketten egyedül ő nem kapott virágot.
Az öregember érzékelte a felé áramló igazságtalan
gyűlöletet, és azt mondta: „Ilyenkor már le szok-
tam pihenni. Mulassatok jól.”

CHOPINRÓL

Minden olyan könnyű!
Minden olyan illatos, mint a méz!
Csak a tüdőm rohad szét,
csak szívem oly nehéz!
De jó lett volna élni – – –
Szomorú valcer és elegáns polonéz...
Sajnálom, hívnak már.
Mennem kell.
Nem lehet.
Sietek.

FIGYELŐ

SZEGÉNY PRÓTEUSZ

Szentkuthy Miklós: *Barokk Róbert*
Jelenkor, 1991. 308 oldal, 180 Ft

Szentkuthy Miklós: *Nárcisszusz tükre*
Magvető, 1995. 256 oldal, 520 Ft

Szentkuthy Miklós: *Ágoston olvasása közben*
Jelenkor, 1993. 94 oldal, 180 Ft

Szentkuthy Miklós: *Cicero vándorévei*
Szépirodalmi, 1990. 389 oldal, 66 Ft

Szentkuthy Miklós: *Bianca Lanza di Casalanza*
Jelenkor, 1994. 180 oldal, 280 Ft

Szentkuthy Miklós: *Euridiké nyomában*
Magvető, 1993. 149 oldal, 320 Ft

Harmonikus tépett lélek. Réz Pál videobeszélgatése
 Szentkuthy Miklóssal
Magvető, 1994. 172 oldal, 490 Ft

Van valami igazi, Szentkuthyhoz illő tréfa ebben a halál utáni lázas és folyamatos termékenységben. Úgy tűnik: ha valaki ennyire író, efféle pusztíthatatlan energiával és invencióval az, akkor nem számítanak létállapotok, úgynevezett e világi jelenlét, akkor miért ne tűnhetne megvetendő filológiai adaléknak az elhalálozás évszáma – ahhoz a rendkívüli szenvedélyhez képest, amely létezésének mégiscsak leghivebb szinonimája?

Mintha még posztumusz mosoly is felde-rengene az évekkel ezelőtt eltávozott szerző arcáról, ahogy mondjuk éppenséggel a Pokol egyik köréből felkacsint, kezében a Magvető vagy a Jelenkor újabb kötetével; s aki feltehetően mindeddig harsány jelenlétével szórakoztatta az ördögöket és irodalmárokat, most hatásszünetet tart: vajon az árnyékvilágnak szánt siron túli tréfája megértésre talál-e? És ha igen: méltóra?

Különös indokunk lehet arra, hogy Szent-

kuthyt éppen az elkárhozottak között sejtjük. És nem elsősorban rendre és nagy odaadással elkövetett főbűnei miatt, nem a nagy gonddal ápoltt és sokszor művészien megformált eretnek tradíciók büntetéseként, s még csak nem is eredendő és bölcséletileg megalapozott súlyos, teológiai kétkedése nyomán. Hanem azért, amit a „tálcummal való sáfárkodásnak” szoktak volt nevezni. Hogy a rábizott és csak őrá bizott tehetséget mire is fordította. Ez a zseni. Hogy létrejött-e az a csoda, amelyet efféle tehetség, szellem és személyiség „potentia”-ként magában hordozott. Az „actus”, hogy kedvelt skolasztikus distinkciójával éljek, beváltotta-e a számára nagyvonalúan előlegezett isteni lehetőségeket.

A recenzens víziója a pokolbeli Pfistererről nemleges választ sejtet. Aminek paradox indoklásául itt sorakoznak a remek torzók. A hat és feledik kötet immár, s a Petőfi Irodalmi Múzeum, akárcsak a hagyatékot gondozó Tompa Mária és persze Isten tudja, hogy ez a szám sem végleges még. Talán csak az ítélet az, amelynek paradox indoklásául olvashatjuk most ezeket a posztumusz remekeket. De haladjunk sorjában.

Kezdjük azzal: bizonyos merő – és vaknak nevezett – véletlen diktálta, hogy mikor mi és miért maradt torzóban. Vagyis: lezáratlanul, átnézetlenül, imprimátlanul: kiadatlanul. Egyéb közös vonásuk ezeknek a műveknek, mint ez a konklúziótlanul konklúziószerű, nem is igen lehetett, míg az indíték maga bizonyos rendre változott: időhiány, öncenzúra, feledékenység, megelőzőt kritikai vi-csorgás, házastársi képmutatás és a filológiára tartozó egyebek miatt; számtalan oka lehet ugyanis egy kézirat spontán abortuszának. És mégis: egyhuzamban olvasva ezeket a köteté formált prózákat, mintha éppen annak példájával kellene szembesülnünk, amit úgy fogalmaztak némely bölcselők, hogy a szükségyszerűség szívesen közlekedik a véletlenek útján.

Míg tehát a „töredékben hagyás” indítéka rendre változhatott, ahogy az indíték elő- és háttérben változott: kor, szerző, irodalom,

történelem, időjárás, étvágy, miegyéb – addig akaratlanul is mélyesleges rokonság fűzi össze a sok ezer lappá súlyosodó töredékeket. Elsősorban „műfaji”: a végső megformálatlanságból adódó, azt akaratlanul (sőt: talán nem akartan) őrző vonás, most már mindörökké. És mert hiányzik innen a szerző végső bölintása, mely kontrollált megmutakozásvágy, tehát kompozíció, ezért mutatja meg ez a próza Szentkuthyt leplezetlenebbül, szinte az alkotásfolyamatban fedve fel mindazt, amit többnyire elfed a kész alkotás maga. Kissé kiszolgáltatottabbnak tűnik innen a szerző; elsősorban saját tehetsége természetének van hatalmában, vagyis látás- és gondolkodásmódjának; és sejteti azt a „televényt” is, amelyből a publikált, a nagy művek létrejöttek, mintegy közbülső létformaként az óriásnapló (a kéziratban és bizalmasan őrzött több tízezer lapnyi személyes-szemlemlémi diárium) és a kiadott, tehát lezárt, korrigált regények (novellák, esszék stb.) között. Szinte valamennyi „posztumusz komponált” kötet egyszerre őriz számos naplószerű fragmentumot – és itt a leplezkedés vagy a leplezetlenség is szinte műfajteremtő erővé válik –, míg ezek a művek többé-kevésbé fikciók volnának (vagy efféle elemekkel zsúfoltak), gyakorta és szívesen elfecsege a szerző – úgy mond – „alkotáslélektani” titkait: az állandókat és a változókat, kamaszkorától aggastyánságáig.

Mert a véletlenek szinte még abban is segítségünkre vannak, hogy az életpálya egészét átfoghassuk ezzel a hat (és fél) művel: a késő kamasz BAROKK RÓBERT-től az ifjúkori NÁRCISSZUSZ TÜKRÉ-n keresztül az érett ÁGOSTON OLVASÁSA KÖZBEN-ig, illetve a háború rettenetes élményét őrző és elhallgató CICERO VÁNDORÉVEI-ig, hogy a BIANCA LANZA DI CASALANZA-könyv hosszú időre utolsó legyen a kiadatlanok sorában, amit majd – és ez a majd itt szinte végzetes – évtizedek és felemásan feloldott írói dilemmák nyomán az EURIDIKÉ NYOMÁBAN zárjon le, illetve az írói testamentum színopsziséjának is szánt videobeszélgetés, a HARMONIKUS TÉPETT LÉLEK dialógusa és nagyvonalúan elfecsegett írói fragmentumai.

Mielőtt azonban szépen túlstilizálnánk véletlenek és szükségszerűségek szerepét ebben az életműben, szólnunk kell arról, aki egyáltalán teret ad efféle nagyvonalú bölcséleti

törvényszerűségeknek (és persze recenzensi feltételezéseknek). Hiszen ami rejtőző tendencia, alkotáslélektani kilátó vagy az életmű messzire vetülő árnyéka egyfelől – az bizony betű- és papírtömeg másfelől, megkopott, el-mázolt, töredezett és olvashatatlan; s mielőtt a hermeneutika csábító labirintusába tévednénk, bizony szólni kell erről a rendkívül konkrét érzésről és értelmezésről, amely megelőzi és – egyáltalán – lehetővé teszi az olvasóét, vagyis: amely dönt, komponál, akarva-akaratlan a szerző helyére lép. Tompa Mária. Szentkuthy egykor úgy fogalmazott, hogy Isten elküldte hozzá egyik ráérős angyalát, segítene neki – és hogy nem bornirtudvarlós angyalka-értelemben bókolt így a szerző, de szinte teológiai súllyal, az e sorakozó művek olvastán lehet végre egészen nyilvánvaló. Így kerülhetnek egyébként a művek is helyükre – bugyrok és szférák fele-útjára: oda, ahol élünk.

Marx Károly – hogy egy igazán nem ideillő szerzővel szóljunk – egy különös helyen úgy fogalmazott, hogy „*az ember anatómiája*” ad kulcsot „*a majom anatómiájához*”, vagyis a korai, fejletlenebb állapotot mindaz értelmezni tudja, ami az idővel – ugye, progresszive – létrejön. Úgy tűnik, mintha bevezetésnek szánta volna szavait a német gondolkodó a BAROKK RÓBERT-hez, a kamasz Pfisterer naplóregényéhez (a kettő itt sem tud már/még elválni), amely azonban nemcsak a később létrejövő életmű felől tárul fel döbbenetesen, de ugyanennyire kínál kulcsot, ha úgy tetszik: „Isten anatómiájához” – tehát nemcsak a létrejövőhöz, de inkább a lehetőségi által sejtetethez: a neuraszténiás és virtuóz és áldott kamasz rendkívüli lehetőségeihez, életben, szellemben, irodalomban, melyből az eljövendő évtizedek során az utóbbi kínált – valami, nem is kevés – beválthatót. És míg egyszerre sejthető meg a kamaszban az „irókolosszus”, aki természetesen lenni kíván – ám ugyanennyire marad a később felmagasodó „irókolosszus” bizony sérült kamasz is, örök „Miklóska” – mint nyolcvanon felül is definiálta magát –, akinek szellemi szabadsága éppen a megkésett pubertás (lelki, társadalmi, biológiai, metafizikai és egyéb) el-mentmondásaiból tűnik olyan végtelennek.

Szinte: a hormonok erejével.

„Egy tizennyolc éves fiú írta le benne az érettségi előtti hónapok vívódásait” – veti oda regénye lezárásában a szorongó szerző, vélt mentségét. Az érettségi nyomán ezek a vívódások azonban nemcsak méretet, de bizonyos karaktert is váltanak. Szinte azzal, hogy „puszta irodalom” válnak, s elveszítik nyers, egzisztenciális erejüket, szinte: tétjüket, hogy ettől kezdődően a mind virtuózabb és tágasabb fantázia kérdésévé váljon első-sorban, ami „érettségi előtt” még a sokféleképpen élhető életé volt. Barokk Róbert végtelen és zabolátlan fantaziálása még abszurdításában is reális, ő csakugyan magával a kénköves kárhózzal kacérkodik, amikor éjszaka a „klozetton” titokban elszív egy cigarettát, vagy amikor sejti, hogy egy karonfogva megtett séta egy lánnyal bizony a nászéjek nászéjénél is nászéjebb; s mert nem bizonyos abban, hogy „Isten nem kísért erőnkön felül”, hát egy rutinos papot hozna ki sodrából azzal, hogy tüzetes önmardosással gyónja meg minden sejtett, vágyott, tehát „elkövetett” vétkecskáját, ám olyan hévvel, mint akinek csakugyan az örök élete múlik ezen a vasárnap délutáni hadaráson és térdeplésen. És éppen vágyakon és vétkeken keresztül rajzolódik ki az a lelki „anatómia”, amelyben csábító horizontú életlehetőségek gyönyörű csírai jelennek: az askéta, a tudós, a felfedező, a vallásújtó, a züllött és zseniális kéjenc – a virtuális biográfiák sorozata végtelen, és ezek az életszinopszisok (szinükön és fonákjukon) még csakugyan valóságosan anticiáltak.

Míndezek háttereként pedig ott van – az életműben is csaknem egyedülállóan s ehhez a próteuszi „anatómiához” is elengedhetetlenül – a füledten kispolgári háttér, szinte nem is füledt már, de pállott, filléres gondoljaival, elviselhetetlen mindennapi rutinjával, a tisztviselő papával és a családi cselédmunkára ítelt „anyuskával”, függőfolyosóval és szobaurral, vasárnapokkal és sivar kilátással a kevéssel lejjebb húzódbó prolimiliőre, mindazzal a könnyen megszokható és érzelmeivel magához láncoló, ám méltán botránnyos kisszerűséggel, amely nemcsak legitimál, de szinte belekényszerít minden érzékeny ifjút egy olyan kétségbeesett menekülésbe, melynek lehetséges (és lehetetlen) irányait bőven láthatjuk a regényben.

Innen csakugyan nincs más kiút, mint az abszurdé és a fantasztikumé, amit például a ceruzásdobozon olvasott felirat: a „Creta Polycolor” háromezer oldalra tervezett vallás- és történetbölcseleti meséje kínál; mint a „villanyoson” elszabadított kamaszképzelt romantikus és pittoreszk és apokaliptikus Velence-víziója; mint a gyalogosan megtett út Kőbányáról a budai otthonig – benne a katolicizmus gigantikus dilemmájával, ahogy lépésről lépésre megkezdődik a teremtéssel folytatott (s az egész életművön végighúzódbó) polémia; mert ha mindez nincs, akkor csakugyan mindössze a könyvkötő családja van, és a Winkler lány és az iskolai önképzőkör sekély műkedvelése, vagy a Kongregáció, mint az egyetlen e világi lehetőség, amely kontúrja lehet – ha feloldása nem is – ennek az elviselhetetlen, pállott imanenciának.

A „majomban” – kissé még marxi metaforánkhöz ragaszkodva – csakugyan ott van már (vagy inkább: még) „az Isten”, persze nem a teológiáé (az ott lesz később is), hanem a zabolátlan zsenialitása, amely természetesen az érettségi után „emberré” szelidül; és ez persze sok, nagyon sok, hiszen Szentkuthy egyedülálló életműve természetesen ennek az embernek a műve lesz; Isten pedig helyet változtat rövidesen.

A szerző tehát – mint biográfiák fognak fogalmazni – „csaknem készen van” a BAROKK...-ban már; stílusa zabolátlanabbul bár, de arra a szemléletre utal, amely összevillant művelődéstörténetet és modern látványhordalékot, képei sokszor kétdimenziósak és tömören zsúfolódnak, gyakorta ellentétpárokban lát és gondolkodik, melyek során végleteket szorít egymáshoz szívesen; szenzibilitása rendkívüli erejű, és leírásaiban minduntalan metaforákba csap át; s meg is fogalmazza gyorsan – később kimondatlanul hagyott – vallomását: „metaforáimat is elsősorban definícióknak szántam”. És így tovább.

Gondolkodásmódja mélyén már itt is csaknem beláthatatlan nagyságú (és rendszeres) a műveltség terjedelme, amely azonban számára egy percig sem intellektuális élmény, hanem szinte testien közvetlen, mely egyben pótolja a valóságból hiányzókat, noha éppen azért, mert eredete mégiscsak az intellektus, és mert szívesen lesz műveltsége az élmények általános szinonimája – ez egyszere-

re teszi védetté és kiszolgáltatottá az úgynevezett „mindennapi élmények” előtt.

A lélektantól már ekkor viszolyog – ez később ellenszenven keresztül kiadós undorrá változik –, ám tág mozgástere nyílik mindenféle melodramatikának és teatralitásnak, míg persze folyamatosan feszélyezi, milyen mélyen éli át érzelmeiben a „*lerágott frázisokat*” is. Regény- és életszinopszisok áradnak elő minduntalan a műveltség hasadékaiban, ám olykor szinte lelkiállapotok anamnéziseként, máskor felületes konfliktusok fantasztikus megoldásaként; kamaszosan súlyos konfrontációkban – hogy minduntalan sorsáig általánosítson: „*De Isten nem azért adta a vágyat nekem, hogy boldoggá tegyen, hanem hogy megbüntessen.*” Ez az ellentmondás itt még naív teljességében mozog, s mert ezt számára sem feloldani nem lehet, sem megoldani, hát táguló mozgásterét benépesíti önmagával: virtuális életeivel, amelyek szépen belesimulnak az ennek nyomán csak naplóként elgondolható művekbe. „*Próteuszi egyénisége*” – mint életműve kezdetén siet leszögezni – csak ezeket az önmagából teremtett és megsokszorozott feloldáslehetőségeket kínálja, egyébként nagyon is konkrét és nagyon is megoldhatatlan dilemmáira.

Hogy ha már nem láthat a végtelenségig, akkor miért nem lehet vak. Effélék.

Próteusz ekkor még – mitoszának megfelelően – a korábban jelzett anatómiai lehetőségek bármelyikét magára ölhette volna. A BAROKK...-ot követően meg kellett elégednie azonban a középpáttal: emberalakokba, tehát irodalomba öltözött. De talán éppen ezt nevezzük – írói – felnövekedésnek. Uram bocsá’: magáralálásnak.

A személyiség pedig érje csak be ennyivel. Ha folyamatosan és kétségbeesetten sejthető is: mindez kevés. Vigasz sincs más – ha ez egyáltalán vigasz –, mint az, amit a regény végső mondataként fogalmaz meg Szentkuthy, és szövegbeli helyzeténél fogva éppúgy, mint magában az életműben – kölcsönzött idézetként – különös fényt vet erre az isteni (emberi, majomi) indulásra: „*Mindent egészen másképpen akartam.*”

Pedig igazából még csak ezután következik a „*minden*”. Legalábbis az írói „*minden*”; műveltség és alkat szinte már „bekövetkezett”,

míg élet és élmények nagyobbrészt ez utóbbiakból következnek. Mindinkább az irodalom lesz hát a vágyott és elérhetetlen totalitás szinonimája – és lassan: lényege –, ez pedig egyszerre jár a fantázia végtelenbe tágulásával egyfelől, míg szerény és átfogó vereséggel is az élet minden egyéb lényeges területén más- és mindenfelől. Hiába lesz ugyanis ígérete szerint irókolosszus az ember, ha néhány hete még pápának is, reformátornak is, felfedezőnek is és parkett-táncosnak is láthatta magát, egyszerre vagy felváltva. Tegyük hozzá: ez a rugalmas kihátrálás illúziókból és életlehetőségekből (mely természetesen bekövetkezik a kamaszkor után) alapvető ihletője lehetett a magyar irodalom egyik e századi (s a szó itt persze nem csak időmeghatározást jelent) remekének: a PRAE-nek. A mű – akárcsak a megteremtésére irányuló szenvedély – nemcsak a modern hazai prózában, de Szentkuthy pályáján is közismerten egyedül áll. És ez éppoly örvendetes, mint sajnálatos. És mindkét érzésünk messzemenő indoklást nyer az életmű homályából kibomló újabb próza, éppen a PRAE – visszhangja? tanulságai? sikere? bukása? zsenialitása? (a végső szót majd az óriásnapló és a filológia mondja ki) – nyomán kiadatlan regényke olvasásával, melynek Tompa Mária a NÁRCISZSZUSZ TÜKRE címet adta: hogy az azonos mítoszvilág legpróteusztalanabb alakja is mindjárt feltűnjék.

Keltekzése tehát feltehetően a PRAE és benne a „*nem-PRAE-átlók*” utánra tehető, és félbe(?)hagyása sem sokkal későbbre; mindkét gesztusból számottevő következtetések vonhatók le, melyektől azonban most eltekintünk, hogy csak ez a különös próza jelentsen mindent, és nem az élet és nem „az irodalom”. A regény története – Szentkuthyra jellemzően – szinompásan kalandos: karneváli és vérfagyasztó és egyháztörténeti és súlyos szerelmi epizódok kavarnak benne szemkápráztatón – és lényegtelenül. Mert voltaképpen mintha üresen forogna csak az úgynevezett cselekvések motorja, legyen az Nárcciszusz hajnali onániája és készülő esküvője, az apja által akkurátusan bevégzett félholtra verése, majd szerelemfilozófiai eredetű hasmenése a szerető szalonjában, inkvizíciós kommandó az eretnek püspök ellen és Velence három szentjének csodaszerű dezertá-

lása piedesztáljukról, a spanyol király gyónatása és a szűz hercegnő szörnyű halála, menekülés a tengeren a halott szeretővel a feleség rokonai elől, hullámsírba vetett asszony és hitvita satöbbi.

Satöbbi: voltaképpen ezen túl kezdődik a regény. Az események és cselekedetek – szemben BAROKK RÓBERT még aktív és közvetlen részvételével – a valóság epikai horizontján túlra távoztak, oda, ahol a képzelet kezdődik; így maradt valóságosnak és közvetlennek a regény igazi téje és tárgya: az irtóztató kétségek megfogalmazása, kompozíciója. Hiszen minden epizód elsősorban ezek metaforája a NÁRCISSZUSZ...-ban; erről szól a fűtött és csaknem megszakítatlan monológ, mely különféle szereplőktől árad, ám – mint a szerző kamaszkorában ezt is megállapította már önmagáról – ugyanazon a („fej”)hangon. Alkibiadész az erkélyen. Nárcisszusz szeretője, apja, a király vagy a hercegnő – valamennyien osztoznak ebben a kollektivizált magánbeszédben, sőt abban a szemlélet- tehát gondolkodásmódban is, mely minduntalan a legszemélyesebb kérdésekké hevíti a – konvenció és mindennapok számára – úgynevezett legabsztraktabbakat.

Mert ebben a világban nincs többé különbség személyes és általános között, nem válik el teória és mélységesen intim gesztus, mint a valóságos és végső társadalmi beilleszkedés határán kamaszok szokása, minden konvenció – a bölcséleté éppúgy, mint a viselkedésformáké, érzelmeké vagy a hité – kétségbeesetten kénytelen „legitimálni” magát, mégpedig éppen nem Isten előtt, de szinte Istennel együtt – ölelte; különben a Pfisterer nem írja alá ezt a transzcendens társadalmi szerződést. És ha a (korábban kispolgári és iskolai) hétköznapiok efféle metafizikus és vallásfilozófiai szemléletének és megítélésének szigorú gesztusa el is vesztette már kamaszbáját, a kultúrtörténet panoptikumába húzódtak is a helyszínek és a szereplők – annál végletesebb és elfogulatlanabb lehet tehát az ítélkezés és az elemzés maga, annál radikálisabbak a kétségek és reménytelenebb (a regényen – kiváltképp a torzón – amúgy is kívül kerülő) feloldás.

Mert persze nem kevesebb, mint a teremtés maga kerül itt a kétségek középpontjába. Sőt mintha éppenséggel Isten dilemmái felől

fogalmazná meg elementáris elégedetlenségét a teológiában a kétségbeesésig jártas szerző. Akinek még metaforáit, szólásmódját, szóképeit és paradoxonait is átítatja a különféle – bölcséletileg szigorúan megalapozott s az egyházfilozófiával termékeny, bár közismerten drámai polémiába bonyolódó – eretnekségek számos argumentuma. Szinte a motívumok sora és a kétségek szerkezete idézi meg olykor a manicheizmust, máskor a gnosztikusokat, Órigenészt vagy az apokrif evangéliumok szerzőit stb., vagyis a patrisztikában még eleven hagyománytömeget, mely egyszerre eredhetett a szinkretizmus átfogó tradíciójából vagy egyszerűen a halhatatlan európai pogányság szellemi dacából, mely nem ismert olyan dogmát, melyet előbb-utóbb sajátos katolicizmusában a maga képére nem formálhatott. Mintha a hitre ítél fiatal a maga szellemi felnövekedésében megismételné az emberiség teológiai fejlődésének egyetemes stációt.

És más nem számít a regényben, csak ennek a transzcendens vágnak immanens dramaturgiája. Hogy mi is van akkor, ha „*a szentség éppen az örültség teljességének, a fenéig tragikus nonszensznek a teológiai elismerése*”. Ha a kereszténység origója, a szeretet voltaképpen „*az élet veleszületett, organikusan teljes negatívitásának emberi felfogása*”. Ha maga Isten bizonyossága is elsősorban negatív, mert „*Isten teremtet egy olyan világot, mely annyira istenmentesnek látszik, hogy azonnal Istenre kell visszagondolnunk*”.

És ezeknek a kérdéseknek lesz alkalma szinte minden: elsősorban „a valóság maga”, hiszen nincs olyan mozzanat a teremtésben, mely ne utalna kétségbeesetten a végső kérdések átgondolhatatlanságára, mert talán: isteni átgondolatlanságára. Gyóntassa éppenséggel a fiatal (csaknem kamasz) püspök a gyönyörű hercegnőt, bonyolódjon dialógusba a spanyol királlyal szüzességről, potenciáról és actusról frívol és erotikus tóparti ücsörgésük kapcsán, következésképp verés, gyilkosság, istentisztelet – mindenholnán ugyan-ezek a dilemmák tekintenek vissza, mintha csak megannyi alkalom kínálkozna kifejtésükhöz; vagy éppen mintha minden alkalom elsősorban ezekről a kérdésekről szólna. És míg a monológ csaknem hisztérikus tónusa szinte mindvégig azonos, míg természetesen

a dilemmák is azonosak, a szemszög azonban mintha rendre változna, hogy szétzúzza a gondolkodás koherenciájának illúzióját is (az ellenszenves dialektikáét vagy logikáét): „*Fegyelméletlenül gondolkodom?*” – kérdezi az egyik főszereplő; „*De vajon gondolkodás-e az, ami fegyelmélettel? Nem csak nyelvtan-e?*”

Élet vagy metafora. Hiszen nem intellektuális grammatika létrehozásának szándékával kezdett művébe a szerző, hanem bizonylat az meghaladó intencióval: esztétikai tervekkel – ha a művészi hatás minden elemét átítatja is a főszerepre törő gondolkodás. Ám éppenséggel az írói grammatika fényesen bomlik ki a regénytorzóból. Részben: szereplők és viszonyaik különös szerkezetével; Nárcisszust Alkibiadész idézi meg (hogy a mitológia azonos maradjon, ám reflexiókkal telítődhessen), ám Nárcisszus éppen esküvőjére (!) készül, míg esketnie annak a püspöknek kell, aki egykor szerelme volt (tehát – a mítosz szerint – önmaga?); míg a konkrétan megjelenő atyával – Nárcisszuséval – szemben a püspök (tükörkép-Nárcisszus?) a királynak és a hercegnőnek is lelkiatyja volna, míg kettejük különös vonzalmának irigy szemlélője is, egyszermind a főrangúak fáradhatatlan csábítója és inkvizitora (ez a kettő is gyakran esik egybe) – és így tovább, a torzó – most már kompozíciójában is meghatározatlan – végtelenségig. Két meghatározó mozzanat azonban ebből a grammatikából is kitűnik: az egyik – Szentkuthy számára talán a legalapvetőbb – kereszténység és erotika szoros, elviselhetetlenül, a kizárásig szoros összetartozása (Kierkegaard gondolatmenetét követve talán: hogy az erotikát mégiscsak a kereszténység teremti meg azzal, hogy kirekeszti); másfelől pedig a modern, a vallásos egzisztencializmus ihlető kétségbeesésének táguló horizontja, elsősorban a heideggeri, a halálra nyitott létezés elementáris dilemmájával, melyhez képest hiábavaló az a makacs törekvés, hogy a „*Lét rühét*” – mint a Cicero-regény egyik hőse meri majd megfogalmazni – különféle vallások és teológiák vakarózásával próbáljuk, hasztalan, csillapítani.

És ahogy a NÁRCISSZUS... feltehetően a PRAE-próza-folyam egyik holtágaként keletkezett, majd bújt meg, úgy sejthető az ÁGOSTON OLVASÁSA KÖZBEN hasonló rejtőzése a SZENT

ORPHEUS BREVIÁRIUMÁ-nak – az életművön immár végigsodródó – hömpölygésében. Mint tudhatjuk: Szentkuthy a főmű második kötetének szánta ezt a prózát, melyből a töredék különös olvasónaplója lett, ahol végre a hozzá vallottan és vállaltan legközelebb álló, bűnös és szent és teoretikus és kolléga – a maga nyers, félbarbár afrikai barokkjával – próbálta továbbsegíteni valamiféle gondolati-hitbeli nyugópontig, mely persze csak a közös dilemmákban lehet, „*minden válasz*”, írja, „*nyugtalanító*”.

És hogy miért Ágoston áll hozzá legközelebb, miért érzi „*incesztuózus testvériségnek*” hozzá fűződő viszonyát, s a remek, reflektív próza miként kerül el a modern „vallomássság” kínos és divatos személyességét (Szentkuthy hangsúlyozottan a DE CIVITATE DEI és a DE TRINITATE szerzőjéről gondolkodik, nem a CONFESIONES-éről), az talán azzal a különös „együttéléssel” indokolható, mely végül is írásának formája lesz. Vagyis: kérdések, kommentárok, „*szcénák*”, történetfragmentumok és mindennapi naplóbejegyzések teremtik meg ennek az együttlétnek a „*terét*”, no meg a regényfolyam korábbi lapjai, és persze bizony az 1939-es esztendő, melynek ihlető hatására azért még vissza kell térnünk. Ágoston ugyanis kínálkozóan alkalmas efféle zaklatott és jelentős „kohabitációra”, hiszen egyszerre őrzi fogékonyságát a saját korában, alkatában és felnövekedésében még eleven szellemi-vallásos hagyományt jelentő különféle teológiai kételyekre – az egyháztörténet szóhasználatával: eretnekségekre –, s ez a fogékonyság messze nem pusztán gondolati, hanem, mondhatni, praktikus, hiszen egész élete a maga dilemmáival, bűneivel, hitével és műveivel teszi alkalmassá arra, hogy végül is hívőként nézhessen szembe mindezekkel. És Szentkuthy amolyan „*imitatio Augustini*”-ként éli, olvassa, írja és gyakorolja a maga hitét, műveit, bűneit satöbbit ebben a messze nem archaikus térben, melyben a – kikezdett – hiten túl nincs semmi bizonyosság, hiszen „*a ráció is csőd, az irráció is csőd*”, a tudományos nyelv „*elnyeli az igazságot*”, s kiváltképp intellektuálisan nem vezetnek utak semerre – miért lenne a gondolkodás szervének terméke elsőbrendű, kérdezi pazar fejtegetései nyomán – mint például a májé vagy a veséé.

Ami az együttélés során létrejön, természetesen mégsem epe és mégsem vizelet – hanem szöveg, mégpedig sokszor nyersen, a kétélyek hevületével formálódó vagy formátlanodó próza, vagy egyszerűen: jegyzet; máskor szinte szabadvers-szerű áradás – amikor például a tépelődéseken és reflexiókon, mint a kompozíció laza szellemi szövetén szinte át-sűvít az élet: hogy „*Marvel elhagyott*”.

Ami pedig a NÁRCISSZUSZ...-ban még történelmi diszleteket igényelt, az itt valóságos életének és annál is valóságosabb dilemmáinak közvetlen kulisszáit igényli; így fogalmazza újra – ismét csak – a teremtés modernizálódó paradoxonait, a szeretet betarthatatlan és megcáfolhatatlan és szent parancsát vagy Donatus és Pelagius – archaizmusában is aktuális – vitáját, hogy csak szent lehet-e az egyház tagja, vagy éppen mindenki erendően odatartozik, hiszen ha pusztán kegyelemből lehetne üdvözülni, úgy Isten teremtése csak halottakkal népesítette volna be a világot. A kérdések absztrakciója minduntalan átsüt a megidézett jeleneteken, szituációkon, mintha sokkal fontosabb volna tudni a tudhatatlant, mint ábrázolni az ábrázolhatót. Így olykor maga az élet válik illusztrációvá, ám nem a BAROKK RÓBERT kamaszuniverzumában, hanem a polgári és irodalmár ifjú szűkülő birodalmán belül, melynek színeit a képzelet kínálja, no és a műveltség, és persze Ágoston – vagy pedig a nők: Betta, Niké, Marvel s a többiek, mert általuk legalább „*hálát lehet adni egy sikerült bűnért az Úrnak*”.

No meg a történelem. „*Kliótól egyet lehet tanulni, és ezt Szent Orpheus nagyon megtanulta: lant van a kezében*” – írja a történetírás műszájáról kommentárjai elején a szerző. És ami tetszetős, bár veszedelmes parancs a múltból való töprengésben, az szinte azonnal érvényét veszti a jelen történelméről gondolkodva. Így például a „*hármás szcéna*”, amit analogikusan lát maga előtt 1939-ben Szentkuthy, az (egy) a szépen agonizáló Róma – mint a kultúra, az örök Európa szinonimája, amelyben tömegesen felbukkannak a (kettő) üldözött keresztények, „*kloáka-baloldaliak*”, misztikusak és piszkosak, míg északról diadalmasan menetel Róma ellen (három) Alarich a maga gótjaival, hogy elfoglalja és megsemmisítse ezt az örök Európát, hogy véget vessen a dekadenciának és kultúrának, hogy elcsá-

bitsa, ha úgy tetszik, az erő vonzásával és kérlelhetetlenségével, de végre lezárja a beteges túlfinomodottság korát. „*Hányan használták puha szerkesztőségi fotelokban havi ezerért a kultúra válsága című fráziskészletet* – írja –, *nem gondolva arra, micsoda borzalmas dolog az.*” Itt már nincs hangszer Klió kezében, hiszen a modern vizigótok 1939-től kezdve a történelmet mégsem lanttal kezdték átformálni. És Szentkuthy csaknem kétségbeesett őszinteséggel vallja be, hogy igenis a vandálokba is vethető remény, hiszen az ő erejük által is születhet itt egy új kultúra, mely majd elhomályosítja az amúgy is homályba boruló Rómát.

Hát el. Ízlése, alkata és műveltsége megkímélhette őt attól, amitől mindez egy Heidegger, mondjuk, nem kímélhetett meg, de vívódása – sajnos – jellegzetes és beszédes. Akárcsak annak a radikálisnak az igénye és igézete, amelyhez képest az együttélésre kiszemelt szent is dekadens. És ezt a radikálitást csakugyan „*orfhikusok*” sejthetik meg egyes-egyedül, vagyis a nem kanonizált, Homérosz előtti „*igaz teológia élményével*” rendelkező beavatottak, abból az időből, amikor még az egész nyelv „*isteniséget hord*”, szemben a Homérosz utáni korszak „*istenalakokba való belezüllésével*”. És itt talán ismét nem véletlen a heideggeri – párhuzamosan – radikális nosztalgia megjelenése, s akkor az sem, hogy szellemi és politikai radikalitás Klió lantja nélkül bizony összecseng.

Amikor Szentkuthynak a háborút túlélve kell történelemről gondolkodnia, hát újra Róma tűnik fel – persze újra menthetetlenül –, de mégiscsak mint egyetlen lehetséges helyszín és tárgy és otthon. Nem a vizigótok és nem a kazamatakeresztények, hanem a legrómaibb Róma és benne a csaknem politikai intézményt jelentő jelkép és államférfi: a hatalom és a szó mestere, Cicero. Később visszatekintve az újabb torzóra, mely a CICERO VÁNDORÉVI címet kapta, Szentkuthy már a „*véres számarzagot*” is érezte belőle; ekként tehát regénye a SZENT ORPHEUS BREVIÁRIUMÁ-nak sodrába illik, mégpedig a történelem („*vér*”) és esendő ember („*szamár*”) egyik katasztrófális kereszteződési pontjára; a műből egyébként – ritka mozzanat a BAROKK RÓBERT óta – a kulisszákon is átzúdul a nyers, a közvetlen megrázkódtatások „*élménye*”.

Voltaképpen nem is szól másról a regény, mint a történelem efféle túlzott, csaknem elviselhetetlen közelségéről, amely a mű keletkezésének évében, 1945-ben mindent áthatott: a gimnáziumi tanítást, a tizenkét kötetes Cicero-kiadás lapozgatását, melyet az iskolai könyvtárból kölcsönzött Pfisterer tanár úr, sőt Trummer bácsi Böszörményi úti kiskocsmáját is, melynek asztalánál délelőttönként született „a Cicero”. Sőt szinte készen is lett – ám ez a szinte itt mindennél jelentősebb. Hiszen valahogy mégsem öltött végleges formát ez a vízió Rómáról, politikáról, fiatalságról, zseniről, államférfiről, erőszakról satöbbi; valami hiányzott a regényből, ami „csak” a mű írói beteljesülését hiúsította meg. A több száz lapnyi szöveg étvizedekig maradt tetszhalott, hogy megjelenése se „feltámadása” legyen – hanem inkább puszta megmutatása: eddig jutott el Szentkuthy 1945-ben. Vagy talán eddig sem.

A regény lapjain pedig mintha a kedves ismerős Barokk Róbert közlekedne: a túlérzékeny, neurotikus kamasz, most éppen próteuszián öltve magára egy antik márványszobor vonásait – ám alkata és érzékenysége azonnal meglágyítja a követ, s ennek nyomán a klasszikus hősből modern értelmiségitanonc válik, aki megfelelő distanciával és kritikai kommentárokkal teheti meg mindazokat a lépéseket, amelyeket márványelődjéről tizenkét kötetben feljegyeztek. A történelemértelmezés (és -élmény) azonban mégsem – pontosabban: ismét nem – a tettekben van, már csak azért sem, mert a regény hőse a még ifjú Cicero, aki talán nem is a „vándorévek”, de – goethei distinkcióval – a tanulóévek zsenije volna, akiben tehát csak formálódik mindaz, ami később és azóta jellemezni fogja, ekkor azonban még valóságos életén innen.

Az eseményeket tehát ismét ellenpontosozák, sőt olykor túlnövik vagy éppen zárójelbe teszik a reflexiók, a folyamatos és monológ-szerű kommentárok, melyek persze többfelől, olykor polemikusan áradnak elő – megkérdőjelezve a történelem értelmét és fogalmát, meg a színházat és a szerepjátszást, meg az udvarlást és a szerelmet, meg mindent; megkérdőjelezi Rómát. A haldokló Sulla, az ünnepelet Campanula, a nevelő-rezonőr-archaikus tudós: a görög Agragas, a csábító Xénia, mind-mind osztozik ebben az áradó és

remek anakronizmusban, ahogy az antik kullisszák között modern érzékenységük folyamatos reflexiója és polémiája érvényesül. A szürreális és tébolyultan megmutatkozó Róma pedig – tehát: a kultúra szinonimája? Európáé? vagy „csak” a történelemé? – mindent a maga dekadenciájának képére formál: hitet, morált, hatalmat, történelmet, vallást; és nem marad más, csak ez a kereteit vesztett kavargás a megítélhetetlen emberi és isteni viszonyok között, ahol ennek hulladékában, salakjában és mocskában botladozik Cicero a maga fennkölt gondolataival, ahol rendet kellene teremteni, ha a rendteremtés nem tűnne ezerszer züllöttebbnek és veszedelmesebbnek ebben a birodalomban, mint bármiféle káosz.

Talán csak egyetlen konklúziója van ennek az íróilag lezáratlan, tehát kompozíciót, vagyis konklúziót homályban hagyó epikának, mégpedig az, amelyet Cicero letartóztatása ihlet. Talán még letartóztatásról sincs szó, csak kihallgatni viszik az archaikus őrszobára, s a puszta tény kilendíti a zseniális ifjú polgárt eddigi individualitása biztonságából, s puszta objektummá teszi egy tébolyultan működő birodalom milliányi egyéb objektuma között. És bár semmi nem történik, legalábbis semmi abból, amit véresen-szaftosan-metaforikusan ábrázolni szokott és szeret a szerző – meg sem pofozzák, nemhogy kinzás vagy gyilkosság tenné csakugyan objektummá a zseniális történelmi szubjektumot –, de mindennek puszta árnyéka is elég ahhoz, hogy rádöbbenjen: semmiféle morál és semmiféle gondolat nem éri meg az életet. Nem.

Különös és feltétlen konklúzió ez 1945-ben, ha publikálatlan maradt is ekkor még, s ha – természetesen – cáfolhatatlan. Talán csak a birtokrag hiányzik belőle, melynek kitétele is, elhallgatása is felborította volna a kényes egyensúlyt, hogy: „Cicero megérezte, hogy »a kultúra Hamletje« lesz”, hogy tehát vívódása és minden dilemmája majd tehetetlenül a sorsává alakul. Vagyis: semmiféle morál vagy gondolat nem éri meg az én életemet. Másoké – az maradhat továbbra is az ábrázolásom tárgya. Boldogító birtokrag.

Ez persze mégsem lehet az utolsó szó háborúról és túlélésről – még a nyilvánosan ki nem mondott szavak közül sem –, és Próte-

usz sem másért Próteusz, hanem hogy mindjárt újabb alakban és újabb hittel legyen éppoly feltétlenül meggyőző, mint eddig. A tárgy végül óhatatlanul a lényegtelenység homályosodhat alkat és sors előterében. Hiszen a pusztulásra ítélt Róma minden katasztrófája rövidesen eltörpül a nem sokkal később keletkezett újabb torzó szelid és átfogó rezignációja mellett. A háború utáni Pesten élő festő „naplóregénye” erről tanúskodik legalábbis – ahogy a szövegből és romokból előbukkan BIANCA LANZA DI CASALANZA.

A történelem „véres” és „szamár” improvizációit követő lassú eszmélkedés elégiája ez a könyv, melynek kettős műzsája – mint Szentkuthy a bevezetőben sietve azonosítja – a Céltalanság, vagyis a természet egyetemes teleológiátlansága, közönye, pusztasága és vak létezése, illetve a Zsákutca, mely az „örök megoldhatatlanság” bölcséleti forgalmát bonyolítja – hiszen a filozófiában csak kérdések lehetnek, minden megoldás, vallja ismét: kontár. És ha a műzsapár nem hordozna elegendő rezignációt önmagában, hát az ihletés azonnal újabbat kínál, az életből való lassú kiválás állapotáét, a szelid narrációét, hogy egyáltalán, valamiként ábrázolható legyen maga ez az élet.

Mert ez még ekkor sem kérdés; az ábrázolás, ha Szentkuthy éppen – akkori novellái sorában – a BIANCA...-regény hőstét is festőnek formálja meg. Hadd lehessen végre műneme által is igazoltan olyannyira a látvány rabja, amennyire csak tud, hadd engedje szabadon virtuóz szenzibilitását, hadd ünnepelje kétdimenziós, olajjal dekorált vásznak elementáris ihletőerejét (mint teszi egész életművében), s élhesse át a részletek rendkívüli jelentőségének szinte bölcséleten túli, veszélyes eksztázisát, mert ez éppannyira áldás, mint átok az ő számára; „*beteges aggályossága onnan származott-e*”, kérdezi a regényben, „*hogy gyerekkorában a papok rendkívül aprólékos gyónásra szoktatták?*”, hogy tehát vallásérkölcsi távlat teremtsen meg a képeiből hiányzó harmadik dimenziót.

Meg a nők. Mint látvány, mint kísértés és mint – ha maguk műzsák már nem lehetnek is – a műzsapár szolgálói, akik mindenféle természetbeli céltalanság és teoretikus zsákutca ellenére és miatt és cáfolatául és narkózisául és a többi: nők, éppoly felfokozottan és

„*aggályos aprólékosaggal*” és sokféleképpen azok, mint ahogy minden egyéb megjelenik ebben a regényben. És persze alkalmak, a szerzői fantázia és elementáris vágyakozás alkalmi, individualizált, de univerzális „placébo” a lét rühének – nyilván csak tüneti – kezelésére. Mindjárt a címszereplő, a nagydarab szőke Bianca, a maga piros-fekete pettyes ruhájában, ahogy beviharzik, kényeskedik, beszél, dinnyét eszik – s a látványon egyszerűre tűnik át minden: művelődéstörténet, érzékiség, individualitás és rétegzetten szőtt viszonyháló, a regény teljes terjedelmére elegendő titok és varázslat és szellem – kiváltójától akár függetlenül is.

Hiszen „*ha egészen üres emberek és Proust-fajta lélekelemzők találkoznak*”, ismeri be a szerző, úgy akár a „*macskanyújtózából*” is bonyolult lélektani képlet eredeztethető. De mindezek mellett – és miatt és ellenére stb. – azért mégiscsak ott bujkál a kétség, hogy ez a Bianca, ez talán mégsem ember. Abban az értelemben, hogy csak: lény. Állat. Nő. És bár teljes metafizikája van annak, ahogy például a heverőre veti magát, mégis, az egész könyvön keresztül – zárójeles és reflektív bekezdésekkel törve meg a narráció folyamatát – ez a kétség bizony nem oldódik, egy pillanatra sem.

És Bianca mellett feltűnnek az ÁGOSTON...-ban már megismert további asszonyok: Betta és Gigi és Olga és Vivian, konkrétan és színesen – de mégis, szinte mint a főhős személyiségének más és más oldalai, kiegészítésre várva; a feleségszerű, a csábító, a karitatív szerető, a csábított, hogy most a „casanoválódó” Próteusz újabb és újabb alakjához illesszék hozzá a maguk mégiscsak kiteljesítő – tehát mégiscsak asszonyi – személyiségét; hogy az ígért teljességet és egységet, mely a szerelem archaikus illúziójából és napi epizódjaiból azért ismerős, mégiscsak megte-methessék, ebben a nihilben és kétségbeesésben és életvágyban és nyűglődésben, ami a háborúból magához térő nyári Budapest.

Meg a két diáklány a szobrász kertjében.

És míg a könyv java mégiscsak ennek a vonzó érzéki anarchiának pittoreszk megelevenítése, megannyi epizód során: operettben és az EZEREGYÉJSZAKA-album illusztrációit nézgetve, színelőadásokat improvizálva vagy taxira várva a Lánchíd pesti oldalán stb. – az aranyföldön azonban egy igazi, amolyan

dramai összecsapás formálódik meg, amikor Gigi végül nem bírja tovább elfojtani féltékenységét a barom Olgára, s ugyanúgy gyűlöli a szent és hipokrita és kerítő Viviant, mint a férfit meg mindenkit (pedig hol van a kötetet ihlető Bianca! és a legnagyobb szerelemnek sejlő Betta! és mások!). Vérbeli társadalmi-lélektani botránnyá öblösül lassan az éjszakai hisztéria; s akkor az erkélyre húzódó „festő” már pontosan sejtethi, hogy mindez tünet, amolyan „vakarózás” – hogy ontologikusan fogalmazzunk –, hiszen tudja: „Azok a buta nők nem tehettek róla, elvégre nem azért születtek egészséges ösztöneikkel, hogy a festő életügytelenségét, gyávaságát, perverzióit kiszolgálják.” Mert mindez – akárcsak egész élete, „csak vágy az imára, de nem ima”. Ezért kellene mindig a szerepek, a maszkok, mert soha nem lehetett személyiség, csak hiány, űr – divatos panellal: ez itt Próteusz, vagyis a személyiség helye. Ez lesz a konklúziója a banális drámácskának, ez teszi fel a rettenetes kérdéseket: „*Én vagyok beteg? A polgárság? Maga a teremtő Isten? Vagy csak a nekem jutott pár évtized Európa történetében?*” És innen már csak egy lépés a vigasztaló manicheizmus: talán igazából az ördögé a teremtés?

De most ez sem segít. Itt, végre a műveltség sem. Meg a kérdések sem, mint a filozófiai kontradikciókat mégiscsak túlélő formák. Most ez sem több, mint – metaforájával – onánia a siralomházban. „*Őn egyszerűen halott*”, jut el végre konklúziójához, míg odabent az ostromot túlélte étkészlet török darabokra hisztérikus női kezekben – „*aki a halottaknak elvégre megbocsátható rossz optikai érzékkel, a felozlás káprázatát tartja az élet káprázatának!*”.

Törjenek-zúzzanak csak a nők. A fellázadt narkotikum. Tegyék csak nyilvánvalóvá, aminek elfedésére voltak – talán – hivatottak. Hadd ne legyen menekvés éppen ott, ahova talán még hátrálni lehetett volna. Lételméleti csapdák is így szoktak lezárulni; s hiába nyúl még Websterhez is a szerző, hiába látja át hagyományosan és szisztematikusan a teremtés értelmetlenségét, benne ezt az egész „vegetatív halandzsát”, ezt a nem-életet, ami az élete lett. Ezt a konklúziót a balkonon már semmi sem cáfolhatja. Ahogy a kompozíció sem egyensúlyozhatná mindezt többé, a torzó itt nyilvánvalóan a szükségszerű forma. Innen nincs feltámadás.

Csak Próteusz számára. Aki levetheti ezt az alakját is. Amit sorsa tragikumának érzett és felismert – azt most egerűtnak tekintheti. Szökik. Túlél. Akkor is, ha már nincs miért. Tragédia sincs. Individualitás sincs. Befejezett mű sincs. Bianca Lanza di Casalanza.

Szegény Próteusz.

És talán itt török meg a torzók sorozata is. Bizonytalán nem véletlenül. Mert bár előkerülhet még a PIM-ből, padlásról, ládafiából vagy az óriásnaplóból újabb kézirat, és megcáfolhatja a recenzens keserű feltételezését: hogy Szentkuthy itt végleg feladott valamit. A visszavonulás nyomán, amit a BAROKK RÓBERT-et követően kezdett meg, s amelynek teljes hevülete és kétségbeesése még megteremthette a PRAE remekét – ám annak súlyával együtt immár egyre általánosabb és kétségbeejtőbb vereséget készült elszenvedni. Vereséget: természetesen nem „abszolúte”, hiszen kitérő könyvek sorozata születik még ezután – de „relative”; ahhoz képest, amire Szentkuthy képes volt. Illetve: lehetett volna.

Mert ami ezt követi, az szinte csak a „maszkok kora”. Nem a keserű és zseniális konklúziók végigvitele, nem a totális kétségbeesés remeklése, csak művelődéstörténeti álarcosbál. Persze ha úgy tekintjük, mindössze politikai indíttatású karnevál ez, melyben a szerző megőrizhetett a maga számára mindig elegendő szabadságot, hogy hihesse: a megrendelt maszkok alatt mégiscsak a saját maga által választottakat is viseli; no és hát talán eddig sem tett mást. „*Önarckép álarokban*”, mint legyinteni próbál majd. Pedig dehogy nem. A „*megrendelésre született művekben*”, mint majd a videobeszélgetésben elmondja, „*búvópatakként az Orpheus benne van; Divertimento, Doktor Haydn, Händel, Saturnus fia, Arc és álarc*”. Búvópatakként. Mert az életet semmi nem éri meg. Csakhogy már nem születnek „holtágak”, nincsenek rejtett áramlatok sem, s amikor véget ér a megrendelések kora, s folytathatja a SZENT ORPHEUS-t, hát szinte már semmit nem hódíthat vissza feladott individualitása területeiből. Így az utolsó – kiadott – torzó, az EURIDIKÉ NYOMÁBAN, ekként lesz a BREVIARIUM töredékes, ötödik kötete, a búcsú prózája, a „*legnagyobb Ágyó!*”, amelyben talán csak sejtethjük, hogy nem – nem csak – az életétől búcsúzik Szentkuthy,

de azoktól a lehetőségektől is, amelyek már mindörökké beváltatlanok maradnak.

Ebben a végső és testamentumszerű töredékben már végképp egybeolvad – a szinkretizmus különös végleteként, no és a műveltség jellegéből következően – görög mitológia a katolikussal, ha ez az egybeolvadás persze nem bölceleti is, hanem mondjuk morfológiai, gyakran metaforikus (mely, emlékezhetünk, számára definícióerejű), és persze elsősorban mégis improvizatív, mint sietős búcsújában maga az egész regénytöredék. A rögtönzés alapja természetes „csak” az egész életmű, s a tervezett kiteljesedés: a rengeteg jegyzet, vázlat és mindaz, ami több mint fél évszázadon keresztül létrejött ebben a páratlan intellektusban és rendkívüli tehetségben. Aki most az idővel versenyezve próbálja helyreállítani azokat az arányokat – talán még nem késő! –, amelyeket élete számára egykor elképzelt, de nem teremthetett meg. Rendkívüli intenzitással áradnak elő epizódok, képek, képzetek, eszmefuttatások és – tipográfiailag elkülönített – amolyan reflektív, szinpadai utasítások, hogy még „minden” elmondható legyen. Johanna Papissa abortusza, Cola di Rienzo kalandja, az őrjövő Torquato Tasso – és főként: Claudio Monteverdi vizionálása a maga Orfeójával, mely a legfőbb ihletőerő lehetett (1937-ben és -től!), az ő Velencéjének megidézése, karnevál, farce és misztériumjáték, de mégis: búcsú, „...a Nagy Agyó! A Legnagyobb Agyó!”.

És a szövegen előmlő víziókra, szinte színopszissokként elhadart epizódokra és döbbenetes dogmatikai reflexiókra csaknem azonos kontinuumként rakódik a késő huszadik század civilizációhordalékának megannyi fragmentuma, mert mintha már nem lenne idő vagy talán elegendő kompozíciós erő ahhoz, hogy ez csakugyan beépülhessen a – mégoly töredékes – szövegtestbe, ebbe a „*búcsúzó mormogásba*”: katalóniai csavargás és Paloma Picasso-dívatbemutató, tengerparti idill és Pompeji újralfedezése, bekapcsolt televízió és vadul vonzó reklámok; mindezek fölött pedig ott lebeg „*Maria Montemedale*”, erotikusan és ellenállhatatlanul, az élet utolsó, mindent megváltó ajándékaként, mert „– már a PRAE közös újrendezése óta! – kacagó közönnyel szakítottunk minden művészeti ambícióval. Csak a valóság, úgy, ahogy átéljük, láttuk, hallottuk, ta-

pintottuk, orgiáztuk, golgotáztuk (naplója! naplóim!). Csak az érdekelt bennünket”.

Az élet – amit nem ért meg, Cicero korábbi rémületével: semmi –, az, ekkor, nyolcvan év körül a „*bohóc, szent, szenilis, infantilis*” zseninek már mindent megért. Ezt a művet is, mely Monteverdi Velencéjeként egyszerre lehetett farsangi kavalkád és fantasztikusan áradó, tébolyultan zaklatott és katolikusán megszállott folyamatos szöveggörmenet, amelyben végül a megidézett Sátán, a maszkok mindenkori mestere újra elmondhatja, hogy a világ elsősorban az ő invenciója, és ekként minden, ami magasztos, szép és jó, az kívül reked rajta, innen tehát elérhetetlen; hogy a vágyaknak pedig az a sorsuk, hogy ne teljesezhessenek – műben, életben, Velencében: „*Agyó!*”

És ahogy Monteverdi álmában hirtelen megdöndülnek a Hamvazószerda – vezeklésre szólító – harangjai, éppúgy nem érhet véget mással ez a töredék, mint a muzsikussal Claudio izzadt ébredésével, ahogy meghallja ezt az égi, szent zenebonát, amint hirdetik a Feltámadást, másnaposan riad fel az ágyából, bűnökkel tele, mintha a Feltámadás is csak egy verejtékes, rossz szagú ébredés volna.

De a Végítéleten innen még volt egy alkalom, hogy Szentkuthy újra és utoljára összefoglalhassa mindazt, amit Szentkuthyról tudni érdemes, hogy „*Szent Orpheus búcsúbeszédében*” a videokamera mögött és körül álló „*patres et fratres*” rögzíthessék azt a végső kinyilatkoztatást, amelyet – szinte a BAROKK RÓBERT késői párjaként – végre és leplezetlenül hallani lehetett róla, aki itt már letette mind a maszkokat, mint amelyek csak akadályozták abban, hogy megmutathassa végre, ami lényeges. Önmagát. És életművét, mint ennek a főszereplőnek folyamatos reflexióit – naplóját. Ami talán a vágyott huszadik századi dantei panoráma lehetne.

Tudjuk természetesen, hogy a szerző szavai általában nem kínálnak megfelelő kulcsot a szerzőhöz magához, és a videobeszélgetés remek dialógusának olvastán csak sajnálkozhatunk azon, hogy mindez mégsem tarthatott tovább: film, párbeszéd – élet; s hogy az elmondani kívánt legutolsó gigászi regényterv, bizony a sokszori kinyilatkoztató nekifutás ellenére is, torzóban maradt.

Mégis, a kamera előtti „summa vitae” virtuóz szimultaneitásában egyszerre lehetett jelen minden, amit a dilettáns idő egyébként egy élet epizódjaivá szokott tördelni, és azután a hűtlen emlékezetre bíz. Amit Szentkuthy azonban itt végre úgy láthat át, mint jelenvalót, személyeset, nem feledtetet, sőt: „számomra minden napló” mondja, „illetve naplóanyag”. Ez a vallott személyesség és átfogó „prezencia” pedig nemcsak saját élete eseményeire érvényes, hanem szinte „onto- és filogenezésre”, így arra az egész fejlődésre, folyamatra, a létrejövő szellemi közegre, amelyben Szentkuthy élt: a maga múltjával, hitével, köznapjaival. Mint amikor antik fejedelmi sírokba a halottal vele temették feleségeit, lovát, szeretőit, kincseit, serbljét satöbbi, úgy Szentkuthynál ez a neki járó „fejedelmi sír” bizonyon tartalmazná nemcsak a neki jutott történelmi időt, de bizony vele kellene temetni a művelődéstörténetet is, a teológia számos fejezetét, valamint az élmények és érzékek megannyi alkalmát: bőséges ebédektől időjáráson át a „gyilkosan erős” benyomásokig – legyenek azok szellemiek, vizuálisak, lidércesek –, amelyek mind-mind az ő szemléletét, tehát életét, tehát műveit meghatározták, amelyek elkülöníthetetlenek tőle a türelmetlen örökkévalóságban.

Ebben az értelemben tehát szellem, tudás, műveltség sem más, mint egy az érzéki benyomások között – vagy inkább azok felfokozásának lehetősége: „nálam a tudás nem lexikális öncél”, fogalmazta meg ezt a szinonimitást, „ellenkezőleg, az afrodisziákumok afrodisziákuma!”.

És hogy ezt valamiként olcsó metaforának ne véljük, hát ott sorakoznak, tulajdonosát túlélve, a videofilm „fejedelmi síremlékében” is megőrzött könyvtár darabjai, s minden kötetten ott a bejegyzés, sőt jegyzet: mikor és mit és milyen gondolatokkal olvasott Szentkuthy, melyik albumának miféle képét micsoda alkalomból bámulta, mely folyóiratcikkek milyen asszociációkat keltettek benne – mintha az alkotásfolyamat tere éppen ez a folyamatos jelen idő volna: olvasás és elgondolás különös szellemi szimultaneitása, amelyben a megértés maga is egyféle napló, ahol nem különül el élmény és ihlet – dogmatikai meghatározással; ahol anyag és szellem végképp elválaszthatatlan.

Pusztá olvasás- és gondolkodásmódjával tehát a szerző szívesen és sokszorosán hágja át a művelődéstörténet tradicionális határait, s nemcsak a vallásbölcseletben számára oly hívogató eretnekségek vonzására, de szinte hasonlóan hágva át a kultúr bölcselet kánonjait. Mindezek ihletésére pedig utat talál a természettudomány paradoxonai, modern dogmái és modern herezise felé. Amikor pedig arról szól, hogy „Isten – Természet – Sors – Véletlen” számára mindössze rokon értelmű szavak, s hogy ő ekként elsősorban Szent Szinonima oltára előtt mutatja be áldozatait, akkor nemcsak az – életműve ismeretében persze kevésbé meggyőző – ön-definiálta deizmus parafrázisát adja, de elsősorban talán saját mentségét keresi, amiért a Teremtés egésze lenyűgözi és elvarázsolja és megrendíti – de hát mégsem elégti ki. Ahogy a BIANCÁ...-ban írja: olykor kristályszerkezetekben láthatók szerelmek pontos formái, máskor pusztá testfunkciók ragadják őt el csaknem mitikus magasságokba – s amikor a „holdszarvú ganajtűrő nászéjszakáját” idézi meg a videokamera körül álló „patres et fratres”-nek, hát az bizony az egész életmű egyik legpoétikusabb és legmegrendítőbb részévé emelkedik. Innen nézve érthető, miért és miféle „biológiai végzete” az, hogy – mint mondja – írónak született, s ezért lesz merő naturalizmusnál nemcsak több, de szinte az ellenkezője, amikor bevallja: „mindig visszatérően az izgat, ami a sorsunkban a zsigerek belső diktatúrája”. Szent Szinonima – Szent Zsiger.

Ám hogy a diktatúrákkal való együttélés miféle találékonyságot teremthet, hogy szűkségből nemcsak erény lehet, de akár az alkotásmód egyik princípiuma, azt ugyancsak az életmű ihletése sejteti. Hiszen történetek, szinopszisok, regénytervek áradnak és ömlenek szinte erről a zsigeri ihletvidékről, s nemcsak a kamera előtt rögtönöz a szerző hálás hallgatóinak különféle hívószavakra vagy féltucatnyit, de ezzel enged bepillantani a legmélyebb, mely ugyancsak a még megformálatlan, mert megformálhatatlan gazdagságot sejteti. „Mindig az összes variációt látom együtt” – mondja történetfragmentumairól tudósítva, a mélyből. „Néha azt csinálom, hogy az összeset megírom.”

És éppen ez lesz az egyik legkülönösebb jegye ezeknek a próteuszi „imaregényeknek”

vagy „*regényimáknak*”, mint műfaját végül nagyvonalúan meghatározza Szentkuthy. Ez a végtelen és szinonimikus „létkatalógus” (hogy legalább formájával utaljunk egy – még kiadatlan – kéziratra: az EGYETLEN METAFORA FELÉ-t folytató CATALOGUS RERUM-ra). Amelyben már nem számít, hogy mi is az anyaga, tárgya, formája annak, amit csinál, ha iránya egy és vitathatatlan. Mint az élete. Bűnei. Minden. Ahogy már az EURIDIKÉ...-ben kimondta, hogy Jézusnak végül is mindegy, ha blaszfém-obszcén módon imádkozik (él), ha egyszer mégiscsak hozzá szól a fohász, s ahogy itt is elmondja: a középkori passiójátékokban bizony odaillett a Golgota-jelenetek közé némi obszcén és népszórakoztató rögtönzés. A blaszfémia is ima. A szentségtörés is zent, ha ő töri. És ezen mit sem változtat – sőt mondhatnánk –, hogy hite tele van kételeyekkel, és Isten minden alkalommal felelőssé teszi – mint itt bevallja, Plutarkhosz nyomán –, amiért rengeteg értelmet adott ugyan nekünk, csak éppen ahhoz nem adott elegendőt, hogy a valóságos, tehát végső kérdések közelébe kerülhessünk. És nyilván így van rendjén. Nem a Gondviselés vagy az üdvözülés vagy a megváltás miatt, hanem mert mintha éppen itt nyilna az a tér, mely efféle reflexiókkal, kételeyekkel, sorsokkal, egyszóval „*regényimákkal*” kitölthető.

Ezért lehet tehát életművének négy sarkpontja – mint „búcsúbeszédében” feltárja – a spanyol barokkban oly kristálytisztán megpillantható rombusz: halál – katolicizmus – kéj – téboly négyzet. Ahogy már gyerekként rabul ejtette, és nem is engedte többé szabadon. Mert ez egyszerre tárja fel és örökíti meg azt a válságot, mely legmaradandóbban érzékelte és őrizte meg a vallásbölcselet szinte skizmatikussá mélyülő krízisét, mely azután – újra – kettétörte Európát, de már nem Kelet és Nyugat között, hanem szinte mélyen, legbelül. Mely végül az újkor leghatalmasabb „eretnekségét” ihlette – a reformációt –, s amellyel utoljára és legátfogóbban éppen ez a kétségbeesett téboly és halál és katolicizmus és kéj szegülhetett szembe, ám már csak művészi és történeti legitimációval. A barokk. Első regényének címe („*családneve*”) utal erre azonnal az indulás pillanatában (ha a barokk akkor átfogóbbnak tűnt is: a spanyolon túl Rubens, sőt Rembrandt is része lehetett en-

nek a kétségbeesett és diadalmas örökségnek), s amely Szent Ágostonban nemcsak egyik őst találja meg, de szemléletének, „művészetakarásának” egyik hagyományt kínáló belső dilemmáját is, mely éppen az ekként értelmezett és imádott barokkban vált „felnyitott sirként” evidenssé.

És Szentkuthyé már csakugyan és végképp a „nyitott sír” barokkjá. Az exhumálás és pazar felbomlásé, mely egy – még éppen kritikán innen – korszakot már rendkívüli és immanens kritikával szemlél. Ezért nem lehet ő Gonzaga Alajos és El Greco és senki más sem az irigyelt és boldog és megváltott aszkéta-zsenik közül, mert náluk a kikínlódott megrendülések ellenére (és miatt!) még egységesen szemlélt teremtésbe vetett hit kínált mégiscsak egy dogmatikailag is értelmezhető, végső soron ritualizált formát – mely ugyanebben a formában tartalmazta a felbomlására irányuló erők transzcendens visszaszorítását is –, míg Szentkuthy számára a ritualizált hit és értelmezni akart dogmatika maradt az egyetlen transzcendenciabizonyíték szemlélete számára, mialatt az immanencia erői feszítették szét szemé előtt a teremtést magát. És akkor már mindegy, hogy ez az immanencia éppen a Sátán terve és titka által lesz mindennél hatalmasabb, vagy éppen a mindent elborító jelenségek diktatúrájában fordul szembe egymással a vallásbölcseletben még összetartozó „fenomenon és nuomenon”, s a teremtés felszínére irányuló irtózatossá szenzibilitás – vagyis: a látvány- és jelenségvilágnak való elementáris kiszolgáltatottság – már semmi egyebet nem hisz megszentelhetőnek, csak éppen ezt a fonákjáról látott teremtést, amelyben mintha Isten akaratára (maga Isten) az érzékek és zsigerek, tehát az immanencia diktátora lehetne egyes-egyedül.

És talán éppen az érzékelés – és remény – efféle inverziója kényszerítette folyamatosan poláris ellentétpárokba a dialektikus logikától mindvégig irtózó szerzőt. Ezért, hogy rituális és mélyen megkínlódott katolicizmusának szüksége volt csaknem valamennyi eretnekség tételes kihívására, kontradikciójára, tagadására. Mindez – mint már a metaforák világában is felsejlett – látásmódját végtelenesen formálta, sőt az ekként látott világot szinte meghatározta. A herezis ezért lehetett messze több, mint vallásbölcseleti appendix –

a jelenségvilág epikájának, tehát (írói) megalkotásának talán legdöntőbb ihletőerejévé lett. Olykor szinte a jelenségvilág (teremtés) átfogó, gnosztikus szinonimájává változott, azt a világot jelentette tehát, mely írói horizontját mégiscsak betöltötte. És ezért volt egyik legfontosabb írói gesztusa, úgymond, eljárás módja, az ellentétes végletek felvillantása, majd hirtelen egymásba fordítása, szinte retorikai automatizmussal (epizódoktól kezdődően metaforákon át egészen a pusztá szóösszetételekig), mert éppen az a centrum hiányzott, most már végképp és pótolhatatlanul, az ekként szemlélt teremtésből, mely egyáltalán eligazít az ellenkező pólusok között. Ez a mindenáron akart barokk tehát éppen a centrumát veszített kompozícióké lett, mintha a fény többé nem áradhatna felülről, hanem csak innen-onnan: festményből, nőkből, ötletekből, ásványtanból, tébolyból, zenéből, holdszarvú ganajtűrőből. Ami tehát ábrázolását átvilágította, ami reflexióinak és azt tápláló, rendkívüli kétségeinek elsőrendű „televénye” volt, nem lehetett más, csak ugyanaz, mint amit hívőként nem fogadhatott el – és hát éppen ez az ellentmondás lett ennek a rendkívüli tehetségnek és hatalmas életművének legfőbb demiurgosza.

A publikált töredékek pedig ezt tették végképp nyilvánvalóvá: immár stilizálás és a lekerekített kompozíció egyensúlyozó ereje nélkül – valamiként esendőbb és mélyebb és talán őszintébb művekben, mint az életében kiadottak lehettek; csakugyan „nyitott sírként” mutatva meg ezt a lényegi, metafizikai ott-hontalanságot a teremtésben, a halálra irányuló létezés botrányát, a lételméleti kétségbeesést – amelynek „formája” éppenséggel a jelenségvilág élvezése, csábítása, vonzása, imádott és ábrázolt gazdagsága lehetett. És lényeg is, forma is rettenetes következményeket sejtetett, melyet a frappáns és rövidke „szinopszis” előlegezett már az EURIDIKÉ... utószavában: „*Madonna megszerelte Orpheust*” – fogalmaz a szerénységgel nem vádolható szerző – „és ajándéka: *Orpheus (a „bolygó keresztény») Próteusként bárki lehet – inkarnálva – a földön.*” Az istenanyai szerelem következményeként tehát ez a Szent József–Ahasvérus–Orpheus–Pflisterer a maga viszonzott, blaszfém szenvedélyével, isteni ajándékként mintha éppenséggel individualitását veszítené el, s

gazdagságát jelentő rettenetes érzékenysége és empátiája éppen attól fosztja meg, ami lényege volna: saját személyisége, ha többé már a BAROKK RÓBERT gimnazista sorskatalógusa beteljesíthetetlen is, ha már csak irodalom maradt az élet helyett, mert nem lehetett más választása, mint hogy egy centrumát veszített teremtésben megtalálja a hiányzó középpontot: önmagában.

Nem találhatta. Zsenialitása, hű katolicizmusa, irtózatossága érzékenysége és egyedülálló műveltsége nem engedte. És ennek a viadalnak tanúságtevői a mindedig kiadatlan művek, mind nagyszabásúbban s mind döbbenetesebb erővel tudósítva erről a küzdelemről, amit Próteusz folytatott saját sorsával s a végül diadalmas kárhosszal. És talán ennek kimenetelét előlegezte a kétségbeesett BAROKK RÓBERT: „*Mindent egészen másképpen akartam.*”

Figyeljünk az – ismerős – tárgyra: „*mindent*”. Hiába előzi meg a végső számvetés mondatát a kamasz fiú jogos büszkesége: „*Az érettségit tiszta jelesen letettem, egy irodalmi versenyen első díjat nyertem.*”

Mégis – „*mindent*”. Szegény Próteusz.

Nagy András

ÖNGYÖTRŐK

Füst Milán rejtélyes műzása

*Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta
Petrányi Ilona*

Fekete Sas, 1995. 398 oldal, 600 Ft

Rejtélyes műzsa? Maga a felfedezés nem új és nem szenzációs: Füst Milán NAPLÓ-ját olvasva bárki figyelmes olvasó eddig is „gyanakodhatott”, és az igazi beleértők a CATULLUS, a NEVETŐK, a FELESÉGEM TÖRTÉNETE nőalakjával találkozva, ha nem tudtak is róla semmi pontosat, bizonyosak lehettek egy hús-vér modell létezésében. A könyv alakban kiadott NAPLÓ-ban egyébként J. E. kezdőbetűvel szerepel is: furcsa hát azt olvasni most, hogy valaki „felfedezte” a titkos műzsa létét.

Franciaországban vagy más, nemcsak ön-

magára büszke, de értékeit mindennapi buzgalommal gondozó irodalmakban és kultúrákban már kutatták volna e kapcsolat hátterét, már réges-rég felkutatták és kiadták volna dokumentumait. Nálunk azonban még a teljes NAPLÓ sincs kiadva, sőt még nagyobb baj, hogy nem tudni, mennyire csonka az 1976-ban a Gondolat Kiadónál Pók Lajos által szerkesztett és bevezetett NAPLÓ. Bevalom, annak idején izgalmas értékei, töredezetten is parázsló szenvedélyei ellenére kicsit csalódást okozott. Nem sugározta a IV. HENRIK vagy a FELESÉGEM TÖRTÉNETE vagy a HÁBI-SZÁDI varázsát és fényeit. Talán a nagy varakozás tette, vagy inkább csonkasága miatt hatott így? Évek múltán, ma sem tudhatom...

Mert csonka, az nyilvánvaló. A megmaradt anyag „*durva számúttással 3000 könyvoldal, melynek most körülbélül a harmada lát napvilágot*” – írta Somlyó György az 1976-os Gondolat-edió megjelenésekor. Ugyanő később, FÜST MILÁN VAGY A LESÜTÖTTSEMŰ EMBER című, 1993-as könyvének előszavában „*a végül szerencsétlen formában megjelent és sajtó alá rendezett Naplónak végleges, helyrehozhatatlan megcsonkításáról*” beszél. (Végleges? Helyrehozhatatlan? Vagyis a megmaradt, de 1976-ban ki nem adott részeit megsemmisítették volna? Kár, hogy ez a közlés nem egyértelmű.) Somlyó szíves baráti közléséből végül is megtudhattam, hogy a NAPLÓ fennmaradt részeit Helfer Erzsébet, „Erzsi néni” ugyan cenzúrázta, egyes bejegyzéseket áthúzott-törölt, de nem „*jóvátehetetlenül*”: helyre lehetne állítani s új, teljes kiadásban megjelentetni.

Egy biztos: az évtizedekig vezetett NAPLÓ kalandos-tragikus sorsa része lett a Füst-legendáriumnak. Találghatjuk, mennyi vészelt el, mi vár még ma is kiadásra. Petrányi sem egyértelmű az ügyben. „*Kisnapló*” – írja; csak következtetni lehet, hogy milyen kéziratból vagy anyagból merít; s ha meríthet ki nem adott, levéltári anyagokból, az persze újabb érv a „*végleges, jóvátehetetlen*” csonkítás hipotézise ellen. Miféle pontatlanságok és homályok maradnak a Füst Milán-életmű körül?

Füst Milán és a „*rejtélyes múza*”, Jaulusz Erzsébet levelezésének és az író kiadatlan naplórészleteinek felhasználásával Petrányi Ilona gondos, lelkiismeretes, sőt pedáns szöveg-gondozói munkát végzett. Többet, mást is tesz, másra vállalkozik, mint egyszerű szöveg-

kiadásra. Valójában megkomponál egy új művet az ismert szövegek és a most kiadott levelezés ellenpontozásával. Szövegkivágatokat kollázstechnikával helyez új fénybe. Felbontja az időrendet; passzusokat feleseltet egymással, magánéleti eseményt világít meg valamelyik Füst Milán-mű részletével, vagy épp fordítva. Új hangsúlyokat ad régi szövegeknek is.

Eljárása vitatható. Azért főleg, mert a szövegek megismertetésénél nem áll meg. A dokumentumanyagot azonnal „szépirodalmasítja”, áthangsúlyozza, színeit felerősíti. Mind ezt „szigorúan” előrebocsátva rögtön folytatjuk azzal, hogy merész, sőt istenkísértő vállalkozása sikerült. Sikerült, mert Petrányi mélyen ismeri Füst Milán életét és művét, s kiértődik, hogy érzi is: ésszel-érzéssel egyaránt bírja.

Egy hosszú, életre szóló, de életrontó és semmibe futó kapcsolat dokumentuma, de regény is lett a REJTÉLYES MÚZA: napló és levélregény. Visszatérő kulcsmotívuma a Félreértés: a főszereplők állandóan érzelmi fáziskésésben szenvednek, és párbeszéd helyett öngyötrő monológot folytatnak. Leveleik teli vannak leplezéssel. „Fedés-csúsztatás-kitérés”: abszurd dialógusok levélregénye ez, párhuzamos monológok egydallamú kottája, s a bizarr kottát közösen teremtve hős és hősnő mint két siketnéma perlekedik és szenved.

Szadomazochisztikus játék, melynek azért nagy a varázsa és feszültsége (az olvasó számára is), mert kistrészt tudatos, nagyobbreszt nem tudatos gyötres-gyötretés. A Hősnő sokáig afféle „félszűz” férfikinzónak látszik, aki mintha mesterien játszana nála fiatalabb mazochista partnerével. Aztán mindent másképp kezdünk látni. Félreértés – Kinzás – ...és abszurd Tragikomikum. A lány érzi fénykorában sem szép, ezt Füst Milán – józanul vagy szenvedélyesen öngyötrő haraggal – többször le is írja. Későbbi fényképek már inkább csúfnak (bár akkor meg érdekesen terbélyesnek) mutatják Jaulusz Erzsit. Énekesnői pályája nem sikerül, talán nem tehetőséges. Lehet, sohasem volt az. Valami sugárzása azonban kellett hogy legyen, műveltség és érdekességen túli, ha az önsebzésre hajlamos neurotikus ifjú költőt szellemileg is lenyűgözte.

Az elérhetetlenség, a beteljesületlenség kínja és varázsa fűzi Füst Milánhoz. Ennél egyoldalúbb szerelem kevés van, s ha van, nem tart évtizedekig, nem lesz belőle feszült levélregény. S mint valami gonoszul bizarr hajlamú dramaturg, az „élet” egyszer csak fordulatot rendel el. S nem holmi külső fordulatra gondolunk, mert persze az is van – a múzsa férjhez menne máshoz, a vőlegénynek halálhíre jön, de visszatér, aztán, még később, a múzsa külföldre kerül... lenne itt „hagyományos” cselekmény is jócskán.

Tragikomikus fordulaton mást kell értenünk.

Háború zajlott le a homályos háttérben, meg forradalom és ellenforradalom, vörös és fehér diktatúra. Az érzelmi színpadon, az előtérben pedig egyszer csak megfordul a helyzet: a hősnő lesz szerelmes az addig csak társasági partnernek és beszélgetőtársnak (s főleg gyerekeknek) tekintett íróba, és most a hős menekül akképpen, mint alig néhány esztendeje a múzsa tette. A fordulatnak pontos dátuma is van, 1921 decembere. A két szereplő életkorát ellenőrizgetnénk, melyikből lett végre felnőtt, az egykor démoni félszűznek vagy közepes kékharisnyának látott-láttatott Nőből, vagy a lassan érő Férfiből... Mindegy: nem is a korkülönbség lett most már teljesen elhanyagolható közöttük – más változott meg nagyon.

„Alázatosan kérem” – írja Jaulusz Erzsé, és ez már valóban megdöbbenő. „Milánom, drága, te rongyoli-bongyoli cigánydalos” – ilyen hangon ír az egykori megközelíthetetlen Múza. Vajon miért alázatos az Elérhetetlen? Csak mert öregszik, s nem lett művész, viszont nyilvánvaló számára, hogy eddig is tehetségesnek tartott, nála fiatalabb szerelme most már Nagy Művész, s ez az ő sikertelenségének fényében földrengítő érzelmi fordulatot hoz? Hajlunk efféle magyarázatra. Füst Milán azonban nem igazán menekül: kitér ostroma elől, bosszút állhatna, kielégíthetné e fordulat. De „menekülve” is Erzsé varázsa alatt van, bár lehet, hogy nem is őt, egykori szerelmét, hanem valami múltban felejtett fiktiiv nő varázsát látja benne... – Nem folytatom, ebből is látszik, elég bonyolult érzelmi pokol gomolyog itt: egy Proust-regény anyaga.

S persze kísértetiesen, hitelesen Füst Milán-regényé is. Csak nyersanyag, vagy a leve-

lek révén meg is van már írva? Ha az utóbbi igaz, akkor új Füst-művel bővült a bibliográfia, melynek Jaulusz Erzsébet a társszerzője, de társszerzője Petrányi Ilona is. (Füst szellemétől nem teljesen idegen az ilyesmi, átírt ő már más, idegen nyersanyagot is saját költészté.)

Mi fűtötte a meg nem értés üstjét? Életkori és társadalmi különbségek, mondhatjuk józanul, racionálisan gondolkodva. Füst Milán fiatalabb. Szegény trafikოსné félárva fia, vagyontalan, pénztelen. Polgári szerelmi történet kudarcához elég mindez, hisz komoly és elfogadott kapcsolat nem lehet köztük. Ha társadalmilag látjuk, egyértelmű itt minden. Mégsem ilyen egyszerű a képlet, hiszen már megismerkedésükkor mindketten elsősorban művészek tartják magukat. Nyilvánvaló persze kapcsolatuk egész történetének „társadalmi meghatározottságú” háttere, és kicsit illúzióromboló is a lelki szenvedések és szenvedések közepette bizonyos „Schillinger Sándorról, egy hihetetlenül gazdag zsákkereskedőről” olvasni e nagy szerelmi regényben. De hát komikus szín marad a gazdag zsákkereskedő felbukkanása: Jaulusz Erzsé nem gazdag és sikeres vőlegények miatt fordult el Füst Milántól, egyáltalában: jó későn ment férjhez, amikor nyilván már mindenfajta intellektuális-művészi út lezárult előtte. Vagyis nem ezért szenvedtek, még ha mindez színezte vagy keretbe foglalta is szenvedésüket.

Inkább a „nem kész” ember, a nem felnőtt és a felnőtt nő lehetetlen viszonya volna a magyarázat?

A század eleji (zsidó) polgári művészjelölt ha nem rabja forradalmi hiteknek, mely hit vakon irányítja – zavarbaejtően kettős helyzetben találja magát. Nemcsak Füst, de Jaulusz Erzsé is fél lábbal a polgári társadalmon belül van, fél lábbal kívül rajta: viselkedési és illemszabályait mindketten (az író kevésbé, az énekesnőjelölt inkább) követik, magukévá teszik, elfogadják – de azért nem kötelezőek számukra, talán környezetük sem várja el szigorúan. Hiszen Jaulusz Erzsé Berlinben tanult, polgári családjától elszakad; jellemző módon ezalatt itthon Füst Milán a lánynak kicsapongó hetéraéletet vizionál belső tükrében, hogy önmaga meg pokolkondérban éghessen féltékenyen. Bizarr dolog: az ifjú költőnél pár évvel idősebb lány szűz volt Pesten,

szűz maradt a berlini művészkörökben is. A fenti kettősség szaggatta-tépte, s csak idős korában, hatvan év felett engedte felszabadulni: a polgári neveltetés parancsoló, belső igényévé-mintájává vált, nemcsak kívülről volt rákényszerítve. Talán ha megszabadul e parancsoktól, nemcsak szüzességét veszti el, de énekesnő is lehetett volna? Szándékosan szilánkos kérdés. Pszichiáterolvasat felelne csak minderre, s rekonstruálhatná talán egy belső fejlődés téveteg serpentinjeit: mi csak találgatunk.

„A bukta leány” – olvassuk meghökkenve az imádó bizarr jellemzését. Az erotikusan vonzó és izgalmos Jaulusz Erzsi a fotók tanúsága szerint is kis idő múltán valóban tézsaarcú, buktaképpű lett, de Füst Milán dühödten és öngyótrón szellemileg is visszaminősíti. Úgy látja, semmit sem értett és érzett meg törekvéseiből, gondolataiból, írásaiból.

„Osztyálya elragadta tőlem”. Már József Attila és Vágó Márta kapcsolatának megszakadására sem elég a lírai nyelvvel színvonalasabbá-fénylőbbé tett marxista magyarázat. Füst Milán sírig tartó titkos szerelmét (s a szerelem lehetetlenségét) magam vétképp mással magyaráznám. Miként az író többi művének megértéséhez is, fontosabbnak vélem a lelki (a társadalom által persze kemény keretbe vont, mégsem attól függő) belső harcot. Mi köze szegénységhez-gazdagsághoz, „kész és nem kész” emberhez meg hasonló külső, a társadalomtól igényelt s parancsolt szabályokhoz annak a félig művészpózos és hamiskodó, mégis döbbenetes fordulathoz, hogy a gyótródó költő a leveleiben többször is férjhezmenésre biztatja szerelmét. Arra kéri jó előre, hogy a lány és majdani (még fel sem bukkant) férje engedjék meg neki, hogy hente kétszer meglátogassa őket. Később egy bizonyos Augusztin Lajos nevű fiktív (általa kitalált) barátot ajánlgat Jaulusz Erzsinek férjül – laccímmel: VII., Király u. 45. Az ilyesmit vulgármarxista korlátoltság merészelné csupáncsak a társadalom számlájára írni. Több köze van, s igazi köze a belső démonokhoz. „Ím itt a szenvedés belül, ám ott kívül a magyarázat”? Kétségeink támadnak.

Nem biztos, hogy az anya-gyerek kapcsolat boldog mazochizmusának titka a társadalmi berendezésben rejlik – töprengünk talán kissé komikus töprengéssel az alábbiakat ol-

vasva: „27 éves vagyok, s mit értem el?: állás? nő? feleség? pénz? jó élet? emlék? – Gyerek maradok örökre, naiv, félő, mozdulni nem tudó. Hogy mit jelent egy gyerekek egy fiatal lány – hogy angyalnak nézi, hogy milyen a rajongása, milyen egy érintés halálos boldogsága, már rég elfeledtem... Nincs az a jószág, mely meg tudna vigasztalni.”

Bosszút állni a nőknön, ez a kamaszos-csecsemős gondolat színezi át a NAPLÓ Jaulusz Erzsit érintő részeit.

„Tudja-e, hogy a nőknek nincs lelkiük?” – szólítja meg önmagát. Másutt meg mintha drámáinak valamely hőse mondaná: „Egy alsóbbrendű fajta, no.” A nők efféle ördögűző, saját magunkat győzködő lebecsülése és rettegő szidalmazása a nők testi-lelki fölényétől, hatalmától szenvedő férfiak sajátja – példaként ide kívánczolna a világirodalom jó néhány remeke – soroljuk fel a címeket halkán önmagunkban.

A két ön- és egymást kizáró főhős sem feledtetheti a mű teljesen jelentéktelen és e hármásban mégis nagyszabásúvá, sőt abszurd nagysággá emelkedő fontos mellékszereplőjét, Füst Milán feleségét, Helfer Erzsébetet. Egyértelműnek látszik, hogy az írónak súlyos anyakomplexusa volt: ebben nincs semmi igazán páratlan és különleges, de abban az irtózatos büntudatban már igen, melyet anyja emléke ébreszt benne. E szemszögéből különleges fénytörést kap, hogy csakhamar „Anyám! Édes jó Anyám”-ként szólítja igazi szerelemmel nem szeretett feleségét. Ez viszont olyasmit vetít a Jaulusz Erzsi-szerelemre, hogy talán abban is anya-fiú kapcsolatot óhajtott érezni. Persze vele szellemileg is egyenrangú félként viva, ha trafikosné anyjával ezt nem tehetné-játszhatta: intellektuális-művészfölnyent akart a nála idősebb lánnyal éreztetni, de mazochista érzelmi függőséget is megint csak átélni. Ez soknak, lehetetlennek látszik.

Pedig mindkettő sikerült: egy hosszú élet „ment rá”, mondanánk majdnem a vulgáris és hamis kifejezést, mert persze hogy nem „ment rá”, hanem a szenvedéssel értelmet kapott a gyótró – sőt olykor nyúlósan lehúzóznak, béklyózónak érzett kapcsolat – mindenetre az egész életmű gazdagodott és találta meg fűtőanyagát benne.

„Írni fogok ezentúl is, mert nem tudom megállani, hogy ne írjak” – zárja egy választ hiába

reklamáló panaszos levelét. Gozdsu Elek egyik nagyszerű utolsó levele kínálkozik ide párhuzamként, melyben az Anna-levelek „életírója” – mint egy tragikus és fáradt érzelmi könyvelő – leltárt csinál, s az érzelmi csőd katasztrofális regisztrálása már alig fáj... Füst Milán hangja zaklatottabb a szelid Gozdsuénál: „*Nem fogod megtudni, hogy láttalak egyszer fekete köpenyben befordulni a Báthory utca sarkán s hogy akkor... tíz évvel azután, hogy utoljára láttalak – majdnem lefordultam a villamosról... mert: ott megyen az én igazi életem, a hazám – éreztem –, úgy vágyódtam utánad – nem is teutánad, egy fantom után, akit a képzelet teremtett, vagy a múltad után – nem tudom, mindegy.*”

S minduntalan felcsendül csikorogva a másik motívum dallama: „*Nem találtam szépnek – nem kívántam őt érzékileg – nem találtam jónak: sőt kicsinyesnek, számítótnak, nyárspolgárnak – az intelligenciája nem volt számomra sem kellemes, sem kielégítő – s én mégis bolondja voltam nyolc évig. Antipatikus nőt szerettem – aki nekem is az volt!*”

Nyolc évig? 1920-ban még így hitte. A nyolc évből évtizedekkel több lett. A bejegyzés utolsó mondata kísértetiesen ismerős. Persze: hiszen a SWANN SZERELME utolsó mondata.

Proust regénye gyakran felmerül az olvasóban. Mennél többet lapozzuk e könyvet, mennél többet állunk meg egy-egy fordulánál, annál inkább erősödik az érzésünk, hogy mindenféle érdekes és bonyolult társadalmi helyzet és „beágyazottság” mellett és azon túl mégiscsak ott a titok, ott a megfjtése ennek a sirig tartó kapcsolatnak, ahol a SWANN-ban. Mert hát a SWANN SZERELMÉ-ben sem a félarisztokrata férfi és a félkokott nő társadalmi meg műveltségkülönbsége adja az önmagát élethosszig is égetni tudó tüzet – hanem a mazochista vágy, az érzelmi életnek az a sajátossága, hogy szerelmi érzést csak a féltékenységben, azon átszűrve képes kicsiholni magából a hős (az elbeszélő, az író), hogy szerelmet csak mazochista öngyöttréssel tud átélni. Keresi az öngyöttrés minden lehetőségét, értéként éli át, ragaszkodik hozzá, ha tud, akár egy életen át.

Kevesen őrzik életfogytig a viszonzatlan szerelem kincsét. Füst Milánnak megadatott.

Bikácsy Gergely

EGY NYELVTANI SZEMÉLY KÖRÜLÍRÁSA

**Hívó-, segéd- és címszavak Borbély Szilárd
MINT. MINDEN. ALKALOM. című kötetéhez**

Balassi Kiadó, JAK, 1995.

100 oldal, 200 Ft

(A cím) Mindenesetre és első olvasásra megdöböntő. A nyelv széttrancsírozása a címben. Érzékelteti, hogy itt valami mást kapunk, mint amit általában egy verseskötvevtől várunk. Valami katartikus, élményszerűt, amiről nem tudjuk pontosan, mi lenne az, mert minden alkalommal más. Borbély verseskötetének a címe elbizonytalaníthatja a (fel)készületlen olvasót. Ha a szóvégi, mondatzáró funkciójú pontokat feloldom, és úgy értelmezem, akkor a cím valami emelkedettséget éreztet, de nem túl poétikusan. Kellene a pontok. Hangsúlyozzák a címet, ami a kötet egyik legfontosabb része. Három részre tagolják a hasonlító jellegű hiányos mondatot, külön-külön emelve ki a szavakat. Ezzel az egyszerű, de szokatlan megoldással tágítja a cím értelmezési lehetőségeit. Hiányérzetet keltve az olvasóban, hogy itt valami olyasmiről van szó, amit ő nem ért, ami arra ösztönzi, lapozzon bele a könyvbe. A könyvben pedig szövegeket talál, amelyek külsőre nagyon hasonlítanak egymásra, oszlopszerűen szedve, és érthetetlen címekkel ellátva. Köztes sorokkal, mint később a mutatókból kiderül, amelyeknek talán az lenne a funkciója, hogy az egyes verseket összekösse. A mutatóból lehet gyanakodni a címben feltett problematikára, annak megoldására. A [MUTATÓK]-at Borbély zárójellel és ponttal látta el, éppúgy, mint a belső címlapon a saját nevét, ami egyrészt következetességre vall (kivéve a külső borítót), másrészt a számítógépes kódolás ötlepszerű beépítéséről. (A gyanakvást alátámaszthatja, hogy Borbély a számítógépes irodalomról esszé is megjelentetett az *Alföld* tematikus számában.) A kötet cím tartalmi megfjtése már Borbély Szilárd első verseskötvevében megtalálható: „*A vers mindig csak alkalom.*” Vagy hosszabban: „*Ha a vers azt mondja: én: az nem a mindennapi ént jelenti. Nem azt, aki tesz-vesz, eszik-iszik, beszél. A verssel találkozni al-*

kalmat jelent: ünnep.” A nyelvben való találkozás a önmaga versbeli alteregójával ünnepi alkalom számára, ami kissé patetikusan hangzik/hangzott, mint a parnaszistáktól ismert idea. A címmegfejtés mai, egyik kötetbeli verziója így hangzik:

*„A verse mindig minden alkalom
és mindig minden ugyanolyanom
a vers ahogy halad én már tudom
hogy mi következik ha lehagynom
a megszokott rítumust a verssorom
ban átlépelem mint hogyha alkalom
adódik akár ha másképp gondolom
ahogy majd visszatér mit elhagynom.”*

[A VERSBE

(A nyelv) Erről a szóról értekeznek, ír és körülír a legtöbbet. Első kötete óta érdeklő a nyelv mint probléma, de a nyelvhez való viszonya azóta alapvetően megváltozott. Eddigi köteteiben maszkjait hántotta le magáról, miközben azt hitte, ha megmutatja nekünk ezeket az ál-arcokat, amiket szándékai szerint bábukra, verstestekre aggat, leleplezi önmagát a nyelv által, a nyelvben. Ezek a maszkok azonban mind a saját arcai voltak egykor, és hiába idegeníti el magától kudarcként, csak a kudarc válik egyértelművé. A kudarc témaként való megírása maga is kudarcba fulladt, mert sem neki, sem az olvasónak nem adott elégtételt. Ezt a helyzetet felismeri, és az okát keresve újra rátalál a nyelvre, megismeri személyes mintegy harmadik személyként, aki közte és az olvasó között áll. A nyelvre pedig szüksége van, hogy legalább ezt a kudarcélményt elmondhassa, ezért kénytelen ambivalens módon viszonyulni a nyelvhez. Úgy érzi, a nyelv eszközként való használatának ismeretével ez a probléma minimalizálható, így az írásban a nyelv lecsupaszítására, leegyszerűsítésére törekszik. Mindez csak következmény, ami a személy lecsupaszításának szándékából fakad, amihez az írás (el)személytelenítő hatását használja. Ezért nehéz írásai hátterében a személyes élményt megtalálni. Mintha valami belső bizonytalanságot próbálna eltakarni, leplezni előlünk, de csak annyira, hogy a szándékot azért észrevegyük.

(Az én) Az önmagát elszemélytelenítő folyamatban megteremti saját nyelvtani alteregóját. Mintha a korábbi kötetek személytelen poézise után a hasonmás, a romantikus Doppelgänger megteremtésének gesztusát alkalmazná a költészetben. Amit Esterházytól, Parti Nagytól vagy Kukorelytől már láthatunk. De Borbélynál mintha egészen másról volna szó. Nem a költészeti hagyomány tabutémáinak dilettantizmusba öltöztetett visszacsempészéséről, hanem egy beszédlehetőség megteremtéséről, a nyelvvel szembeni viszony alakíthatóságáról. Borbély a nyelvet mint eszközt használja fel a közvetítésre, de úgy, mintha valójában személy volna, tehát kéri, hogy segítsen eljutni a másik emberhez, az olvasóhoz. Mindehhez cserébe a hasonmását adja, amelyet a szövegben „én”-nek nevez, vagyis a hárompolaritási viszonyt (én-nyelvet) kettővé csökkenteni mintegy alkalomszerűen, de nagyon rafinált módon, mert így Borbély elszemélytelenítette magát, megteremtve a lehetőséget önmaga számára, hogy a lehető legközelebb kerüljön a két pólus további csökkentéséhez, a „másikhoz”. Az egyesből, az egyénből egy „általános én”-t alakít ki, aki/ami csak egy bármelyik személyes névmással behelyettesíthető szó. Ezt az utat választotta a megszólítás módjaként, a már említett kudarc feldolgozásának egyik lehetőségeként. Ebben mindenképpen különbözik az emlegetett posztmodern szerzők törekvéseitől. Nem a gombrowiczi „Én. Én. Én. Én.” gesztust imitálja (l. Esterházy), és Flaubert-rel is legfeljebb azt mondatná: „*Bovaryné nem én vagyok.*” Talán csak Hamlettel tud azonosulni, miközben Hamlet a HAMLET-et nézi, és lemondóan legyint, hogy mindez csak „*Szó. Szó. Szó.*” Az „én”, aki a versben megjelenik, csak nyelvtani személy, írja, mintha ilyen egyszerű volna az egész, és a kulcsot neki kellene átadnia az olvasónak. Igazolásképpen a világ tárgyyszerű leírását adja, az apró mozzanatok-történetek pontos rögzítését, liftben, színházban, kirkatoknál, villamoson, séta közben stb. Megmutatva, mindebben semmi különleges nincsen, ezeket mindenki ismeri, ezek a dolgok bárkivel megtörténhetnek. Mintha az egész versírás csak erre szolgáló alkalom volna, hogy mindez elmondható legyen:

*„és minden pusztán alkalom szerep
amit magamról elbeszélhetek
az ismerőseimnek ismerős lesz
az ismeretleneknek ismerősebb
mert nem tudnak majd viszonyítani
hogy vajon aki itt beszél az ki”*

[A VERS AZ OLYAN

(A vers) Borbély Szilárd verseit a személytelenség szándéka tartja össze, nem a személyesség, ahogy megszoktuk a hagyományos költészetben. Márpedig Borbély versei egységes kötetet alkotnak, sőt mondhatjuk, az egyes versek csak a kötetben együtt érvényesülnek, mint egy minimalista zenei kompozíció kiszámított elemei. Az általános témák repetitív módon térnek újra és újra vissza. A valódi összetartó erő az általa működésbe hozott nyelvi-poétikai szabályrendszer:

*„Szabályok nélkül azt hiszem nincsen művészet
[...] mert szabálytalansággal nem élhet
a művészet akár a nyelv szabálytalanság”*

[SZABÁLYOK NÉLKÜL

Szabálytalanság szabályok által, a művészet örök paradoxonát fogalmazza meg saját szabályai által. A szabálytalanság nála a szabályok között rögzítve van. A nyelvet nem nyelvtanilag, hanem költészetanilag szabályozza, így jönnek létre nyelvtanilag szabálytalan, rontott sorai. Szóhasználatát a jambikus ritmushoz (a legerterjedtebb időmértékes változatot használva, az öt teljes vagy hatlábú csonka jambussort, amely a Shakespeare kori angol színház kedvenc versmértéke volt, blank verse avagy drámai jambus néven, ami Borbély előző kötetének, a HOSSZÚ NAP EL-nek is alcíme volt) és a helyenkénti rimekhez igazítja. Verstanilag tehát szabályosan versel. A verstesteket nagybetűvel kezdi és ponttal zárja, mintha egyetlen központozás nélküli mondat lenne, ami a tördelés kijátszásával újabb játéklehetőségeket hoz működésbe.

*„A versírás az is manipulálás
hogy hihetővé tegyen dolgokat
a dolgok által keltsen benyomást
mít úgy nevezhet majd hogy képzelet
a képzeletben van csupán közös
nem a valóságos találkozásban”*

[A VERSÍRÁS AZ

Kissé pesszimistán azt állítja, „valóságos találkozás” csak a képzelet által a művészetben lehetséges, amit a nyelvtanilag hibás, szándékolatlan dilettáns beszédmódjával, jambikus ritmusával old, vagy az előző idézet „azt hiszem” megjegyzésének beszúrásával.

(Az ismétlés) Mind a HOSSZÚ NAP EL kötetre, mind a MINT. MINDEN. ALKALOM. című kötetre alkalmazható az ismétlés kierkegaard-i alapelve. Az ismétlés az ismételt újbóli megjelenésével semmiképpen sem tudja ugyanazt a hatást elérni, alapvetően új minőséget hoz létre. A kis eltéréssel ismétlődő szövegek újként jelennek meg, esztétikai élményt nyújtva abból fakadóan, mintha ezt már hallottuk volna vagy ismernénk. Az ismétlésre (mint a Kierkegaard-magyarázóktól tudjuk) akkor van szükség, amikor egy mással nem helyettesíthető formában táruul fel a „túljutás” lehetősége egy addigi állapotban. Így válik az ismétlés – a személytelenség mellett a másik – fő szervezőerővé Borbély kötetének felépítésében, olyannyira kizárólagosan, hogy az egyes versek értelmezése – részként – értelmetlennek tűnik (akár annak ellenére is, hogy számos folyóirat közölt „részletet” e műből). Borbély Szilárd teoretikus (korspecifikus?, posztmodern?) kötetfelépítése is tekinthető ismétlési kísérletnek, nemcsak a saját korábbi műveinek tökéletesítéseként, hanem rokonságot-folytathatóságot keresve az egymástól olyan távoli költői világok, mint Tandori Dezső MÉG ÍGY SEM-je vagy KOPPAR KOLDUS-e és Keszthelyi Rezső ASZIMPTOT-ja között, vagy Marno János CSELEKMÉNY-e (lásd még EGYÜTT. JÁRÁS-kötetnek címaspektusát), illetve a szintén minimalista-reduktív Bertók-sonettek, továbbá Oravecz (HÉJ és HOPIK KÖNYVE), valamint Tolnai Ottó ÁRVA-CSÁTH-ja stb. között. Ezek a példák is meggyőznek arról, hogy az ismétlés során a költő mindig végtelen számú lehetőség közül választ egyetlen, ősmintául szolgáló „változatot”, amelyhez minden körülmények között megpróbál hűséges maradni, amellet, hogy folyton reprodukálja az „ősmintát”, az egyes „darabokat” tökéletlennek érezve. Csak a lehetséges változatok kötetnyi sorozatában bízik, miként Borbély.

(A hasonmás) Kierkegaard színházpéldájában a színház varázsa a hasonmásban, a Dop-

pelgängerben keresendő. Borbély költészetében egy ilyen belsőről levált külső hasonmás játssza egyszemélyes drámáját, amelyben mintegy önmagától függetlenül lelkiállapotát szeretné közvetíteni a külső dolgok, a környezet leírásával:

*„belülre néző, kint lehunytt szemek,
a szem, a színház, héja megrepeg,
minden lebeg, és könnyű, és kerek,
súlya csak a függőnynek lehet,
nehéz redőbbe omlik, és mered,
csak súlya van, halálos, ismered,
emelkedik, mögötte életed.”*

[A SZÍNHÁZBA

Aki ezen a versszínpadon csupán hasonmás kíván lenni, a hasonmás szerepét akarja eljátszani, az megkockáztathatja azt a lehetőséget, hogy „eredeti” önmagát adhatja elő, bízva a közönség megtéveszthetőségében. És aki nem kockáztat, így Kierkegaard, az rémisztően könnyen veszíti el azt, amit kockáztatva csak nagy nehezen veszítene, de „*semmi esetre sem úgy, mintha nem is lett volna – önmagunkat*”. Borbély a hasonmás „témáiban” megfelelő távolságból tudja szemlélni saját költői énjének működését, így a „téma” helyére a beszédmódot, a nyelvhasználatot helyezi. A nyelvtani viszonyok és elcsúszásai „*nem fedik le a dolgokat, elárulják a szerző hasonmását, aki ezeken a helyeken keresi a szerzőt*” (fülszöveg), miközben Borbély a költői státusról is gesztusértékűen lemond, önmagát „*szervő*”-nek titulálja. Összegezve tehát, a nyelvtan és a „*szervő*” viszonyából jön létre a hasonmás, akit a „*szervő*” folyamatosan és folytonosan tovább másol...

(A hallgatás) A folytonos ismétlődések, az egyre pontosabban alkalmazott minimalista repetitív technika a beszélő helyzetének reménytelenségét végtelelteti. Hogy beszélnie kell. Nem hagyhatja abba. Saját kudarcát kell megírnia. Gyengeségét, ahogy Paul Valéry válaszolt a „*Miért ír ön?*” kérdésre. Borbély Szilárd azt mondja, jó lenne úgy írni, hogy ne hagyjunk magunk mögött nyomot. Ez a vágy azt a számára (már) teljesíthetetlen kívánságot fejezi ki, hogy jó lenne nem írni: „*a hallgatásban vagy hallgatva érzem jól magam*”.

(Ugyanezt olvashattuk tőle korábban is, egyik esszéjében programszerűen és kissé túlbonyolítva: „*Magamról nem akartam beszélni; magamról hallgatva akartam kimondani magam.*”)

(A távolság) Az ismétlés kierkegaard-i elve remekül használható technikaként az irodalomban. Klasszikus témák jöhetnek elő újra és újként, vagyis más-ként... Másként kell beszélnie, mivel a klasszikus értelemben vett költői nyelv (és szerep) már nem tudja ellátni feladatát:

*„A költészet már régóta halott
a versek már a nyelvet át nem írják
csak verset írnak át a verstenbe
az egyik formából a másik formát”*

[A KÖLTÉSZET MÁR

Borbély szerint nem tud, nem tudhat közvetlenül beszélni valamiről, csak közvetett módon, azaz hasonmásokon, egyéni beszédmódon és nyelvhasználaton, az ironián keresztül, ahol „*az én vagyok csak alkalom*”. Mindezek az eszközök a távolságtartás lehetőségét biztosítják.

(A névmás) Mai – személyiségzavaros, etikai törvények nélküli, kozmológiai határtalanságra áhító, önmagát Istentől elhagyatottnak érző stb. – korunkban az egyén kénytelen saját érzéseire hagyatkozni. Ez bizonytalanságot szül, aminek következtében az érzések kifejezése minimalizálódik, elszegényesedik vagy megszűnik. Az érzelemhatástalanítás folyamata a magyar költészetben Tandori TALÁLT TÁRGY-ával kezdődik, azzal az 1973-ban megjelent kötetel, amelyben lebontja a költészet konvencionális formáit. A világot verssé átíró világosan körvonalazható költői személyiség fikciónak bizonyul. A kilencvenes évek költészetét Tandori találmányát éppúgy használja, mint a nyolcvanas éveké. Újra evidenssé vált, hogy más a költői én világa, és más a költött én világa. Érintkezési felületük csupán a teleirt papírlap. (És gondoljunk itt újra Parti Nagy, Esterházy, Kukorelly stb. szövegeire.) Az én megjelenítése a versben önvédelem, például Borbélynál. A „*szervő*” már nem tud, nem akar direkt módon a hall-

gatás utópikus vágya mögé bújni, mint korábbi köteteiben próbálta. Azt a védekezési módszert választja, hogy kimondja a szót, és minden pesszimizmusa ellenére bizik benne, birtokolhatja a megnevezett dolgokat. Ez a látszólagos kitarulkozás, beszédképesség elhárító mechanizmus érzelmei és a személyesség száműzésére. Szétszedi a nyelvet, *élveboncolja*, Nádas Péter szavával. És a nyelv valóban darabokra hullana szét, ha verstani szabályokkal nem tartaná össze. Nádas (neki ajánlja egyébként Borbély a kötetét), ami kissé archaikus gesztussal a mester megnevezését jelenti a tanítvány részéről) a LEÍRÁS egyik novellájában tudatosítási vágyától való szenvedését írja le, ahogy érzelmei és tudata elváltnak, csak szavak maradnak. A gondolkodásról való gondolkodás, érzések nélkül: „*Milyen világosan működik az agyam! Felméri, élvezi önmaga szenvedését! Most: működik. Induljunk ki ebből! Ami van. Ezek szerint működik valami, ami én vagyok, de részlet belőlem.*” Ez a valami névmássá válik, eltűnik belőle a szubjektum, kiüresedik. Borbélynál éppúgy, mint Nádasnál, a személyiséghasadási élmény hierarchikus személyiségszerkezetet teremt. Egy másik lét-lehetőséget, egy másik ént a meglévő fölé, amelyben önmagát meghaladhatja, feloldhatja, lehetőséget teremthet az olvasóval való találkozásra. Alkalmat.

(A kudarc) Borbély számára az írás minden alkalmat az elhallgatásra való törekvés. Ez nem új találmány. Vannak emberek, akik csak írásban tudnak igazán hallgatni. Elhallgatni. Bizonyos dolgok csak írásban, az írás által hallgathatók el. Pilinszky például többet hallgat el, mint amennyit kimond, ezáltal lesznek súlyosak hiányos mondatai. Közben következetesen mindig ugyanarról beszél. Számára az írás közelebb van a hallgatáshoz, mint a beszédhez. A remény pedig az írás kudarcának ellenében a hallgatásban lehet. De Pilinszky elhallgatásai másféle élményből táplálkoznak, mint Borbély vágyai. „*Szavai egy kudarc szavai [...] Szavai a kimondás által / Lesznek a kudarc szavaivá. A kudarcot csak ki- / Mondásuk árán kerülhetné el...*” – írja második kötetében (A BÁBU ARCA). Borbély tehát mindig is kedvelte a nyelvkritikus jellegű megfogalmazásjátékokat (l. ismét Tandori egy korai korszakát például), amelyeket csak hajsztál

választ el a közhelyektől, az a hajsztál, ami által az ismert gondolat éppen paradoxonba fojtható. De a kudarcélmények ellenére a folytonos (ön)isméltéseken keresztül egy technikailag bravúrosan megoldott kötethez jutott el, amelyben előző kötetei formai pozitívumai összegződnek. Ugyanakkor kikoptott belőle a(z Istenhez-emberhez való) közvetlen közeledés, odafordulás vágya, szándékait hasonmások és válaszlehetőségek, ironia és önironia mögé rejti. Kétségbeesései nem adnak már elég fogódzót ahhoz, vajon miben kételkedik. Ismétlései igazságvariációk egy-egy általános témára, mint sok (gyengébben kivitelezett) posztmodern vagy annak tartott múltjánál manapság. Módszerét egy mai fogalommal az írás dekonstrukciójának is nevezhetnénk. Formailag már csak egyetlen veszély fenyegeti ezt a nehezen kiépített egyéni utat, hogy túljárja önmagát. Technikailag is unalmassá, mesterkeltté válhat. Azaz tehát folytatható-e egyáltalán ez az út?

Jász Attila

A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ

Lukácsy Sándor: *A hazudni büszke író*
Balassi Kiadó, 1995. 366 oldal, 480 Ft

„Petőfi-kutató!”

Így mutatták be Lukácsy Sándort másodéves hallgatói 1972–73 táján a szegedi egyetemen, amikor én, zöldfülű elsős, megkérdeztem tőlük, hogy ki is az az ember, akinek az előadásait hétről hétre olyan kitartó lelkesedéssel emlegetik. És most, végigtekintve Lukácsy eddigi munkásságán, azt kell mondanom, hogy e jellemzés nem csupán tömör, hanem lényegbevágó is volt: a hajdani rajongott előadó legjelentősebb tanulmányait valóban Petőfiről írta.

Sorukat az életrajzi kutatás helyzetét felmérő PETŐFI ARCA ELŐTT című műhelytanulmány nyitotta meg az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1963-as évfolyamában, de az igazi kezdetnek mégis a PETŐFI ÉS CABET tekinthető, mely három évvel később jutott nyomdafestékhez ugyanebben a folyóiratban. Máig tiszt-

teletet parancsoló irodalomtörténeti teljesítmény, kitaró nyomozás eredményeként született, fogalmi nyelvet beszélő, élvezetes filológiai kalandregény. Petőfi maga is jelezte naplójának sokat idézett soraiban („*Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom... a világnak ez új evangéliuma...*”), hogy világszemléletének alakulásában milyen jelentős szerepet játszottak a francia forradalmak történetéről szóló olvasmányai – közülük azonban nem nevezett meg egyet sem. Főnmaradt viszont egy kéziratoss jegyzete A FRANCZIA FORRADALOM címmel, melyben 1789-től 1795-ig kronológiai rendben rögzítette az egykorú események közül a legfontosabbaknak tartottakat. Ezek a feljegyzések segítettek Lukácsyt ahhoz, hogy a francia forradalom történetéről szóló tengernyi írásmű közül kizárásos módszerrel meghatározza a forrást, Etienne Cabet HISTOIRE POPULAIRE DE LA RÉVOLUTION FRAN AISE (1839–40) című többkötetes könyvét. Hatalmas munka volt ez, sikeresen végigvitt logikai hadművelet az átrághatatlan betűtengerrel szemben, s ha Lukácsy itt megáll, netán elégedetten hátradől, tanulmánya már akkor is mérföldkő lett volna a Petőfi-filológiában. Ő azonban előredőlt inkább, újabb hazai és külföldi könyvtárak katalógusai és olvasópultjai fölé: tisztázni szeretne volna még, milyen világnézetet közvetített Cabet munkája Petőfi számára.

Vizsgálódásai során megállapította, hogy Cabet volt az első, aki a sok gyalázkodó royalista és legitimista feldolgozás után a francia forradalom történetét jakobinus szemszögből ábrázolta, munkája során pedig erőteljesen támaszkodott Buonarottinak a babeufi egyenlőségi nézeteket népszerűsítő CONSPIRATION POUR L'ÉGALITÉ DITE DE BABEUF (1828) című könyvére. Mindebből már logikusan adódott az a következtetés, hogy az HISTOIRE POPULAIRE olvasása közben Petőfi nem csupán a forradalom történetével, hanem a korai kommunizmus egyenlőségi tanival is megismerkedhetett. E szálát Lukácsy egyelőre nem követte tovább, s noha tanulmányának befejező, szám szerint 213. lábjegyzetét („*Hatott-e Petőfire az egyenlőség ikárai tana, Cabet kommunizmusa, külön vizsgálatot igényel, s ezt következő tanulmányomban fogom elvégezni*”) már e ponton is megfogalmazhatta volna, mégis (megint) továbblépett. Hátra-

volt ugyanis annak a kérdésnek a felvetése, hogy Petőfi vajon mikor olvashatta Cabet munkáját. Lukácsy a választ keresve az 1846-os évhez, a FELHŐK-korszakot követő világnézeti fordulathoz jutott el – ennek háttérében ugyanis Cabet munkáját ismerte fel. A bizonyítás során egyebek mellett szemügyre vett számos verset is, és újszerűen értelmezte az egész FELHŐK-korszakot: „*Régebben szokás volt a FELHŐK genezisét pusztán egyéni indítékekből levezetni... valójában az ok sokkal összetettebb... a hazafi gondja, párosulva az egyén elszennvedett sérelmével, immár... általános rossz társadalmi közérzettel alakul... a kifejezésben is általánosításra tör, a mondanivalót magasabb szintre, az erkölcsi világrend szintjére emeli, s a költő fájdalmát világfájdalomná, világméretű fájdalomná fokozza... a világszabadságért való rajongás korszakát életművében – grammatikai és logikai szükségyszerűséggel – a világfájdalom korszakának kellett megelőznie.*” (321.)

A PETŐFI ÉS CABET Lukácsynak talán a legjobb munkája, melyben egy egészen eredeti, végre nem Horváth János Petőfi-könyvével kimondva-kimondatlanul vitakozó, azt a talpáról a fejére állító, hanem tőle független szempontrendszerű monográfia lehetősége csillant meg. E könyv azonban mindmáig nem készült el, és maga a tanulmány sem kapott helyet a most megjelent kötetben. Hasonló sorsra jutott a módszertanilag rendkívül érdekes ASZIMMETRIKUS IHLETEK (ItK, 1969), amely máig tanulságos módon kapcsol össze eszmetörténeti nyomozást szorosabb értelemben vett műértelmezéssel. És némileg hasonló lett a sorsa az „...ÉS PIROS ZÁSZLÓKKAL” című eszme-futtatásnak is, mely három hosszú részletben jelent meg 1967 végén és '68 elején a régi *Kritikában* – a kezemen tartott válogatásban viszont csak az első rész olvasható. Mindennek nyilván terjedelmi okai lehettek, s az utóbb említett tanulmány esetében az öncsonkítás kevésbé fájdalmas, mivel a gondolatmenet leglényegesebb része, újdonsága már az első részletből világossá válik. A PETŐFI ÉS CABET, valamint az ASZIMMETRIKUS IHLETEK elmaradásáért viszont nem kárpótolnak a kötetben olvasható, Petőfiről szóló írások. Igaz, a PETŐFI FORRADALMI VILÁGNÉZETE összefoglalja az 1966-ban megjelent tanulmány gondolatmenetét is, de a tények tömör felsorolásából éppen a filológiai nyomozás izgalma hiányzik; második része

pedig több helyütt fedi a néhány oldallal korábban olvasható A KÜLÖNBÖZŐ című tanulmány gondolatait. S hogy a mégoly szépen megírt, az 1973-as Petőfi-jubileumra készült ünnepi beszédnek miért kellett belekerülnie a könyvbe az említett fontos tanulmányok kárára, azt végképpen nem értem. De felvehetném ugyanezt a kérdést A ZORD ATYA ÉS HONLEÁNY című, Szendrey Ignácra és leányáról szóló szöveg esetében is, mely valójában nem is tanulmány, hanem kommentált szövegkiadás, tallózgatás atya és leánya elfeledett írásai között.

Ilyen vegyes tartalmú közlemény egyébként jó néhány található még a kötetben. A SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG, ATYAFISÁG az első magyar hírlapoknak a francia forradalomról szóló tudósításaiból válogat, a HÁROM NEM KÉZZEL ÍROTT KÖNYV Széchenyi szövegeiből szemelgeti ki a XX. század végén is aktuálisan csengő részleteket, a KÉT KOLOZSVÁRI NAPLÓ 1835-BŐL Gyulay Lajos és Bölöni Farkas Sándor párhuzamosan született feljegyzéseiből hoz részleteket, a „KÖLCSEY FERENC NINCS TÖBBÉ!” a költő halálát követő ellenséges hangú sajtókampány, valamint Vörösmarty pénztelenségének dokumentumaival ismerteti meg, a HANGSZALAGOK 1848-BÓL a februári francia forradalom egykori tanúit idézi, a KI TÉPTE LE A BABÉRT Petőfi és Vörösmarty írásait szembesíti, az ÁLMOK A TÖRTÉNELEMRŐL Madách kapcsán Baróti Szabó Dávid Milton-fordításából tesz közzé hosszú részleteket.

Csupa érdekesnél érdekesebb szöveg, szívesen böngészem őket, és böngészésük újra megerősít abban a hitemben, hogy Lukácsnál jobban valószínűleg senki sem ismeri a XIX. századi magyar irodalom rejtett forrásait, meglepő furcsaságait és elfeledett szépségeit. Tudása lenyűgöző, érzékenysége bátran Weöres Sándoréhoz mérhető. Mégis felvetődik bennem a kérdés: az a Lukács Sándor, akinek jó néhány (mindig kítűnő) szövegkiadás gondozására nyílt már alkalma, vajon miért töltötte fel első és (önhibáján kívül) méltatlanul későn született tanulmánykötete lapjainak közel egynegyedét vendégszövegekkel? Az egyetemi hallgatók pedig változatlanul mehetnek a könyvtárba, és szedhetik ki egymás kezéből az *Irodalomtörténeti Közlemények* egyetlen példányát,

ha Cabet-ről vagy Petőfi ihletműködésének aszimmetriájáról szeretnének olvasni...

E tanulmányok megjelenését egyébként annak idején nem kísérte egyöntetű lelkesedés. Egyes részletkérdések kapcsán már az összességében nagy elismeréssel fogadott, Cabet-ről szóló eszmefuttatás irodalomtudományi intézetbeli vitája során is megfogalmazódtak óvatos szakmai kételyek (*ItK*, 1966. 520–521.). Ugyanez ismétlődött az ASZIMMETRIKUS IHLETEK esetében is (*ItK*, 1969. 670., 704–711.). Ebben persze nincsen semmi rendkívüli: az irodalomtörténészek tették a dolgukat. Kevésbé természetes azonban, hogy a filológiai fenntartásokat hamarosan hatalmi ellenérvek nyomtatékosították övön aluli ütések formájában. A fő ellenlábás Pándi Pál volt, aki maga is Petőfi eszmerendszerével foglalkozott, és minden bizonnyal már akkor vérig sértődött, amikor Lukács a PETŐFI ÉS CABET egyik lábjegyzetében vitakozott vele. Pándi ugyanis általában beszélt az utópista szocialista tanítások hatásáról Petőfi költészetében, Lukács viszont ezt a megfogalmazást túlságosan is általánosnak találta, mondván: „nem derül ki belőle, a korai szocializmus sokféle és gyakran ellentétes változata közül melyikről van szó. Pándi név szerint Saint-Simont, Fourier-t, Owent, Lamennais-t, Sismondit és a chartistákat említi; ennyi egyszerre egy kicsit sok. Nyilvánvaló, hogy csak jelezni akarta a szellemi légkört, melyben a reformkor értelmiségének java, tehát Petőfi is élt”. (*ItK*, 1966. 327.) Ám ezzel a jóindulatú feltételezéssel szemben hamarosan az vált nyilvánvalóvá, hogy Pándi jöttányit sem hajlandó engedni a korai szocialista eszmék közötti különbségeket kiemelő és szigorú rendet teremteni igyekvő Lukácsnak, aki újabb tanulmányaiban Petőfi költészetét egyre egyértelműbben a Babeuf és Buonarrotti által képviselt elmélethez közelítette.

A filológiai ellenvetések helyére pedig szépen csendesen egészen más természetű érvek léptek. A hatalomnak persze nyilván mind-egy lett volna, hogy Petőfi eszmerendszerét csupán egyetlen vagy inkább többféle korai szocialista ideológiához kell-e kötni, s hogy helyesebb-e az utópista szocialisták helyett a korai szocialisták elnevezést használni. Pándi azonban hatalmi helyzetben volt az '56-ban „besározódott” Lukácsval szemben, s pozícióját fel is használta érveinek erősítésére.

Ellenlábását olyannyira sikeresen szorította ki a véleménynyilvánítás korabeli fórumairól, hogy Lukácsy a hetvenes években leginkább már csak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* juthatott szóhoz, amely intézeti folyóiratként hivatalból hozta írásait, meg a *Valóságban*, ahol alighanem barátai lehettek.

E kiszorítósdival a szakmai vita egyértelműen a politika térmezéjére csúszott át: a hatalom és a vele szembeszegülő magányos intellektuel csatájává vált. Mindazok pedig, akik ugyan szívesen vitakoztak volna Lukácsy bizonyos tételeivel, de utálták Pándit és az általa megtestesített „puha diktatúrát”, gyorsan elhallgattak, hiszen szakmai ellenvételeik Pándiéék malmára hajtották volna a vizet. A kor legfelkészültebb Petőfi-kutatói, Martinkó András és Kiss József tudomásom szerint sohasem fejtették ki nyilvánosan azokat a fenntartásaikat, amelyeket szűkebb körben azért mégiscsak megfogalmaztak. Közben mindketten meghaltak, meghalt Pándi is, a rendszerváltás után pedig, végre megszabadulva szocializmustól és kommunizmustól, az egész téma meglehetősen időszerrűtlenné, sőt gyanússá vált. Dávidházi Péter egyenesen arról beszélt éppen a *Holmiban*, hogy Pándi és Lukácsy vitája „*a rezsímnak jött leginkább kapóra, hiszen végül is mindkét lehetséges árnyalat a fennálló hatalmat igazolta, genealogikus (származástani) legitimációval: egy magát szocialistának, sőt vágyképében kommunistának hirdető pártállam a nemzeti költőről állíthatta, mégpedig a tudománnyal szentesítve, hogy hivatalos ideológiájának szellemi őse*”. (1993. 1585.) Ezt a megállapítást azért citálom itt, mert rendkívül igazságtalannak érzem, nem is annyira az igazsággal (az utókornak mindig igaza van), mint inkább Lukácsyval szemben. Lukácsy ugyanis nem korai szocialista eszméket kezdett keresni Petőfi életművében, hanem a forradalmár eszmerendszere érdekelte, megbélyegzett forradalmárként néhány évvel 1956 után. „*A francia forradalom története – magamon tapasztalom – mámorosító szesz, rabul ejt, nem lehet szabadulni tőle; a nagyszerű drámát tökéletes szereposztásban játszatta a történelem, alakjai Büchner színpada nélkül is az eleven valóság színében ágálnak s tusakodnak előttünk, lebűvölnek, mint a kobra-tekintet, elkísérnek álmainkba, százszor is újra élnek és meghalnak százszor is újra bennünk – nincs abban semmi csodálatos,*

hogy Petőfi szüntelenül a forradalmi múlt igézetében élt.” A PETŐFI ÉS CABET című tanulmány harmadik részének nyitó mondata ez, alig rejtett önvallomás, hittétel és tisztelgés a legutóbbi forradalom emléke előtt.

Más kérdés, hogy a forradalmár Petőfi eszmerendszerének gyökerei éppen a korai szocialista tanokhoz vezettek. Az irodalomtörténész nyilván vonzalmainak megfelelően választ témát, de kutatásainak eredményeit akkor is bemutatja, ha azok nem egészen vonzalmainak megfelelő területre vezetnek őt. Egyébként is, a *valóban* történetien gondolkodó irodalomtörténész jól tudta, hogy a korai szocialista tanok Petőfi korában még mámorítóan új és vonzó eszmék lehetnek. Bemutatta hát kutatásait, s amikor kiderült, hogy a (Pándi által befolyásolt) hatalomnak ezek mennyire nincsenek inyére, akkor a kora szocialista eszmékkel való foglalkozás felől elhárult a fennálló ideológia szolgáltatásának legkisebb gyanúja is.

Mindez eléggé egyszerű képlet ma már. Nagyobb baj az, hogy a vita politikai síkra terelődése lehetetlenné tette a szakmai kérdések tisztázását. Kár pedig, mert aligha tagadható, hogy Petőfit megérintették a korai szocialisták tanai, és nagyon jó lenne, ha e kérdéskörben tájékozódni igyekezve nem egy félbemaradt és eltorzult vita dokumentumai között lapozgathatnánk csak.

Mert vita azért volt. Pándi persze a háttérben maradt, helyette Fekete Sándor lépett a ringbe, és meg is mérkőzött Lukácsyval (*Valóság*, 1973. 12., 1974. 4.) E rossz emlékéű ütésváltás dokumentumai sincsenek benne a mostani kötetben, nem is hiányolom őket egyáltalán. Mégis kár, hogy a jámbor és ma született olvasót még egy lábjegyzet sem tájékoztatja róla. Persze megértem, hogy az a Lukácsy, aki annak idején éppen eleget küszködött Pándiéék erkölcstelen és gátlástalan támadásaival (melyeknek a leirt szövegek nyilván csak víz fölé nyúló csúcsát képezik), most figyelmen kívül hagyja hajdani ellenfele paszkvillusait. Mégis úgy érzem, elegáns gesztus lett volna legalább utalni rájuk.

Én egyébként sohasem haragudtam Pándira, mert neki köszönhettem, hogy Lukácsy Sándor tanítványa lehettem a szegedi egyetemen. Az 1970-es évek elején ugyanis, amikor Lukácsy be sem tehetta a lábát Pándi fel-

legvárába, a pesti egyetem bölcsészkarára, az ügyesen taktikázó és legendásan kódosító Keszérű Bálint tanár úrnak sikerült katedrához juttatnia a Pesti Barnabás utcában nemkívánatos kutatót a szegedi Ady téren. Igaz, a katedrához nem jutott több az adjunktusi beosztásnál, noha a kandidátusok egyébként mind docensek voltak, de e ponton már Keszérű tanár úr is tehetetlennek bizonyult. Nyilván dacból iratta ki Lukácsy névtáblájára a szokásos egyetemi beosztás helyett azt, hogy *kandidátus*. Ez pedig már önmagában is eléggé feltűnő volt a sok aranybetűs tanársegéd-adjunktus-docens között, nem lehetett nem felfigyelni rá.

Amint nem lehetett nem felfigyelni Lukácsy előadásaira sem, mert Lukácsy előadásainak a híre gyorsan körbejár, és legendák szövődtek körülük. Eötvös regényéről, A KARTHAUSI-ról beszélt órákon át, meg Petőfiről. Az is érdekes volt, amit mondott, még inkább az, ahogyan mondta. Tudott és szeretett beszélni. Játszott a hangjával, és nem csupán elméletben ismerte a retorikát. Egyszer másfél órán át vitte, csűrte és csavarta a szót egy számunkra ismeretlen, titokzatos versről, s csak az előadás végén árulta el, hogy a szerző Vajda Péter. Nem idegenkedett a teátrális gesztusoktól sem. Gusztáv utolsó naplóbejegyzéseinek egyikét olvasta fel, egyre lassulóbb, elhalóbb hangon, szinte már a lélegzetünket is visszafojtottuk, és egy emberként rezzentünk össze, amikor hangját váratlanul szenttori magasságokba emelve hangsúlyozott valami fontosat. Gondolom, jól szórakozott a dolgon, és elismételte évről évre, mert egyszer azt hallottam, hogy a szokatlan csendet követő váratlan felkiáltás után bejött a szomszéd szobából egy orosz tanszéki tanerő, remegő kezében felháborodottan lobogtatva a magnószalagot, melyet állítólag a rémülettől összerenzenve szakított szét befűzés közben.

Persze lehet, hogy ez már nem is igaz, de az embert jellemzik a róla születő legendák is, és Lukácsy a legendáiban is óriási volt.

Ellenőrizhető tény viszont, hogy nem csupán beszélni tud nagyon, hanem írni is. Szabatosan, vagy ahogyan ő mondta annak idején, *fogalmi nyelven*. Semmit sem viselt olyan nehezen, mint a pongyola fogalmazást, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy dolgozatai száraz értekezések lennének. Éppen

ellenkezőleg, egyikét-másikat szinte már szépírói attitűd járja át. Nem tudom, próbálkozott-e valaha fikciós prózával, de a hajlamai biztosan megvannak hozzá. „*Erős szélben, hogy nekifeszülnie kellett, és bizonyára lobogó köpenyben, mint romantikus ifjúhoz illik, haladt föl történetünk hőse a Gellérthegyre 1842. március 28-án.*” Ezzel a XIX. századi regénybe illő mondatral indul PEST – PÁRIZS – POZSONY című tanulmánya. S a folytatásban sem tapasztalni stílusterést: a hős kilétére (Iryni József), a retardatio elvének megfelelően, csak jóval később derül fény. A befejezés pedig hiányzik, az írás a kora romantikára emlékeztető szándékolt töredékben marad.

Előtte az asztalon a legutóbbi *ÉS* (január 26.), benne Lukácsy Sándor a reformkori divatlapok vidéki levelezőinek báli tudósításait mutatja be, színesen, élvezetesen, szinte élvezkedve (AZ UTOLSÓ FARSANG). Élvezkedve rakhatta össze végre megszületett kötetét is, jó lapozgatni benne. Gondosan szerkesztett gyűjtemény, egyes darabjai nem a megírás, hanem a tematika időrendjében követik egymást. De a Tacitusról szóló címadó és kötetnyitó esszé, A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ, keletkezését tekintve is az első: ezzel a sokatmondó címet viselő írással tűnt fel Lukácsy neve először 1956 után. Pontosan négy év telt el akkor a forradalom óta, és talán a *Nagyvilág* szerkesztői sem véletlenül adták éppen az októberi számmal nyomdába a jámbor kritikának álcázott, de igencsak jelentésszerű mondatokkal megtűzdelt szöveget: „...a zsarnokság grasszálása felett az erkölcsi ítélet hatalmával a szellem és az igazság bosszújának torát ülte meg a történetíró.” vagy: „*Tacitust olvasni annyi, mint megerősíteni hitünket a történelmi igazságtevésben, táplálni ragaszkodásunkat az emberméltósághoz.*”

A könyv ívét, mely a XVIII. század végétől Madáchig nyúlik, négy nagy pillér hordozza: tanulmánycsoportok a francia forradalmakról, Kölcseyről, Erdélyi Jánosról és Petőfiről. A párizsi forradalmakkal három írás foglalkozik mindjárt a Tacitusról szóló esszé után, de a téma bűvópatakként később is mindig visszatér; a Kölcseyről szóló blokk öt, az Erdélyiről és Petőfiről szóló pedig hat-hat részből áll. Közöttük pedig szó esik Gvadányiról és Magda Pálról, Teleki Lászlóról és Bölöni Farkas Sándorról, a naplóíró Széchenyiről és Vajda Péterről, az *Athenaeum* és a *Világ* című

lapokról, Engels első magyar olvasóiról, Tánccsicsról, a márciusi ifjakról és a 12 pontról, Irinyi Józsefről és Liszt Ferencről. Van közöttük hosszú tanulmány és esszé, de van néhány bekezdésből álló megemlékezés, ünnepi cikk egyaránt. Csupa elmemozdító írás, csupa inspiratív gondolat még a legrövidebb szösszenetben is. Legfeljebb azt sajnálom, hogy Lukácsy az esszékhez igyekezett idomítani tanulmányait, azaz elhagyta a jegyzetparatást, és az érdeklődőt az eredeti megjelenési helyekhez utasította. Nyilván a rendelkezésére álló húsz-egynéhány ívvel való takarékoskodás szólt közbe itt is, a jegyzetek elmaradásáért azonban legalább olyan nagy kár, mint a Petőfiről szóló alaptanulmányokért. A szakmabeliek biztosan örültek volna a pontos útbaigazításnak, az úgynevezett „művelt nagyközönség” meglehetősen elvékonyodott rétegét pedig aligha zavarta volna az a néhány apró betűs oldal ott a könyv végén, a tartalomjegyzék előtt.

Petőfi-kutató, valóban?

A kötet tematikai gazdagsága és sokszínűsége cáfolni látszik ezt. És cáfol maga Lukácsy is könyve rövid utószavában: „*Annak idején sokan Petőfi-kutatónak neveztek; ez ellen mindig tiltakoztam, mert nem egyetlen – mégoly nagy – személyiség érdekelt, hanem egy korszak: a reformkor nálunk, a forradalmak kora Európában, s ezeknek sokféle színe, számos egyénisége, történelem, eszmék, kultúra, alkotó író és cselekvő ember együtt. Kiválasztásukban vonzalmaim vezettek, feladatokat nem vállaltam.*”

Így igaz, kétségtelenül. Én mégis azt hiszem, hogy az utóbbi fél évszázad irodalomtudósai közül Lukácsy áll (és áll még mindig) a legközelebb ahhoz, hogy megalkossa az új és már nagyon hiányzó modern monográfiát Petőfiről. Szerencsésebb csillagzat alatt munkájával régen elkészült volna, s nagyon remélem, hogy a Balassi Kiadónak a mostani tanulmánykötet után lesz még alkalma újabb, a XIX. századi költőről szóló vaskos könyvének bemutatására is.

Szabély Mihály

VÉLEMÉNYEK ÉS ÍTÉLETEK

Halmai Gábor: Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története

Atlantisz–Medvetánc, 1990. 238 oldal, 160 Ft

Halmai Gábor: A vélemény szabadság határai

Atlantisz, 1994. 338 oldal, 495 Ft

Két könyvről lesz tehát szó, de közel sem egyenlő súllyal: írásom nagyobbik részében a második kötettel, A VÉLEMÉNYSZABADSÁG HATÁRAI-val (továbbiakban: VÉLEMÉNYSZABADSÁG) foglalkozom. Az egyik nyilvánvaló okra maga Halmai is utal AZ EGYESÜLÉS SZABADSÁGA (továbbiakban: EGYESÜLÉS) előszavában, amikor mentegetőzik amiatt, hogy könyve – persze: egyáltalán nem sajnálatos változások következtében – már megjelenésekor „*részben jogtörténeté vált*” (EGYESÜLÉS, 13. o.). Nem is elsősorban az ártott a kötet időszerűségének, hogy az itt még nagy terjedelemben tárgyalt „szocialista jogrend” a múlté lett, hanem inkább az, hogy a többpártrendszer megszilárdulása után az egyesülés kérdése nálunk is elveszítette égető aktualitását. Nem így a vélemény szabadság kérdése, amely a nyugati társadalmakban ma is újabb és újabb dilemmákat kiváltó izgalmas kérdés, s valószínűleg az marad nálunk is, a médiumokról szóló törvény esetleges elfogadása után is. Ugyancsak a VÉLEMÉNYSZABADSÁG felé fordítja a figyelmet a recenzens szakmai érdeklődése is (amely nem jogi vagy politológiai, hanem szociológiai, és amely elsősorban, fogalmazzunk így, az eszmék és vélekedések társadalmi beágyazottságára irányul); valamint az is, hogy ez a kötet érezhetően rutinosabb kézzel megírt mű, mint az EGYESÜLÉS.

Bár ma már egyaránt a polgári alapjogok köré tartoznak, történetileg az egyesülés szabadságának és a vélemény nyilvánítás szabadságának követelése, alátámasztása és kodifikálása korántsem járt kéz a kézben. A vélemény szabadság büszkélkedhet – a kora újkortól kezdve – a támogatók patinásabb névsorával, Milontól Jeffersonon át Kossuthig sokan vallották ezt a legfontosabb szabadságnak; s kodifikálására, tehát törvé-

nyekben való rögzítésére is korai és igen befolyásos példákat találhatunk: a kontinentális gondolkodók jelentős része által már a XVIII. században irigyelt angliai joggyakorlat mellett mindenekelőtt az amerikai alkotmány Első Kiegészítését.

Ezzel szemben az egyesülési jog kodifikálására nincs példa a XIX. század előtt. „Szabadság kis körei” vagy sem, Halmai Gábor határozott különbséget tesz a középkorra jellemző *korporációk* – amelyeket a szokásjog vagy az uralkodói szándék hozott létre – és az *egyesületek* – amelyek tagjai szabad akaratából jöttek létre – között.¹ A korporatív gondolat, bár számos feltámadása után máig jelen van, ideálként rendszerelméleti érveléssel megerősítve, társadalmi gyakorlatként például a kötelező tagságú kamarákban, alapjában véve mégis háttérbe szorult. Ugyanakkor a korporativizmus ellenfelei közül sem állt mindenki a szabad egyesülés elvi talaján. Sőt a felvilágosodás számos gondolkodója – mindenekelőtt Rousseau – még hevesebben ellenzte az egyesülés szabadságát, illegitimnek tartva minden közvetítést az egyén és az általános akarat között. A francia forradalomban ezek az elvek az állami politika igazolására szolgáltak – igen tanulságos az 1791-es Le Chapelier-törvény idézése: „Az azonos rendű és foglalkozású polgárok által létrehozott mindenfajta egyesülés megsemmisítése a francia alkotmány egyik alapelve. Újraalapításuk minden ürüggyel, bármilyen formában tilos.» Ehhez még hozzátesszi, hogy a tilalom megsértése »a szabadság és az emberi jogok elleni merényletnek minősül.« (EGYESÜLÉS, 30. o.) Ugyanakkor a korabeli francia törvényhozás lehetővé tette a radikális *politikai* pártok működését, érdekes korai példáját mutatva annak, amit egyes XX. századi rendszerekben „dialektikus gondolkodásnak” neveznek majd.²

Mindenesetre a XX. századra kialakult szabályozások mindkét területen idomultak környezetükhöz: az egyesülés és véleménynyilvánítás szabadságának szabályozása más alapjogok szabályozásához igen hasonló módon rendszertipikus eltéréseket mutat a nagy „jogcsaládokban”, az angolszászban, a római–germán jogban és a szocialista jogban.

Az angolszász jogrendben az alkotmány vagy hasonló jogszabályok³ nem rögzítik az egyesülési szabadságot, de az a *common law*, a

bírósági *precedensjog* gyakorlatában érvényesülhet. A bírák ezen jog védelmének indoklásaiban összeköthetik azonban a klasszikus alapjogok közé tartozó – például az Egyesült Államok alkotmányában is említett – gyülekezési szabadsággal. (EGYESÜLÉS, 52. o.)

A kontinentális nyugat-európai jogrendben – köztük a paradigmaticusnak tekinthető német jogban – körülírt, részletes szabályozás a jellemző, általában – Franciaország kivételével – az alkotmányban rögzítve, néha külön törvénnyel kiegészítve. Azon szervezetek közül, amelyekre a szabadságjog hatálya kiterjed, csak a szakszervezetek vannak – némi esetben – nevesítve.

A szocialista országok szabályozására kitérve, Halmai felteszi a (szónoki) kérdést, vajon létezett-e egyáltalán ilyen koncepció, „vagy egész egyszerűen az egyesülési jog nem-létét elfedni hivatott szabályozási technikáról-praktikáról van szó?”. (EGYESÜLÉS, 74. o.) Ezen országok alkotmányaiban elvileg minden alapjog biztosítva volt, de nem mint emberi jog, hanem mint a „dolgozók joga”, kiegészítve egy sor gumirendszabállyal, amelyek a gyakorlatban korlátlan mérlegelési lehetőséget biztosítottak a hatóságoknak e jogok megadásában vagy visszavonásában. Igen jellemző, hogy Magyarországon az egyesületalakítási szabályozás az ötvenes évektől a rendszer utolsó szakaszáig folyamatosan szigorodott, illetve hogy jogi – nem politikai! – értelemben a szűkebben vett politikai szervezetek, pártok, szakszervezetek megalakításának kevesebb akadálya volt, mint a politikailag garantáltan semleges szervezeteké.

A VÉLEMÉNYSZABADSÁG-ban az egyes jogcsaládok – legalább az említés szintjén – teljességre törekvő ismertetése helyett a szerző csak a legfontosabbnak tekintett *amerikai, német*, valamint a *nemzetközi* és a *magyar* szabályozási gyakorlattal és elvekkel foglalkozik. Míg az előző kötetben sokszor oldalakon keresztül ismerteti, miben különböztek a török vagy a portugál jogtechnikai megoldások a némettől, az albán vagy csehszlovák megfogalmazások a szovjettől, addig a VÉLEMÉNYSZABADSÁG-ban példák, ítéletek, indoklások sorával találkozhatunk.

Az amerikai alkotmány maga nem tartalmaz alapjogi katalógust, ezt az 1791-ben elfogadott első tíz kiegészítés tartalmazza, rögzítve

tön az első helyen a szólás szabadságának garantálásával. Az angolszász felfogásban azonban ezek a jogok állam előttiek, s a törvényhozó a lehetőségét is ki akarta zárni annak, hogy az állam ezeket a jogokat korlátozni tudja. Épp ezért magának az alkotmánynak a szövege tiltja meg a Kongresszusnak, hogy olyan törvényeket hozzon, amelyek korlátozhatják az alapjogokat. A többségi felfogás szerint azonban ez nem jelenti a kifejezés szabadságának abszolút korlátlanóságát – a korlátozásokat azonban csak az indokolhatja, ha bíróság állapítja meg a jogsértést, méghozzá konkrét eset vizsgálata kapcsán. Mindez rendkívüli befolyást biztosít az amerikai bírósági szervezet, mindenekelőtt az irányadónak tekintett Legfelsőbb Bíróság (Supreme Court) számára.⁴

Az angolszász precedensjog eme sajátossága eléggé közismert, mint ahogy az is, hogy a magyar jogrendre hagyományosan nagyobb befolyást gyakoroló, ellenpontként szinte kinálkozó német jogrendszer az alaptörvényben (Grundgesetz) aprólékosan rögzíti nemcsak az alapjogokat, de azok korlátozási lehetőségeit is. Az angolszász „törvények uralma” koncepciója helyett itt az „alkotmányos jogállam” felfogása uralkodik: az állami hatóságoknak van, méghozzá a törvény szövege szerint igen kiterjedt engedélyezési és korlátozási jogköre – de ugyancsak a törvényben meghatározott szempontok alapján. Kevésbé ment át a köztudatba, hogy ugyanakkor az alaptörvény egy cikkelyében maga is kizárja az alapjogok lényegi tartalmának korlátozását, ami a Karlsruhében székelő német alkotmánybíróságnak legalább olyan széles mozgásteret biztosít, mint amerikai kollégáinak. Halmai konkrét jogviták, ítéletek és indoklásaik részletes ismertetése alapján bizonyítja, hogy a kifejezés szabadsága szabályozásában az amerikai és a német gyakorlat között nincs akkora különbség, mint amekkorát a törvények szövegei alapján várnánk.

A nemzetközi jog megközelítéseit általában a nyugati gondolkodás határozza meg egyfajta sajátos kompromisszumos jelleggel, ami lehetővé teszi, hogy a kevésbé demokratikus országok is aláírassák a nemzetközi egyezményeket. Épp ezért a nemzetközi emberjogi egyezmények viszonylag sok lehetőséget nyújtanak az alapjogok korlátozására, bár

Halmai szerint megfigyelhető egy a gumifogalmakat visszaszorító tendencia is.

A magyar alkotmánymódosítási tervekben a rendszerváltás alkui nyomán először a nemzetközi egyezményekre jellemző gumi-szabályok uralkodtak, s csak az 1990-es „paktum” húzta meg – német mintára – ezen korlátozások korlátait, s ruházta fel nagyobb szereppel az Alkotmánybíróságot (bár hogy voltaképpen mekkorával, azt nyilván nem látták át teljesen a megállapodás kidolgozóit).

A véleményszabadság kezdetben tisztán negatív jog volt, s lényegi elemét az előzetes cenzúra eltörlése jelentette. Mindez még nem jelentette okvetlenül az utólagos felelősségre vonás megszűnését – Halmai idézi Defoe példáját, akit egy szatírájáért pellengérré állítottak, de a pellengéren újabb szatírárt diktált, ami az előzetes cenzúra hiányának köszönhetően másnap meg is jelent.

A XIX. század végétől azonban az állam növekvő társadalmi szerepvállalásával megkezdődik az, amit Habermas – Halmai által is gyakran hivatkozott – műve óta igen gyakran a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának neveznek. A századunkban kibomló változások kapcsán Halmait elsősorban az érdekli, milyen új kihívás elé állította a jogalkotókat és -alkalmazókat az új médiumok megjelenése és elterjedése. Az ezt tárgyaló fejezetnek nem véletlenül A LIBERALIZMUS VÉGE? a címe, hiszen a változások kikezdtek számos klasszikus liberális alapelvet. Mindenekelőtt: a frekvenciák szűkössége és a „kikapcsolhatatlanság” miatt a joggyakorlat nagyobb mértékű pozitív állami szabályozást enged meg, mint az írott sajtó esetében, s gyakran konkrét előírásokat is tartalmaz a vélemények pluralitásának megjelenítése érdekében. Átalakult vagy legalábbis változott a jogalany felfogása is, egyesek a fenti fejleményekből a közönség jogalannyá válására következtettek – ez utóbbi felfogást azonban, sokakkal együtt, Halmai is határozottan elutasítja.

Az alapjogok megalapozásának kérdésével Halmai explicit módon viszonylag keveset foglalkozik. A legtöbbit még a VÉLEMÉNYSZABADSÁG utolsó fejezetében, ahol ezen szabadságjog kétféle alátámasztását különbözteti

meg: az *instrumentális igazolást*, amely a vélemény szabadságát az egész társadalom érdekeit szolgáló eszköznek látja, illetve a *konstitutív igazolást*, amely a kifejezéshez fűződő individuális jogból indul ki. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 307. o.) Halmi már az előző kötet első oldalain elkötelezi magát az emberi jogokat a mindenkit egyenlően megillető emberi méltóságból levezető kantianus koncepció mellett (EGYSÉLES, 16. o.), most azonban új érveket hoz fel (pontosabban: most érveket is felhoz mellette). A legfőbb ellenérv az instrumentális alátámasztás ellen az, hogy egy sor kifejezési forma nem védhető általa, márpedig „*ha egy alátámasztás – miként az instrumentális – nem képes átfogni az adott alapjog minden védelemre érdemes vonatkozását, akkor annak kiindulópontja hibás, tehát... másikat kell keresni*”. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 314. o.) S miután gondosan kizárja annak lehetőségét is, hogy valaki konzekvensen képviselheti egyszerre mindkét alátámasztást,⁵ nem marad más, mint a konstitutív igazolás.

Ez a fejtegetés, amely könyvének utolsó fejezetében szerepel, utólag vet fényt arra, mit is ért pontosan Halmi azalatt, amikor még a BEVEZETÉS-ben leszögezi: a „*modern komparatív iskola*” szellemében a „*természetjog és a pozitívizmus egy jogász számára örök dülemát okozó erőnyeit*” próbálja egyesíteni. Ez az irányzat szerinte elsősorban annak feltárására törekszik, „*hogyan válnak pozitívvá a modern alkotmányokban a természetjog ideáljai, és miként segíti ezeket érvényre juttatni az alkotmánybíráskodási gyakorlat*”. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 20. o.) Halmi tehát elveti a vélemény szabadság instrumentális igazolását, akár annak klaszszikus megfogalmazását, amely szerint a *marketplace of ideas*, az „*eszmék piaca*” nagyobb eséllyel termeli ki az igazságot, mint egy cenzúrázott disputa, akár annak legkifinomultabb szociológiai elméleteit, amelyek a kommunikációnak a modern társadalomban betöltött, kitüntetett szerepéből indulnak ki. Halmi sem állítja azt, hogy a konstitutív igazolás alapján a kifejezésnek semmiféle korlátozása nem képzelhető el, ugyanakkor ezen „*igazolás alapján nem létezhet olyan kijelentés, amely időtől és a körülményektől függetlenül, mindig korlátozható lenne*”. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 315. o.) Az elvi megfontolásból az ajtón kitesékelte társadalmi tényezők visszazökkennek

az ablakon, csak most már nem a jogok igazolását határozzák meg, csak azok korlátozásának lehetőségeit. Illetve, tegyük hozzá, még annak meghatározását is, mire terjed ki ez a jog, mi számít egyáltalán véleménynek. Halmi felidézi például, hogy kezdetben „*a Supreme Court joggyakorlata a filmet üzletágnak minősítette, amelynek semmi köze a kifejezés szabadságához, és ezért semmi akadályja az egyes államok által előírt engedélyezési rendszernek és cenzúrának*”. Évtizedeknek kellett eltelniük, míg egy „*döntés a filmet az 1. kiegészítés védelme alá tartozó kifejezési formának*” tekintette. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 111. o. 149. l.) Néha pedig még ennél is nehezebb meghatározni, hogy egy adott megnyilvánulási forma elsősorban véleménynyilvánítási forma-e vagy sem.

Ami talán legjobban megragadott a könyvben: a rengeteg kisebb-nagyobb per és jogvita, azok bírói megítélése és az ítéletek megindoklása, majd az a folyamat, ahogy egy-egy ilyen nagy jelentőségű ítélet visszahat a megítélési és indoklási folyamat egészére. Hasonló folyamatok természetesen minden tudományban, így sajátomban, a szociológiában is vannak, csak éppen – egyes kollégáim talán most bosszankodnak, hogy ezt elárulom, de hát nem titok ez már – ott kevésbé szigorú. A szociológia (a szociológus) ugyanis jelentős részben maga határozza meg, mit is tekint „*esetnek*”, és mit „*törvénykönyvnek*”, mindkettőből bőséges választéka van. Ez óriási előny, de apró mellékhatásként ez a tudomány másfél száz éve folyamatosan küzd azért, hogy egyáltalán tudománynak ismerjék el.

Ezért volt számomra hallatlanul érdekes az az erőfeszítés, amellyel egyes bírói testületeknek *dönteniük kell*, hogy a kifejezés szabadságát biztosító törvények hatálya alá esik-e, ha egy tüntető egy igen durva javaslatot tesz egy rendőrnek, ha egy svájci művész emberek és állatok szexuális aktusait ábrázolja a művészet szabadságára hivatkozva, ha egyes idióták könyveket írnak arról, hogy a zsidóknak tulajdonképpen jobb dolguk volt Auschwitzban, mint korábban odahaza, vagy ha egy háborúban álló országban fontos stratégiai kérdéseket tárgyaló, szigorúan titkos katonai dokumentumokat közöl a sajtó. Nem *elsősorban* – a kizárólagosság azért elég kép-

mutató dolog lett volna – a sztorizás nyűgözött le, hanem a konceptualizálásnak és megindoklásnak az a folyamata, amellyel ezek a néha triviális, máskor meghökkentően összetett ügyek, illetve az elvont jogszabályok és -elvek összeilleszthetők.

Az amerikai joggyakorlatban kialakult például a *fighting words*, a „*támadó szavak*” kategóriája, amely arra szolgál, hogy a káromkodó becsületsértésektől megtagadja a kommunikatív tartalmat, s így kivonja azokat az első kiegészítés – kifejezési szabadságot védő – hatálya alól. Persze ettől még komoly fejtörést okozhat, hogy egy bizonyos kijelentés valamely vélemény kifejezése volt-e vagy egyszerű sértegetés: ilyen németországi ügy vagy inkább ügyek sorozata volt, amikor egyesek „*potenciális gyilkosnak*” minősítettek minden katonát.⁶

Becsület vagy emberi méltóság védelme és a kifejezés szabadságának védelme persze igen gyakori konfliktustípus, s Halmi nem véletlenül hangsúlyozza azoknak az eseteknek a tanulságait, amelyek Nyugaton az elmúlt néhány évtizedben az utóbbi védelme felé tolták el a mérleg serpenyőjét, akár az előbbi rovására is. Az olyan nevezetes ítéletek, mint amelyek az Egyesült Államokban a *New York Times* v. Sullivan-ügyben vagy Németországban a Lüth-ügyben születtek, megerősítették, hogy a közügyek szabad vitathatósága előnyt élvez akár a közszereplők (*public figures*) méltóságának védelmével szemben. A sajtó az ilyen ítéletekből meríthetett olyan bátorítást, amely többek között a Watergate-ügyhöz vezetett. Az elvi áttörést hozó döntések után az új megvilágításba került egyedi esetek sokasága aztán kikényszerít egy bizonyos kiterjesztést: Halmi eseteket idéz, ahol például filmsztárokat vagy egy egyetemi baseballcsapat vezetőjét is *public figure*-nak minősítettek bíróságok, akikkel szemben fokozottan védett a nyilvános szólás joga. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 148–149. o.)

A másik állandó konfliktusforrás, hogy mennyiben bújhatnak a véleményszabadság védelme alá azok, akik gyűlöletet szítanak, erőszakra, az alkotmányos rend megdöntésére szólítanak fel. Itt a klasszikus teszt Holmes bíróné, aki szerint az ilyen véleménynyilvánítások csak *megvalósulásuk reális esélye*, „*nyilvánvaló és közvetlen veszélye*” (*clear and present dan-*

ger) esetében nem esnek az első kiegészítés védelme alá. Másképp ítéleldők meg tehát, írja Halmi, az uszító szavak, ha azok egy felütölt tömeg, és másképp, ha egy pacifista társaság gyűlésén hangzanak el (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 316. o.);⁷ másképp háborúban vagy társadalmi robbanással fenyegető helyzetben, és másképp békés, konszolidált viszonyok között; másképp – a rutinos hazai értelmiségi nyilván már előre kitalálja majd ezt a szembeállítás – egy régi hagyományokkal rendelkező demokráciában, és másképp egy a diktatúrából épp kivergődött új demokráciában.

„*A liberális felfogást valló szerzőnek nemritkán szembesülnie kell a kifejezés szabadságának némelykor túl magas árával*” – sóhajt fel az ELŐSZÓ-ban Halmi Gábor. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 10. o.) Az egyik ilyen nehezen tolerálható vélemény az ún. Auschwitz-hazugság, amely tagadja a náci népirtás tényét, vagy elbagatellizálja annak méreteit. Ugyanakkor az ilyen abszurd és émelyítő állításoknak a jogi szankcionálása is rengeteg csapdát rejt magában. A német Alkotmánybíróság egy 1979-es ítéletében: „*minden zsidó származású emberrel szembeni kollektív becsületsértésnek*» minősítette a zsidógyilkosságok tagadását. *A bíróság az indítványozási jogosultságot úgy értelmezte, hogy azzal csak zsidó származásúak rendelkeznek. E feltétel akkor tekinthető teljesültnek, ha az indítványozónak kétséghívóul legalább egy zsidó nagyapja volt.*” (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 193. o.) Ez az utolsó definíció háttorzongató emlékeket idéz fel – hisz a nürnbergi törvények is hasonlóképpen definiálták a zsidó fogalmát –, nem csoda, hogy amikor Németországban törvényt akartak hozni az Auschwitz-hazugság büntetésére, zsidó személyiségek és szervezetek is tiltakoztak. Igazi dilemma, hogy mi a teendő, amikor ilyen ügyben a vádlottak bizonyítási eljárást kérnek állításaik igazságáról – nem mintha kétséges lenne a végeredmény, de már pusztán az eljárás is a képviselhető vélemények egyikévé avatná ezeket a fantazmagóriákat. Problematikus viszont az a megoldás is, ha a törvényhozó – mint az Németországban 1992-ben történt –, „*az indoklás szövegében azt is leszögezi, hogy a náci népirtás nyilvánvaló történelmi tény, ezért a bírósági eljárás során ezek bizonyítására nincs szükség.*” (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 281. o.)

Ez a kérdés már csak azért is érdekes számunkra, mert Magyarországra is „begyűrűzött”. Az elmúlt néhány év ezen túl is bőséges hazai példatárát nyújtott Halmai számára a véleménynyilvánítás szabadsága és esetleges korlátozása körüli dilemmákról. A konkrét esetek – *Szent Korona*-ügy, *Új Hölgyfutár*-ügy, Tilos Rádió, az állami jelképek védelméről, illetve a kormánytisztviselők védelméről folytatott viták stb. stb. – ismertetésén túl Halmai hosszabb kitérőt tesz a magyar Alkotmánybíróság szerepének és tevékenységének tárgyalására is. Ennek ma, amikor ezeket a sorokat 1995 novemberében írom, különös jelentőséget ad, hogy a kormány egyik kulcsminiszterre jelentős részben épp az Alkotmánybíróság tevékenységére hivatkozva nyújtotta be a lemondását. Ugyanakkor a könyv egész megközelítéséből következik ez a kiemelt tárgyalás, Halmainak kár volt emiatt mentegetőznie az előszóban. Könyvében mindvégig hangsúlyozza ugyanis, hogy a bírászkodás, különösen az alapjogok szempontjából kulcsfontosságú legfelső bírósági vagy alkotmánybírósági *gyakorlat* egyenlő fontosságú a szabadságjogok érvényesülése szempontjából, mint a kodifikált törvényszövegek⁸ (ha vannak ilyenek egyáltalán). És nem csak az angolszász rendszerben: hiszen, bár a német típusú alkotmányos szabályozás a korlátozások viszonylag kiterjedt készletét említi, „*ugyanakkor mindezen alkotmányi felhatalmazással szabályozható korlátozásoknak határt szab az Alaptörvény 19. cikkének második bekezdése, mely szerint az alapjogok lényeges tartalmát semmiképpen sem lehet érinteni. Mint látni fogjuk – ígéri Halmai, s ezt az ígéretét be is tartja –, ez a garancia – mely egyébként egy 1990-es alkotmánymódosítás során a magyar alkotmányba is átkerült – majdnem olyan széles mozgásteret biztosít a német (és a magyar) Alkotmánybíróság számára, mint az explicit alkotmányos korlátok hiánya az amerikai Legfelsőbb Bíróságnak*”. (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 171–172. o.)

Teljesen érthető, hogy az Alkotmánybíróság él ezzel a mozgástérrel, fejtegeti Halmait, de ez nem valami „túlfűtött alapjogi aktivizmus” következménye, ahogy sokan állítják, hanem strukturális kényszer, a hatáskörök elosztásának jelenlegi konfigurációjából következik. Halmait elsősorban az *előzetes normakontroll* intézményét hibáztatja az Alkotmány-

bíróság rendkívül kiterjedt szerepvállalásáért és tevékenységének szinte elkerülhetetlen átpolitizálódásáért.

Még néhány megjegyzés: Habermas nem a kilencvenes évek elején kezdte el kidolgozni a diszkurzuselméletét, hanem évtizedekkel korábban (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 126. o.). Apróság, de ha egy mondat első felében magyar királyokról van szó, akkor a mondat második felében említett Károly a III., nem pedig a VI. (ezzel a számmal német-római császár) (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 28. o.). Nyilván csak elírás az is, hogy a könyv 1911-ben fogadtatja el a weimari alkotmányt (VÉLEMÉNYSZABADSÁG, 65. o.). Az pedig a szövegszerkesztő program és a szerkesztő összjátékának eredménye lehet, hogy német szavakból és nevekből időnként kiesik egy-egy betű (180., 208., 331., 335. o.), vagy hogy a „scharfes s” helyett többször „á” betű szerepel (88., 174. o.). A legjobban szegény Franz-Josef Strauß-szal bántak el, akinek a 85. oldalon négyszer, majd a 212–213. oldalakon összesen hatszor írják Straußnak a nevét, pedig máskor (87., 196., 286. o.) sikerül megoldani ezt a problémát (igaz az utóbbi két esetben meg a keresztnevből marad el a kötőjel). Sajnálatos az is, hogy nincs tárgy- és névmutató, pedig az ilyen típusú könyveknél gyakran előfordulhat, hogy az olvasó csak egy-egy konkrét ügy részleteit szeretné kikeresni. Ugyanakkor a könyv külalakja szokatlanul jó; kedvencem a címlapfotó az éppem véleményét nyilvánító idős hölgygel.

És még valami, ami üdítő olvasmánnyá teszi ezt a könyvet: Halmait Gábor szokatlanul *optimista*. A témában megnyilatkozók jelentős része (új)konzervatív és (új)baloldali oldalról egyaránt gyakran érzi szükségességét, hogy sötét figyelmeztetéseket eressen meg arról, hogyan semmisíti meg a szólásszabadságot az új totalitarizmus, új nacionalizmus, a mediokrácia, a kulturális relativizmus vagy más ügyeletes mumus, az olvasó nem győz csodálkozni, hogy ez a bátor és független hang, a ritka kivételek egyikeként, hogyan tudott egyáltalán áttörni és nyilvánosságra kerülni. Halmainál nyoma sincs az ilyen típusú hisztérikusságnak, bár nem bornírt módon optimista, tudatában van egyes veszedelmes ten-

denciáknak. Bevezetésében felidézi a könyve születésekor, 1992-ben Németországban fel-lángolt idegenellenes – fizikai és verbális – erőszakhullámot, illetve az ezáltal kiváltott társadalmi reakciót. „Kiváló példája volt ez annak, hogy az intolerancia tolerálása – hosszú távon – hatásosabb a szájkosárnál” – jegyzi meg reménykedve. Igaz, rögtön hozzá is teszi: „Leg-alábbis amíg nem harapnak.” (VÉLEMÉNYSZABDSÁG, 9. o.)

Jegyzetek

1. És ez szerinte nem pusztán formális különbség: „Az egyesülési gondolat – szögezi le Halmi rögtön könyvének első bekezdésében – úgy is felfogható, mint az állam és társadalom történelmileg változó viszonyának sajátos megnyilvánulása. A tágabb értelemben vett egyesü-lések egyik történeti típusa, a korporáció ugyanis az ál-lam és társadalom összekapcsolódását, másik fajtája, az egyesület ezek szétválását jelenti.” (EGYESÜLÉS, 15. o.) Márpedig: „E munka mindenekelőtt az egyesülési sza-badság mint emberi jog formáival foglalkozik.” (Uo.)
2. Az ironia az enyém, nem a szerzőé, Halmainak pozitívabb képe van a francia forradalom szerepéről az emberi jogok terén, mint nekem.
3. Mert bár Angliában nincs olyan jellegű írott alkotmány, mint a kontinentális országokban, viszont külön kategóriába sorolják az emberi jogok egy részét szabályozó *statute law*-t, a *törvényi jogot* (amelybe például a Magna Charta, a Habeas Corpus vagy a Bill of Rights tartozik), s amelyet „az angol alkotmány-tudomány a törvényi jog (*statute law*) alapjogi tartalmú szabályait az angol alkotmányfogalom körébe vonja”. (EGYESÜLÉS, 51. o.)
4. Halmi szerint, bár elvileg valamennyi amerikai bíróság élhet alkotmánybírói jogkörével, ezt a legelső szinten csak a legkritikább esetben veszik igénybe.
5. Bár természetesen elismeri, hogy vannak ilyen próbálkozások, illetve hogy az olyan bírői indoklá-sokban, amelyek a közügyek vitathatóságát társa-dalmi hasznosságuk, a pornográfát viszont társa-dalmi hasznatlanságuk miatt itéli védendőnek, il-letve korlátozhatónak, erőteljesen érvényesül az instrumentális alátámasztás érvrendszerére.
6. Érdekes: az ilyen esetekben mindig volt legalább egy katona, aki becsületsértési pert indított, ahelyett hogy visszalőtt volna, megjegyezve – Halmi könyve is ezt sugallja, hogy legalább ekkora alappal –, hogy minden értelmiségi, aki közügyekben nyilatkozik, potenciális gyilkos. A *Magyar Narancs* egyik cikke jut

eszembe – sajnos nem emlékszem, melyik számban, és kinek a tollából –, ahol a szerző azt elemzi, milyen szerepet játszottak az *értelmiségiek* a délszláv háború-ban. Egyik tömeggyilkost a másik után említi, az (ér-telmiségi) foglalkozásával együtt, majd megállapít-ja: „Ennyit az értelmiségről.” Valahogy így kell csinálni – a szerzőt tudtommal nem jelentette fel senki.

7. Bár, hadd jegyezzem meg, pacifistája válogat-ja. Indokoltak már meg gyilkosságokat, háborúkat, népirtásokat a béke védelmével.

8. Ezt már a fejezet címei is jelzik: AZ I. ALKOTMÁNY-KIEGÉSZÍTÉS ÉS A SUPREME COURT; A GRUNDGESETZ ÉS KARLSRUHE; A MAGYAR SZABÁLYOZÁS ÉS AZ ALKOT-MÁNYBÍRÓSÁG GYAKORLATA.

Dupcsik Csaba

VITA

Rába György

A KÖZLEGÉNYEKET AKARJUK!

Vita Kornis Mihálllyal

Irigylem Kornis Mihályt. Micsoda élmény-ben lesz része, amikor ráeszmél Mándy Iván kései műveinek érdekességére, esztétikai po-livalenciájára, egzisztenciális izgalmára és a magyar irodalomban szokatlan valóság szem-léletére, nem utolsósorban pedig az író szer-ves fejlődésére! Mekkora tisztul szemhatára, ha majd megvilágosodik előtte az *Újhold* az a poétikai forradalom, hogy az avantgarde eredményeit: a műfajok fölszámolását, a disz szonanciák egységét, a személyiség ambiva-lenciáját az izmusok anarchiájával szemben is meg tudta valósítani! Tánca perdül majd örömeiben Kornis, hiszen idevágó képességét már fölfedte, amikor egyszer ráocsúdik, az élet ugyan él és élni akar, de pucér önmagá-ban még nem irodalom.

Kornis Mihály húsz éve nem tudja végig-olvasni Mándy Iván könyveit. Ezt joga van ki-mondani. Az írás életveszélyes mesterség, és iratlan erkölcsi kódexéhez tartozik, hogy a szerzőnek főhajtva kell fogadnia bármely a könyvét sújtó akár téves kritikát – de a szem-élyét érintőt nem! Minden bírálat elvi jogát

elismerem, bár ha Kornis buzogánnyal akart csapni Mándy művére, jobb lett volna, ha az író életében teszi.

De ha igaza van... Ám igaza van-e?

Olvasatom szerint Kornis legsúlyosabb kifogása, hogy Mándynak nincsenek történetei, vagy legalábbis, véli ő, kifogyott belőlük. Tűzzel és paprikával megirt, itt-ott önbírálattal lengéscsillapított perújításában feltételes ellenlábásainak értékrendjét Chandler, Dickens, Stendhal nevével jellemzi. Sárgadinnye sóval és tubákkal... Ha fogam fáj, ha méltatlanság ért, szívesen feledkezem detektívregénybe, de az említett kommersziális szerzőnél inkább Agatha Christie-be, nagy angol realisták örökösébe. Stendhal történetei nem mások, mint nagyszerű jellemfejlődések. Hármuk közül csak Dickens szó egyébként valószínűtlen, kedves történeteket, az ő varázsa azonban élclapok metszeteivel vetekedő alakrajzaiban rejlik.

Kell-e egyáltalán a regényben, novellában történet? Jó, ha van, de már a századelő (Valéry, Breton) nyitányukban pellengérezte ki a hagyományos elbeszéléseket: „*A márkinő ötkor indult el...*” Kornis „*csontkonzervatív*”-nak bélyegzi az *Újhold* szellemiségét, mellyel a történethíjasnak mondott Mándyt is azonosítja, holott tudnia kellene, éppen az avantgarde lázadt föl a naturalista dokumentumok, a látott életdarabok fényképező ábrázolása ellen. Cselekményes elbeszélés meg történet nélküli epika úgy viszonylik egymáshoz, mint mell- és pillangóúszás: külön úszás-nemek.

Nem irigylem Kornis Mihályt azért, mert nincs történeti érzéke. Kornis az az ember, aki Waterloo-nál legyőzte volna Wellingtont, aki nem zuhant volna le a „Justice for Hungary”-val, aki Bernben megnyerte volna a futball-világbajnokságot. Dicséri Mándy ifjúkori novelláit, és meg is magyarázza, miként kellett volna írnia, hogy kornisi mértékkel jó író maradjon. Kornis Mihály Brancușit is kitanította volna, maradjon meg madarának korai megmintázásánál, amikor még szemmel érzékelhető volt csőr, toll és szárny, és mondjon le lángelméjű eljárásáról, mely egyetlen hajlított ívben mutatta meg a madárlét lényegét. Mándy a VENDÉGEK A PALACKBAN színes történeteitől hasonlóképpen jutott el utolsó éveiben a SÉTA A KALAPON, A

LÉTRA, A KAVICS párját ritkító leleményéig, ahhoz, hogy dologi tárgyak megszemélyesítésével és környezetrajzokkal korunk emberének esendő sorsát a tapasztalat fölöttibe meghosszabbítva és a groteszk meleg színét keverve a tragikum hidegbe a létezés homályban maradt visszasságait megelevenítse. Időérzése híján Kornis ma még azt hiszi, modellje szégyellte „*a korai Mándy-gyöngyszemek*”-et, sőt látnoki tehetséggel kérkedik, amikor szemét felebarátja ismeretlen életébe guvasztva, modellje bevallott, tragikomikus csődjének csúsztatja át azt, amit stílusváltásnak és ráadásul tévesnek gondol. Sancta simplicitas!

Irigylem viszont Kornis Mihály hályogkovácsi kritizálását. Mándy utálta az átkötő mondatokat, és éppen Kornis nehezményezi, hogy „*nem elbeszélő – sokkal inkább elhallgató*”. Ez a jellemzés gyökeres ellentéte a vatta megfogalmazások keresésének: Kornisnak el kellene döntenie, mit hisz, szénát-e vagy szalmát, mert nem ez az egyetlen példa egymást kioltó megállapításaira. Mindamellettt bátorságát irigylem: van mersze három kiragadott mondat idézésével az író stílusát panelnek ócsárolni! Mit szólna hozzá, ha az ő stílusát, és sokkal több joggal, a következő mondat-szöveggel azonosítanám: „*Mindent elkövet, hogy megbocsássak érte: csak igazat ír, szívbélit, pazár a humora, élesen lát, de mégse durva, és nagyon jól beszélt, bár kissé egyhangú, ismételtet modorban, de hát így szoktak, az életbe' is pont, ezt halljuk, ha behallik a szép emberi lárma a gang-ról.*” Ha ezt paródiának szánta, kereken kijelentem: Mándynál hasonló mondatot nem talál, ezzel szemben jobban ismeri az embert újsütetű bírójánál, ezért alakjai a lelki vívódást közvetítendő gyakran csakugyan azzal a belső beszéddel élnek, melyről Kornis többet is megtudhat Piaget vagy Vigotszkij könyveiből. De a novellista nem vetette meg az utcai szóváltások, házi pörpatvarok nyelvét sem. Ha már Kornis merészségének irigylésénél tartok, le kell írnom, hogy nem kisebb vakmeréssel keveri az író portréjába gonosz tövissel rajzolt testi megjelenését, arcvonásait. Ugyan mit mondana Kornis, ha valaki – nem én – ugyanezt tenné vele?

Nem irigylem Kornisnak azt az érzését, mellyel egyszer újra olvassa „*modortalán mementó*”-ját, és rádöbben, szemlélete eleve elhibázott, gondolatfűzését eltorzítják indu-

latai, mégpedig úgy, hogy egyik szavával agyonüti a másikat, és ez írására kezdettől a befejezéséig áll. Előbb azt hirdeti – kárhözátóan – Mándy prózájáról, „itt igazság van”, aztán azért hibáztatja, mert művészetet teremt, a valóság égi mását, ahogy Arany János tündéri sorára maga céloz. Igazság vagy művészet? De az irodalomban mi az igazság? Amiben Julien Sorel hisz vagy amiben de Rênalné? Az igazság jogi és filozófiai fogalom, epikus figuráknak külön-külön igazságuk, azaz létmódjuk van. „A Beckettéhez hasonló tisztánlátás, de a pesti smoncába oltva” – írja az író ügyésze másutt. De Beckettet végképp nem lehet mesefának magasztalni, pedig Kornis Mándyban kivált ezt hiányolja, ám ha az írmester magyar rokona nem a dublini vagy párizsi „smoncá”-ról beszél, akkor mégiscsak föltár, fehér foltokat tüntet el. Kornis megrója Mándyt posztmodernségre, majd strukturalizmusa miatt: az egyik művelődéstörténeti fogalom leváltja a másikat, de a novellista, nem lévén filosz, aligha volt tisztában akár az egyik, akár a másik műszó tárgyával. Úgy látszik azonban, hogy Kornis sem elmélyültebb tudora a két jelenségnek. Kornis egyéb megállapításaiba is belebotlik. Ő a falusi kislány Pesten, akinek ismeretlen a nagy jellemekre valló „understatement”-je, amellyel Mándy mindig is nyilatkozott önmagáról; Kornis egy csöppet sem méltányolja a bölcs öniróniát, ami maga a tiszteletadás az írói alkotásnak. Irigylem Kornis ujjongását is, amellyel hasonló töprengő vallomásokot olvas majd valamikor a világirodalom nagyjaitól, de a képzőművészet és a zene óriásaitól is. Nézzen bele például Rosztropovics önéletrajzában abba a részébe, melyben Toscanininek egy megnyilatkozását idézi. Remélem, hogy Toscanini *bon mot*-jából Kornis nem jutna arra a következtetésre, lám, a *maestro* is rossz muzsikusként vallotta magát. Kornis pamfletjét olvasva úgy ítélem meg, önellentmondásait aligha „bűskomor gyermekszív”, sokkal inkább keserű epe sugallta.

Irigylem azt a Kornis Mihályt, aki egy szép napon megérti, az irodalom nem akadályovaglás. Dicséri, bár pontatlanul, a CSUTAK-ot, hiszen Mándynak több Csutak-könyve is van, korai elbeszéléseivel egy füst alatt elismeri az ELŐADÓK, TÁRSSZERZŐK értékét, és ezután hengergeti meg kátrányban és toll-

ban a portré modelljét. Ha valaki csak annyit teljesített, amennyit Kornis elismer, már halhatatlan is lehet. Gottfried Benn mondta, hogy minden nagy költő, író jelentősége hatnyolc versből, műből áll, és csak azért dolgozik tovább, mert még nem eszmélt rá, remekműveit már megírta. Szerencsére Kornis hiedelmével ellentétben Mándy élete utolsó évtizedében is megejtő novellákat írt.

AZ EZREDESEKET AKARJUK! Emlékeznek még az olasz filmre, a szűk agyú al-vezérekre, tehetségtelen akarnokokra, kétbalkezes amatőrökre, akik elmeszesedett elmével, totyakos egészséggel akarják megállítani a társadalom kerekét, és nevetséges kísérletük, karikatúra személyük persze teljes csődbe jut? Nem, Kornis Mihály nem az ezredeket, Kornis a közlegényeket akarja, az irodalom gyaloghadait, a stílus rongyosgárdistáit. Pamfletjéből jól kivehető, hogy az ő eszménye írás címen maga a póre, megformálatlan élet, a „spontán előadás”. A fiatal Mándyt ihletéért becsüli, azaz mércéje – nem Mándy! – a szűz tény, a nyers kimondás, amit „Kraftausdruck”-nak mondtak volt, és amit Babits például Sértő Kálmán (meg az induló Radnóti) szemére hányt. Kornis cikkéből arra következtetek, hogy nem kedveli az írói kéz nyomát, eszménye a boglyas, kócos próza, mert azt véli, ez a természetes, így kell írni. Ez a telefonkönyv mintája, a cégtáblák egymás után következő olvasata. Kornis nem lesz irigyelni való, ha valaha fölfogja, stíluseszménye mennyire téves.

Kornis nem kevesebbet állít, mint hogy Mándynak „ártott a miliő, amibe belecsöppent a háború után, Nemes Nagy és a többiek”, más szóval az Újhold írói, mivel – a cikk értelmezése szerint – ezek a társai kritikátlanul ajnározták, továbbá tönkretette művészetét a totalitarizmus: „Mándyban valamikor az ötvenes évek közepétájt szörnyethalt az eredeti géniusz.” Ítéletei közül az utóbbi hátterét Kornis így taglalja: „Jöttek a rendelések, a hír és a dicsőség, a riporttermők meg a Kardos elvtárs.” Akik a kor tanúi voltunk, tudjuk, arra a bizonyos totalitarizmusra jellemző a „rendelés” jelensége. Csakugyan táviratban rendeltek Sztálin-ódát, Rákosi-novellát. Az Újhold írói közül még a megtorlás rémével is dacolva senki sem tett eleget ilyen megrendelésnek, legkevésbé Mándy Iván. A sztálinizmus idején Mándy főként

klasszikus regényeket dolgozott át a rádióknak ahelyett, hogy Titót gyalázza, a személyi kultusz álnagyjait dicsőítette volna. Nem tételezem föl Kornisról, hogy az így elmaradt műveket hiányolná, bár óvatlan megfogalmazásaival ilyen véleményem sem állna sarkalatos ellentétben. A „rendelés” szóhasználata elhibázott, szerencsétlen akkor is, ha Kornis későbbi időszakra gondolt, mert így sem helytálló. Rendezők, forgatókönyvírók örömmel filmesítették meg Mándy több írását: ezért a világirodalomban még senkit sem kárpáltak. Nem lehetetlen, kiadói szerkesztők biztatták Mándyt, koronatanúként írnia meg emlékeit a régi moziról, ami neki elsősorban a némafilmeket jelentette. Kornis olvasata szerint a RÉGI IDŐK MOZIJA mondatokra esik szét. De maga a némafilm bomlott egyes jelenetekre tagolt mondatokra, és Mándy épp ezt a hatást adta vissza élethűen. Kornisnak ez az élmény muzeális benyomás, ezért éli át másképp. Könnyű mai ésszel tegnapi bölcsnek lenni.

A riporternőkről csak annyit, hogy az íróval készült interjúk csak életének utolsó évtizedében sokasodtak. Ennél súlyosabban esik a latba, hogy Kornis rákeni „a Kardos elvtárs” nevét Mándyéra, minthogy könyvei a Mag-

vetőnél jelentek meg, holott tudvalevő, az irodalomértő, „polgári” Illés Endre sokáig félt az *Újhold* tollforgatóit kiadni, és az akkori Magvető épp az ő szorongásainak következtében tudott jó írókat és maradandó műveket az olvasók kezébe adni. De ezenfelül is akad csúsztatás Kornis stílusfordulatában. A FABULYA FELESÉGEI ugyanis már 1959-ben a Magvető kiadványaként jelent meg, akkor, amikor a kiadóban Kardos Györgynek híre-hamva se volt, azaz ő már az intézmény házi szerzőjeként ismerte meg az író. Emlékeztetem Kornist arra is, hogy az ún. Kardos-émlékönyvben, melyben tiszta tollú tehetségek is részt vettek, Mándy nevét nem találhatja: milyen erkölcsi alapon keveri az író rossz szagú mezekbe?

Legsúlyosabb észrevételemhez értem. Egyfelől az *Újhold*ra okoló elmarasztalásának igazolására, másfelől „a Kardos elvtárs” névvel jellemzett periódus bűnrészességét szemléltetendő, Kornis Mihály idézőjelek közt kétszer is olyan idézetekkel él, melyek soha el nem hangzottak, melyeket soha senki le nem írt. Kornis szerint mi a neve ennek a vitamódszernek, ennek a kritikai stíluseljárásnak?